

YALOVA SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
YALOVA JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Altı Aylık Hakemli Bilimsel Dergi

Yıl: 5, Sayı: 8
Nisan 2014 - Ekim 2014

Derginin Sahibi/Owner:

Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına Prof. Dr. Kenan DAĞCI

•

Editör/Editor: Doç.Dr. Tuncay GÜLOĞLU

•

Yayın Kurulu/Editorial Board:

Prof. Dr. Ali Rıza ABAY
Prof. Dr. Elif Eda Balkaş ERDOĞAN
Prof. Dr. Kenan DAĞCI
Prof. Dr. Tahir YAREN
Doç. Dr. Ahmet NOHUTÇU
Doç. Dr. Bilge Leyli ELİTAŞ
Doç. Dr. Elif Yüksel OKTAY
Doç. Dr. Fahri APAYDIN
Doç. Dr. Hacı Yunus TAŞ
Doç. Dr. Mehmet KARAKAŞ
Doç. Dr. M.Nusret BEDÜK
Doç. Dr. Muharrem ES
Doç. Dr. Musa ŞAHİN
Doç. Dr. Selami ÖZCAN
Doç. Dr. Tuncay GÜLOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Nuraydın TOPÇU
Yrd. Doç. Dr. Recep YILDIZ

Danışma Kurulu/Advisory Board:

Prof. Dr. Abdullah YILMAZ, Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. Adem KORKMAZ, Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Ali SEYYAR, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Cemal ELİTAŞ, Yalova Üniversitesi
Prof. Dr. Coşkun ÇAKIR, İstanbul Şehir Üniversitesi
Prof. Dr. Eyüp ZENGİN, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk Hadi SÜMER, Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Hamza AL, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Hamza ATEŞ, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Efe ÇAMAN, Türk- Alman Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet KARAKAŞ, Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr. Metin TOPRAK, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. M. Fatih UŞAN, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Musa EKEN, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Seyfettin ERDOĞAN, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Şamil DAĞCI, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Vedat DEMİR, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf BALCI, İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Bekir GÜNAY, İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih ÖZBAY, İstanbul Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim SUBAŞI, Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. İsmail AKTAR, Yalova Üniversitesi
Doç. Dr. İsmail HİRA, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. M. Mustafa KISAKÜREK, Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Kemal ŞAN, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa KURT, Yalova Üniversitesi
Doç. Dr. Yüksel BAYRAKTAR, İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Zekerriyya ARI, Uludağ Üniversitesi

Sekreter/Secretary: Avni DURUCAN

İdare Merkezi/Administration Center:

Çınarcık Yolu Üzeri 2. km Yalova Üni. Merkez Yerleşkesi B Blok 1. Kat No:124 Posta kodu 77200 Merkez-YALOVA
Tel: (0226) 815 57 14 Fax: (0226) 815 64 69 / sbdergi@yalova.edu.tr

Tasarım ve Uygulama: LegesGraf

Baskı: Leges Yazılım Yayıncılık • www.leges.com.tr • Tel: (0212) 547 60 80

Türü: Altı aylık yaygın süreli bilimsel dergi

Yalova Sosyal Bilimler Dergisi yılda iki defa yayınlanan hakemli bir dergidir. Yayınlanan yazıların sorumluluğu yazarlara aittir. Kaynak göstererek alıntı yapılabilir.

<http://www.yalova.edu.tr/sosyalbilimlerenstitusu>

BU SAYININ HAKEMLERİ
THE REFEREES OF THIS ISSUE

Prof. Dr. İsmet ÇAVUŞOĞLU

Yalova Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi
Tasarım Bölümü

Prof. Dr. Melike SAYIL

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Psikoloji Bölümü

Prof. Dr. Remzi ALTUNİŞİK

Sakarya Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme
Bölümü

Prof. Dr. Sefa SAYGILI

Kırklareli Üniversitesi Sağlık Yüksekokulu Çocuk
Gelişimi Bölümü

Doç. Dr. Ahmet NOHUTÇU

Yalova Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kamu Hukuku
Bölümü

Doç. Dr. Elif Yüksel OKTAY

Yalova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri
Bölümü

Doç. Dr. Fahri APAYDIN

Yalova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi İşletme Bölümü

Doç. Dr. Hacı Yunus TAŞ

Yalova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri
Bölümü

Doç. Dr. Muammer SARIKAYA

Yalova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü

Doç. Dr. Musa ŞAHİN

Yalova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü

Doç. Dr. Selami ÖZCAN

Yalova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi İşletme Bölümü

Doç. Dr. Süleyman BERK

Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Türk
İslam Sanatları Tarihi Bölümü

Doç. Dr. Tuncay GÜLOĞLU

Yalova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri
Bölümü

Yrd. Doç. Dr. Abdullah URAL

İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü

Yrd. Doç. Dr. Ahmet SÜRURİ

Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel
İslam Bilimleri Bölümü

Yrd. Doç. Dr. Cengiz MENGENCİ

Bursa Orhangazi Üniversitesi İşletme Bölümü

Yrd. Doç. Dr. Gül Tuğba DAĞCI

Yalova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Uluslar arası İlişkiler Bölümü

Yrd. Doç. Dr. Hasan GÜMÜŞOĞLU

Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam
Mezhepleri Tarihi

Yrd. Doç. Dr. İkrım DAŞTAN

Yalova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi İşletme Bölümü

Yrd. Doç. Dr. Muharrem ES

Yalova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri
Bölümü

Yrd. Doç. Dr. Murat ALAKEL

Yalova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü

Yrd. Doç. Dr. Recep ÇELİK

Yalova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü

Yrd. Doç. Dr. Salih BAYRAM

Yalova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü

Yrd. Doç. Dr. Yasin BEYAZ

Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Türk
İslam Sanatları Tarihi Bölümü

İÇİNDEKİLER

06 • Editör'den

08 • Efe ÇAMAN • Kenan DAĞCI

Özbekistan'da İslam, Siyasi Sistem ve Radikalizm

23 • Ramazan NACAR • Nimet URAY

Küresel Tüketici Kültürü Kavramıyla Birlikte Değişen Pazar Bölümlendirme Yaklaşımları:
Uluslar arası Pazarlama Literatürüne Bakış

52 • Tunca ÖZGİŞİ

Osmanlı Adalet Sisteminde Bireysel Başvuru Hakkı

67 • Nursel KARACA

Osmanlı Dönemi Diyarbakır Hanları Üzerine Bir İnceleme

90 • Yasin BEYAZ

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Edebiyatı'nda Tenkidin Genel Seyri

108 • Duygu TALİH AKKAYA • Emel YILDIZ • Yasemin KOLDERE AKIN

Üniversite Öğrencilerinin Girişimci Kişilik Özelliklerinin Değerlendirilmesi:
Yalova Meslek Yüksekokulu Öğrencilerine Yönelik Bir Uygulama

123 • Erol KAPLUHAN

1921 Maarif Kongresi'nin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri Ve Önemi

135 • Murat ALAKEL • Ahmet Safa YILDIRIM

11 Eylül Sonrası ABD'nin Irak İşgali Sürecinde Hegemonya-Emperyalizm Tartışmalarına
Eleştirel Bir Bakış

166 • Sevtap KESKİN

Ankara-İzmir-İstanbul'da İşveren Ve Kendi Hesabına Çalışan Kadınlar (Kadın Girişimci-
ler) Ve Swot Analizi İle Değerlendirilmesi

187 • Aynur YUMURTACI

Küreselleşen Emek Piyasalarında Yeni Bir Olgu: Yetenek Yönetimi

213 • Kemal AYDIN

Yapısal İşlevselci Teori ve Toplumsal Tabakalaşma

CONTENTS

06 • Editorial

08 • Efe ÇAMAN • Kenan DAĞCI

Islam, Political System and Radicalism in Uzbekistan

23 • Ramazan NACAR • Nimet URAY

The Role of Global Consumer Culture Concept in the Evolution of Market Segmentation: Review of International Marketing Literature

52 • Tunca ÖZGİŞİ

The Right of Individual Application in the Ottoman Judiciary System

67 • Nursel KARACA

A Study on the Inns of Diyarbakır in the Ottoman Period

90 • Yasin BEYAZ

The Course of Criticism in Turkish Literature from Tanzimat to Modern Turkish Republic

108 • Duygu TALİH AKKAYA • Emel YILDIZ • Yasemin KOLDERE AKIN

Evaluation of Entrepreneurial Personality Characteristics of University Students: An Application of Yalova Vocational School Students

123 • Erol KAPLUHAN

The Role and Importance of the 1921 Education Congress in Turkish Educational History

135 • Murat ALAKEL • Ahmet Safa YILDIRIM

A Critical Approach to the Hegemony-Imperialism Discussion During the Irak Invasion Period After September 11

166 • Sevtap KESKİN

Employer and Self-Employed Women (Women Entrepreneurs) in Ankara-Izmir-Istanbul and Their Evaluation Using Swot Analysis

187 • Aynur YUMURTACI

A New Phenomena on the Globalized Labor Markets: Talent Management

213 • Kemal AYDIN

Structural Functionalism and Social Stratification

Editör'den

Saygıdeğer Okurlar,

Yalova Sosyal Bilimler Dergisinin sekizinci sayısı önceki sayılarda olduğu gibi Sosyal Bilimlerin farklı alanlarında hazırlanan önemli çalışmaları kapsamaktadır. Bu sayımızda hakem süreçleri ve değerlendirmeleri tamamlanan on bir makale mevcuttur.

Sevtap Keskin “Ankara-İzmir-İstanbul’da İşveren ve Kendi Hesabına Çalışan Kadınlar (Kadın Girişimciler) ve Swot Analizi İle Değerlendirilmesi” başlıklı makalesinde swot analizi ile Ankara, İzmir ve İstanbul illerindeki kadın girişimcilerin durumunu incelemektedir. Aynur Yumurtacı “Küreselleşen Emek Piyasalarında Yeni Bir Olgu: Yetenek Yönetimi” başlıklı çalışmasında yetenek yönetiminin küresel emek piyasalarındaki durumunu çözümlemektedir. Ramazan Nacar ve Nimet Uray “Küresel Tüketici Kültürü Kavramıyla Birlikte Değişen Pazar Bölümlendirme Yaklaşımları: Uluslararası Pazarlama Literatürüne Bakış” başlığını taşıyan ortak çalışmalarıyla pazarlama literatüründe yaşanan değişimi değerlendirmektedirler. Tunca Özgişi “Osmanlı Adalet Sisteminde Bireysel Başvuru Hakkı” başlıklı çalışmada klasik Osmanlı hukuk sistemi içerisinde bireysel başvurunun hangi durumlarda ve nasıl yapıldığı konusu üzerinde durmaktadır. Nursel Karaca “Osmanlı Dönemi Diyarbakır Hanları Üzerine Bir İnceleme” başlıklı makalesinde Osmanlı mimarisinin bir parçası olan Diyarbakır hanlarıyla ilgili bir inceleme yapmaktadır. Yasin Beyaz “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk Edebiyatı’nda Tenkidin Genel Seyri” başlıklı çalışmasında Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde tenkidin ne olduğu, nasıl anlaşıldığı konusunu irdelemektedir. Duygu Talih Akkaya, Emel Yıldız ve Yasemin Koldere Akın hazırladıkları “Üniversite Öğrencilerinin Girişimci Kişilik Özelliklerinin Değerlendirilmesi: Yalova Meslek Yüksekokulu Öğrencilerine Yönelik Bir Uygulama” başlıklı çalışmalarında gelecekte girişimci olmayı planlayan ve planlamayan üniversite öğrencileri arasında kişilik özellikleri bakımından fark olup olmadığını incelemektedir. Kemal Aydın “Yapısal İşlevselci Teori ve Toplumsal Tabakalaşma” başlıklı çalışmasında yapısal işlevselcilerin tabakalaşma ve eşitsizlik konusuna yaklaşımlarını incelemektedir. Erol Kapluhan ise “1921 Maarif Kongresi’nin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi” başlıklı çalışmasında bu kongrenin Türk eğitim tarihi açısından önemi üzerinde durmaktadır. Murat Alakel ve Ahmet Safa Yıldırım hazırladıkları “11 Eylül Sonrası ABD’nin Irak İşgali Sürecinde Hegemonya-Emperyalizm Tartışmalarına Eleştirel Bir Bakış” başlıklı ortak çalışmada 11 Eylül sonrası ABD’nin Irak müdahalesiyle gündeme gelen hegemonya-İmparatorluk tartışmalarını teorik açıdan ele almaktır. Efe

Çaman ve Kenan Dağcı da “Özbekistan’da İslam, Siyasi Sistem ve Radikalizm” başlıklı makalelerinde siyasi ve militan İslamcılık ideolojisinin ve bu ideolojiye başvuran örgütlerin Özbekistan örneğinde nasıl bir geçmişe sahip olduklarını, hangi başat akımların üzerinde durulması gereken aktörler haline geldiklerini yanı sıra, siyasi hedeflerinin ne olduğu ve kullandıkları stratejileri incelemektedirler.

Yalova Sosyal Bilimler Dergisi’nin sürekliliğini sağlayan değerli yazarlara, saygın hakemlerimize ve derginin yayınlanması için çeşitli fedakârlıklardan kaçınmayan başta Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Kenan Dağcı olmak üzere tüm enstitü çalışanlarına teşekkürlerimizi sunarız. Bu vesile ile değerli çalışmalarınızı yayınlanmak üzere bekler çalışmalarınızda başarılar dileriz.

Editör

Doç. Dr. Tuncay Güloğlu

Özbekistan’da İslam, Siyasi Sistem ve Radikalizm

Efe ÇAMAN*
Kenan DAĞCI**

Özet

Özbekistan’da İslami radikal akımların mevcudiyeti, hem özelde bu ülke için, hem de bölgesel güvenlik ve istikrar bakımından bir tehdit olarak görülmektedir. İslami dini akımların radikalleşmesi baskıcı otoriter rejimlerde meşru sistem içi meşruiyet kanallarının tıkalı olmasından kaynaklanmaktadır. Özbekistan vakası, bu hipotezi test edebilmemiz için iyi bir zemin sunmaktadır. Makale Sovyetler Birliği’nden günümüze Orta Asya Coğrafyası genelinde ve özellikle de Özbekistan özelinde İslam ve İslamcılık olgularına tarihsel-betimleyici bir yaklaşımla eğilmektedir. Özellikle siyasi ve militan İslamcılık ideolojisinin ve bu ideolojiye başvuran örgütlerin Özbekistan örneğinde nasıl bir geçmişe sahip olduklarını, hangi başat akımların üzerinde durulması gereken aktörler haline geldiklerini yanı sıra, siyasi hedeflerinin ne olduğu ve kullandıkları stratejileri de yazının ele aldığı diğer konulardır. Makalenin amacı, Özbekistan iç siyasetini anlamak hususunda kilit bir öneme sahip olan siyasi İslam konusunu Orta Asya araştırmaları ile ilgili akademik çevrenin dikkatine sunmak ve bu konudaki daha ayrıntılı bilimsel tartışmalar için başlangıç oluşturmaktır.

Anahtar kelimeler: Özbekistan, İslam, İslamcılık

Abstract

The Islamic radical movements in Uzbekistan are considered as a threat to this country in particular and regional security and stability. The radicalization of Islamic movements stem from the fact that legitimate in-system channels for legitimacy are closed in oppressive authoritarian regimes. Uzbekistan case provides a basis for testing this hypothesis. This article deals with the phenomena, Islam and pan-Islamism, with a historical-descriptive approach starting from the Soviet Union to Central Asia in general and Uzbekistan in particular. What kind of history the political and militant Islamic ideology the organizations in Uzbekistan following this ideology have, which dominant movements have transformed into actors worth to mention, what are their political objectives and their strategy are the other issues discussed here. The aim of this article is to introduce the topic of political Islam which is of great importance for understanding the domestic policy of Uzbekistan to the academic community interested in research on Central Asia and to provide a starting point for further discussions.

Key words: Uzbekistan, Islam, Islamism

* Prof. Dr. Efe ÇAMAN, Türk Alman Üniversitesi Öğretim Üyesi; mefecaman@yahoo.com

** Prof. Dr. Kenan DAĞCI, Yalova Üniversitesi Öğretim Üyesi; kdagci@gmail.com

1. Sovyetler Birliği'nde İslam'a Yönelik Politikalar

Marksizm'in temel ideolojik çerçeve olarak kabullenildiği Sovyetler Birliği'nde din politikalarının da Marksist bir yaklaşımla oluşturulduğunu ileri sürmek yanlış olmaz. Genel anlamda Marx'ın "halkın afyonu" olarak gördüğü din ve dine ilişkin toplumsal sistem, Bolşevik Devrimi sonrası eski toplumsal kimliklerle mücadelede kilit bir rol oynamıştır. Marx'ın dine yaklaşımını iki şekilde okumak mümkündür. Birincisi din olgusunun halkın bilinçlenmesine engel olan ve onun rasyonel hareket etmesinin önüne geçen olumsuz bir etken olduğu ve bu özelliği nedeniyle de tepeden tabana bir tür "bilinçlenme" olarak devrimci bir şekilde empoze edilen yeni Sovyet insanı (Homo Sovieticus) tipolojisine muhalefet potansiyelini içerisinde barındıran bir olumsuzluktur. İkincisi ise dinin halkın çektiği acılardan ve özellikle acımasız üretim ilişkilerinden sığınmak için bir liman, bir tür teselli bulma kurumu olarak görüldüğü daha yumuşak bir yorumdur. Gerçekten de Marx din için "... köşeye sıkıştırılmış yaratığın iç çekişi, kalpsiz bir dünyanın ruhu..." demektedir ve bu bağlamda da acıları dindiren bir afyondan bahsetmektedir. (Marx& Kritik, 1972,10) Her iki yorumda da din bir tür arkaik, ilkel ve modern zamanlarla bağdaşmayacak, dolayısıyla çağdaş dünyada kendisine duyulan ihtiyacın giderek azalarak sonunda da yok olacağı ön görülen kurum olarak algılanmaktadır. Tarihi modernist ve düz çizgisel (lineer) olarak okuyan Marksist ideoloji, modernleşmeye engel olarak gördüğü tüm geleneksel kurumlar gibi, dini de hâkim sınıfların lehine bir kurum olarak algılamakta ve bu nedenle de din karşıtı bir pozisyon almaktadır. Leninist Sovyet tipi devlet, devlet aygıtını bu amaçla seferber eder. Bu durumda Sovyet ideolojisi dini ve dinsel kurumları reddettiği ve ideallerine engel olarak gördüğü bir gelenek olarak dışlar ve reddeder.

Sovyet ideolojisine göre – ekonomik ilişkilerin sosyal tüm ilişki formları üzerinde belirleyici etkisi ya da diğer ifadeyle ekonomik determinizm ilkesi uyarınca – İslam "Arap tüccar kapitalizminin" bir aracı olarak görülürken, bir diğer mülahazada da "feodal sistemin zaferi" olarak algılanır (Nesemann,2001,212). Her halükarda Sovyet ideolojisine göre İslam siyasi ve ideolojik bir tehdittir ve bu tehdidin bertaraf edilmesi ve ortadan kaldırılması lazımdır. Otoriter siyasi yönetim ve katı seküler yaklaşım gösteren Sovyet döneminin genel anlamda İslam politikasını özetleyen bir kavram kullanmak gerekirse, bu Tatari ve Shaykhutdinov'un da kavramsallaştırdıkları üzere, sekülerleştirme (secularization) olabilir (Tatari& Haykhutdinov,2010,89).

Sovyetler Birliği'nde İslam konusuna yaklaşımda genellikle şöyle bir tasnif yapılabilir: 1- Başlangıç döneminde beraber yaşam olarak adlandırılacak bir dönem, 2- 1927'lerden itibaren başlayan saldırı dönemi, 3- Kolektifleştirme ve korkutarak sindirme dönemi (1937-1938), 4- Bazı iyi-

leştirmelerin yapıldığı 2. Dünya Savaşı sonrası dönem ve 5- 1980'lerden itibaren İslam'ın dönüşü (Sartori,2010,317-318). Sovyetler Birliği'nde Ortodoks Hristiyanların ardından Müslümanlar dini aidiyetler sıralamasında ikinci büyük dini grubu oluşturmaktaydılar. Sovyetler Birliği'nin 1989 yılında yapılan son nüfus sayımına göre ülkede 50 milyonu aşkın Müslüman yaşamaktaydı (Nesemann,2001,208). Nesemann Sovyet din politikalarında özel bir yer verir, çünkü İslam, başka hiçbir inanç topluluğunda olmadığı kadar yoğun şekilde sosyal düzeni normlandırmakta ve belirlemektedir (Nesemann,2001,208). Her ne kadar Lenin döneminde Orta Asya'da Müslümanlar Sovyetler Birliği'ndeki Ortodokslara göre görece daha özgür de olsalar, Sovyet din politikaları genelinde yaklaşılan İslam dinine yönelik uygulamalar özellikle hedefleri dikkate alındığında Rus Ortodoks Kilisesi'ne uygulanan yaklaşım stratejisinden çok da farklı olmamıştır. Birincil olarak Müslümanların aralarındaki ilişkileri belirleyen kurumsal çerçevesinin yok edilmesi hedeflenmiş, ikinci olarak ise dinsel bilincin propaganda ve hukuksal zemin çerçevesinde yürütülen bir ateizm politikası ile eritilmesine yönelik çalışılmıştır (Nesemann,2001,213). Özellikle devlet ve dinin birbirlerinden kesin sınırlarla ayrılması, bunun yanı sıra da okul ve kilisenin (dinin) birbirinden ayrılması, metot olarak kullanılmış (Nesemann,2001,213), böylelikle kamusal alanın tümünden dinsel olan her şeyden izole edilmesi hedeflenmiştir. 1920'li yılların sonuna dek Orta Asya'da İslam şeriatının devam etmesi kısmi olarak tolere edilmiş, medeni hukuk, miras hukuku ve kısmi olarak ceza hukuku alanlarında faaliyet gösteren yerel mahkemeler varlıklarını devam ettirmişlerdir. 1923'ten başlayarak yerlileştirme (*korenizatsiya*) kampanyası çerçevesinde binlerce Müslüman hükümette sorumlu bürokratik pozisyonlara atandılar, fakat buna rağmen sayıca marjinal kaldılar (Sartori,2010,321). Hatta aynı dönemde Orta Asya'da Sovyet rejiminin kontrolünü arttırmak amacıyla “Şeriat Mahkemeleri Topluluğu” adıyla bir kurumsallaşmaya gidilmiş, İslam hukukunun “doğru yorumlanmasını” hedefleyen ve onu Sovyet devlet gözetimi altında Marksist-Leninist ideolojiye uygun hale getirmeyi amaçlayan bir yapı oluşturulmuştur; ancak bu topluluğun entegrasyon hedefinde başarılı olmadığı anlaşılınca topluluk lağvedilmiştir (Nesemann,2001, 213-214). 1928 yılında ise bölgede yerleşik İslami vakıflar ortadan kaldırılmıştır ve mülkleri Sovyet merkezi hükümetine bağlı Halk Eğitim Komiserliği'ne devredilmiştir (Sartori,2010,320).

1927 ile 1931 arası dönemde Sovyet merkezi otoritesinin İslam dinine yönelik politikalarında ciddi bir dönüşüm meydana gelmiştir. Bölgede “hücum” olarak anılan bu yeni din politikasıyla (McGlinchey,2006,128) merkezi Sovyet yönetimi Orta Asya'da kadınların özgürleştirilmesi hedefi altında ateizm politikalarının güçlü şekilde propaganda edilmesini sağlamış, İslami

giyim-kuşama, özelde kadınların tesettürüne (geleneksel giyim geleneğine de) karşı bir saldırı başlatmıştır (Sartori,2010,321). Bu politika Sovyet yönetimince dolaysız biçimde “geri kalmış, ilerleme düşmanı İslam’a karşı” bir politika olarak görülmüştür ve bu bakımdan da 1917-1928 arası görece ılımlı yaklaşımdan daha radikal ve İslam karşıtı bir yaklaşıma doğru sivrilen sert bir din politikası olarak yorumlanabilir. Orta Asya’da uygulanan bu çok daha sert din politikasına karşı tepkiler ortaya çıkmış, fakat bu tepkiler merkezi Sovyet otoritesinin gücünden dolayı kısa zamanda sona ermiştir.¹ 1930’larda bölgede bulunan İslami cemaatler zor kullanarak dağıtılmıştır (Hayit,1962, 169-172).

İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında sert din politikaları yumuşamaya başladı ve devlet kontrolünde ibadet olanaklı hale geldi (MacLoad&Mayhew,1997,21). 1940’lı yıllarda giderek görece aşırı sert politikaların hafiflemesine paralel olarak, 1943 yılında Sovyet hükümeti Orta Asya Müslüman Ruhani Kurulu (Central Asian Muslim Spiritual Board – SADUM) adındaki kuruluşu hayata geçirdi. Her ne kadar SADUM merkezi hükümetten bağımsız ve biçimsel olarak otonom bir müftülük de olsa, aslında Moskova’ya bağımlı Orta Asya yönetim aparatının bir parçasıydı (Eric&McGlinchey,2006,129). Merkezi Özbekistan’da bulunan SADUM, genel olarak Özbekler tarafından benimsendi. SADUM örneğinde olduğu gibi, Moskova bölgede İslam’ı kontrol etmeyi temel bir strateji olarak görmüş, dönemsel algılarına göre kimi zaman yumuşak, kimi zaman ise sert politikalar vasıtasıyla bu amaca yönelik hareket etmiştir. Bu yaklaşımın en somut örneklerinden biri Orta Asya ve özelde de Özbekistan’da eğitim alanında meydana görülmektedir. Eğitim alanının İslam’ın ve İslami akımların devamlılıklarındaki önemi açıktır. Bu bağlamda merkezi hükümet bir taraftan İslami elitleri kontrol etmeye çalışmış ve bunu SADUM gibi kurumsal önlemlerle başarmış, diğer taraftan eğitim sistemini kendi kontrolünde tutmaya gayret etmiştir. Böylelikle genel olarak Orta Asya bölgesinde ve özelde de Özbekistan’da Sovyet döneminde İslami ya da İslam’ı referans alan eğitim sistemi bütünüyle tasfiye edilmiştir ve bu yolla İslam’ın kamusal alandan uzaklaştırılması sağlanmıştır. Bu politikanın bir sonucu olarak Sovyet sonrası dönemin başlangıcı olan 1990’lı yılların başında Özbekistan da dâhil olmak üzere tüm Orta Asya Sovyet ardılı bölgelerde halk bazında İslam ritüelleri ve İslam öğretisi hakkında genel bilgiler son derece eksikti.

Pelkman Sovyetler Birliği’nde dinin “objektifleştirilmesi”ya da “objeleştirilmesi” kavramını kullanarak (Objektivierung der Religion), bu dönemde

1 Ayrıntılar için bkz. BaymirzaHayit, *SoviétrussischeOrientpolitik am BeispielTurkestans*, (Köln, Berlin, 1962),

din politikalarının nasıl bir strateji takip ettiğini açıklamaya çalışır. Buna göre din hayatın bölünmüş bir alanı olarak kavranır ve dini aidiyet de kültürel mirasla ilgili bir bağlam olarak görülür. Böylelikle Sovyet rejimi dini aidiyetle etnik ve ulusal kategoriler arasında istemeden de olsa bir bağlantı kurmuş olur (Pelkmans,2006). Rejimin geç dönemlerinde örneğin bir Kazak, Komünist Partisi'nin üyesi olarak ateist bir dünya görüşüne de sahip olsa, Müslüman olduğunu iddia edebilirdi, çünkü Müslümanlık kültürel geçmişini ifade etmekteydi (Pelkmans,2006). Dinsel olanın kimlik yapıcı ya da güçlendirici folklorik bir öğeye indirgenmesi olarak yorumlanan bu durum, özellikle hâlihazırda mevcut Sovyet ardılı Orta Asya rejimlerinde din ve kimlik ilişkilerini anlamak açısından önemli olsa gerektir. Pelkmans'a göre böylesi bir perspektiften bakıldığında ateist bir Müslüman tezat oluşturmamaktaydı.

Sovyetler Birliği'nin bu yaklaşımının reel politik ile açıklanması rasyonel olabilir. Dinin pratik uygulamaları ile değil, salt kimliksel-tarihi bir öge olarak algılanması ve bu algı çerçevesinde kabul görmesi, radikal-laik bir din-toplum ayrıştırması üzerine inşa edilen sistemde dine tamamıyla ve kategorik olarak karşıt bir pozisyona göre daha fazla başarı şansına sahipti. Tamamen ortadan kaldırmaktansa istediği yönde dönüştürmek, daha az toplumsal muhalefetle karşılaşacaktı. Tamamen folklorik bir öge haline indirgenen din, geçmişle, yani tarihsel olanla, olup bitmiş olanla alakalıydı, dolayısıyla tarihsel olduğu müddetçe meşruydü. Tarihsel olanın yerini alan *homo sovieticus* yani *Sovyet insanı* için dinin işlevsel ve yeniden “canlı” bir duruma büründürülmesi ise modern olandan sapma ve gerilik-gericilik olarak sınıflandırılıyordu. Her ne kadar Hallbach İslami bir yeniden doğuş iddiasının Sovyet ardılı coğrafya için kullanılmaması gerektiğini, çünkü Sovyetler Birliği'nde İslam'ın hiçbir zaman kaybolmadığını ileri sürse de (Hallbach,2002,25), bu bağlamda kaybolmayan dini pratikler bütünü ve toplumsal rolü bağlamında bir İslam olmadığı, olsa olsa Pelkman'ın kullandığı manada “folklorik” bir İslam olduğu unutulmamalıdır. Zaten Hallbach'ın kendisi de sözünü ettiği İslam'ın “gündelik İslam” veya “gelenek İslam'ı” olduğunu kabul etmektedir (Hallbach,2002,25). Gene de Freitag-Wirringhaus'un da işaret ettiği üzere, İslam ahlaki temeller ve gündelik ritüeller seviyesinde bile olsa, Sovyet döneminde var olan sisteme paralel olarak tüm olumsuzluklara rağmen sürekliliğini sürdürmeyi başarmış ve kimlik belirleyici en önemli sosyal öge olmayı da sürdürmüştür Freitag& Wirringhaus,2005,681-695). Her ne kadar bu manada bir İslami yeniden doğuş ileri sürülemezse de, Hallbach da dâhilbirçok yazar teolojik, hukuki ve felsefi bağlamlarda İslam dininin bölgede bir “yeniden doğuşundan” söz edilebileceğini teslim etmektedir (Hallbach,2002, 26).

Sovyet geçmişe ilişkin olarak ifade edilebilecek en kesin veri, İslam'ın ve İslami geleneklerin Sovyet geçmişinde yaşanan tüm baskılara rağmen

Özbekistan’da varlığını sürdürmeyi başardığı, İslami geleneğin kesintiye uğramadan günümüze dek sürekliliğini koruduğu, hayat biçimi ve de kimliksel manada özdeşleşme bakımından İslam’ın en önemli belirleyici olma özelliğinin sürdürüğüdür (Olimaya&Tolipoy,2011,3).

2. Özbekistan Yönetimin İslam’a Yaklaşımı ve Din Politikaları

Özbekistan’da siyasi anlamda iki tür İslam’dan söz etmek mümkündür. Bunlardan birincisi Özbek resmi devlet politikalarında da karşımıza çıktığı üzere, devlet destekli ve devlet tarafından kontrol edilen bir “resmi İslam”, diğer taraftan ise Özbek hükümetine karşı pozisyon almış bulunan “devlet dışı İslam” olarak tanımlanabilir (Hanks,2007, 209-221,210). 1991 yılında bağımsızlığını elde ettiğinden bu yana genel olarak insan hakları, özelde ise konumuzla ilintili olduğu üzere din özgürlüğü konusunda sıklıkla eleştirilmektedir. Eleştiriler özellikle Özbek yönetiminin din özgürlüğünü kısıtlayıcı yönetsel önlemler almasına yöneliktir. Özbek yönetimi İslam ve güvenlik konusunu ortak bir potada ele almakta ve bir taraftan devlet tarafından kabul gören, desteklenen ve kontrol edilen bir resmi İslam’ı desteklemekte, diğer taraftan ise bu devlet İslam’ı dışındaki akımlara güvenlik penceresinden bakmakta ve bu algıya yönelik politikalar üretmektedir. Bu algıda Özbekistan hükümetine karşı harekete geçmiş olan muhtelif İslami hareketlerin etkisi bulunmaktadır.

Özbekistan’da yukarıda ele alınan Sovyet tipi din politikalarının bir versiyonu uygulanmaktadır. Bu politikaya göre devletin temel çıkarı din işlerinin devlet tarafından düzenlenmesidir. Bu politikanın merkezinde yatan temel mantığa göre, din sadece inançlarla, değerlerle ve dini pratiklerle ilintili olan ve bunların – kamusal alanda – ifadesine ilişkin bir şey değildir; bilakis bir tür sosyal kontrol aracıdır ve anayasal düzen ile ve devlet tarafından düzenlenmesi gereken bir şey ile bağlantılı olarak algılanır (Gunn,2003,402-403). Gunn’a göre Sovyet modeli bu din politikaları yaklaşımında temelde üç öge bulunmaktadır. 1- Dini kontrol etmek amaçlı tasarlanmış olan yasalar ve kurumlar, 2- Bir tür resmi İslam tasarlamak ve bunu desteklemek, 3- İslamcı rejim karşıtlarını sindirmek (bu resmi İslam’dan sapan ve devlet otoritesine meydan okuyan tüm gruplar bu kategoride yer alır) (Gunn,2003,403). Sovyet ardılı tüm cumhuriyetlerde bu yaklaşıma paralel bir din politikası takip edilmektedir. Özbekistan da bu bağlamda bir istisna oluşturmamaktadır.

Özbekistan anayasası din özgürlüğü ve vicdan hürriyetini garanti etmektedir (Özbekistan Anayasası, md 18). Anayasa metnine göre Özbekistan din ve devlet işlerinin ayrıldığı seküler bir devlettir (Özbekistan Anayasası, md. 61). Özbekistan anayasal olarak dini temelli her türlü düşmanlığı yasaklamaktadır

(Özbekistan Anayasası, md. 13) ve inançsızlığı da koruması altına almaktadır (Özbekistan Anayasası, md.31). Aynı zamanda seküler devletin gereği olarak dini temellerde bir parti kuruluşu da Özbek Anayasası tarafından yasaklanmıştır (Özbekistan Anayasası, md.57).

Özbekistan din işlerini Sovyet sisteminde olduğu gibi Merkezi Müftülük üzerinden yürütmektedir. Sovyet döneminde devlet ve Müslümanlar arasında birincil iletişim kanalı olan müftülükler, devletin din işleri üzerindeki başat ve belirleyici konumunu kurumsal olarak tesis etmekte, devletin tercih ettiği bir din eğitimini yine devletin tercih ettiği genel yaklaşıma uygun olarak sağlamaktaydı. Bu Sovyet mirası diğer Orta Asya devletlerinde olduğu gibi, bağımsızlık sonrasında Özbekistan’da da benimsendi. Devlet müftülük kanalıyla camilerin işlevine devam etmesini sağlamakta, aynı zamanda medreselerde din eğitimini desteklemektedir /Gunn, 2003,406). Esasen devlet ve müftülük arasındaki ilişki yazılı hukuk tarafından belirlenmemiştir, hatta hukuki mevzuata göre müftülüğün devlet tarafından kontrolü reddedilmektedir. Ancak uygulamada ise müftüler merkezi hükümet tarafından kontrol edilmektedir (Gunn,2003, 406). Hükümet müftülere Cuma hutbeleri konusunda direktif verebilmekte, hatta seçimlerde hangi adaya oy verilmesi gerektiği gibi konular da bu vaazların konusu olabilmektedir. Merkezi otoritenin hoşuna gitmeyen müftüler görevden alınabilmektedir. Özbekistan’da devlet tarafından kabul görmeyen imamların camilerde görev yapmaları olanaklı değildir. Literatürde “paralel İslam” denilen devletten görece bağımsız İslami grupların açıkça kendi cemaatlerini oluşturmaları engellenmektedir. Bu tür girişimlerde bulunan dini kişilikler hapis cezasına çarptırılabilirler (Gunn, 2003,406). Gunn devletin resmi İslam’ı kontrol etmesi ile halkın bu resmi versiyona güveni arasında korelasyon kurmakta, kontrol arttıkça güvenin azaldığını ileri sürmektedir. İslam üzerinde devlet eliyle kontrol mekanizması kurulması gerekliliği bizzat Özbekistan lideri Kerimov’un İslamcılığı ya İslam’ın siyasileştirilmesi, ya da siyasetin İslamileştirilmesi olarak kavranması konseptine göre şekillenmektedir. Buna göre, “ithal edilen” İslam, Özbekistan’da suni bir alan oluşturmakta, amacı İslam’ı siyasete alet etmek, veya siyasi alanı İslami öğelere göre şekillendirmek stratejisini gütmektedir (Gaziev,2000,2). Bu durumda, var olan düzeni sona erdirmeyi otomatikman talep eden bir siyasi İslamcılık mevcuttur ve Kerimov’a göre bu duruma seyirci kalınmamalıdır.

1991’den bu yana kesintisiz olarak Özbekistan’da iktidarda olan 1938 doğumlu Cumhurbaşkanı İslam Kerimov Sovyet döneminde Özbekistan Birlik Cumhuriyeti Devlet Planlama ve Finans Dairesi’nde kariyerine devam ederken 1989 yılında Özbek Komünist Partisi’nin Genel Sekreteri olmuş, 1990’da Özbekistan Üst Sovyet’i Başkanlığa seçmiş, aynı zamanda Merkezi

Sovyet Politbüro üyesi olmuştur. Geçmiş kariyeri halk tabanında kendisini 1991 sonrasında artan oranda Müslüman kimliği ile ortaya koymaya çalışan Kerimov'un "Müslüman kimliğine" yönelik şüphe oluşmasına neden olmaktadır. Hanks'ın vurguladığı üzere, stratejik olarak şahsı hakkında dinle ilişkileri sorunsuz bir lider imajı oluşturmaya çalışan Kerimov, gerçekten de 1991'den bu yana konuşma metinlerinde sıklıkla Kuran'danalıntılarda bulunmakta, biçimsel İslami öğelere önem atfetmekte ve bunu kamuoyu ile paylaşmakta, dahası Hacca gitmek gibi mütedeyyin halkın hoşuna gidecek İslami vurgulara gönderme yapmaktadır. Kerimov'un bu yaklaşımı, giderek dindarlaşan Özbekistan'daki kamuoyu beklentileriyle örtüştüğü oranda doğru bir siyaset olarak yorumlanmalıdır. Literatürde devlet destekli resmi İslam çerçevesinde cami sayısı artmakta, Arapça ve İslami ilimler konusunda eğitim alan öğrenci sayısında da artıştan söz edilmektedir (Hanks,2007,215-216). 1991'den bu yana ulus kimliği inşa etmeye çabalayan Özbekistan hükümeti, Sovyetler Birliği döneminde yapay olarak oluşturulmuş olan Özbek kimliği ve bu kimlik etrafında vücut bulmuş Özbek devletinin kimliğini devlet eliyle desteklemeye ve yerleştirmeye çabalamaktadır. Dinsel kimlik, adı her ne kadar açıkça telaffuz edilmese de, bu bağlamda öne çıkmaktadır. Kerimov'un bilinçli olarak adını koymadan, sadece "maneviyat" olarak dillendirdiği İslam, devlet eliyle yukarıda da altı çizildiği üzere "resmi İslam" şeklinde öne çıkarılmaktadır. Ancak devlet kontrolü dışında din eğitimi verilmesi, devletin din görevlileri haricinde İslami kılık kıyafetle kamusal alana çıkılması vb. birçok konuda devletin katı kısıtlamaları, din özgürlüğü skalasında Özbekistan'ın hâlihazırda ciddi antidemokratik uygulamaları olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda bu devlet kontrolü, devlet dışı dini akımların radikalleşmelerine ve kendilerini hukuk dışı yollardan ifade etmelerine neden olabilmektedir. Orta Asya devletlerinin diğerlerinde de görüldüğü üzere, devlet aygıtı istihbari faaliyetlerini din alanında yoğunlaştırmaktadır. İslam'ın siyasallaşması konusuna odaklanan bu yaklaşım biçimi, terörizm ile savaşı gerekçe olarak dini alanı kontrol etmeye çalışmakta, İslamcı aktivistleri baskıcı yöntemlerle takibata almakta, bunun sonucu olarak da daha fazla İslamcı radikalizme neden olmaktadır (Seifert,2012, 15). Dahası, bu yöntem seküler bir demokratik temel düzeni kabul edebilecek mülayim ve ılımlı İslami hareketleri de radikalleştirmekte, böylece aslında kendilerince takip edilmekte olan çıkarılara da hizmet etmemektedir.

3. Radikal İslamcı Akımlar ve Siyasi Hedefleri

Günümüzde İslamcı akımlar genelde Orta Asya'da, özelde ise Özbekistan'da mevcut yönetimlerin meşruiyetlerinin İslami söylemlerden hareketle altını oymak taktiğini uygulamaktadırlar ki bu yaklaşım Ortadoğu menşeli bir siyasi

stratejidir. Ortadoğu örneğinde görüldüğü üzere, İslam'ın siyaseten araçsallaştırılması ve özellikle mevcut rejimlere karşı militan İslamcı grupların ideolojilerine meşruiyet kazandırıcı zemin oluşturması (Baran,2004,1-9), Orta Asya'da da karşılaşılan bir durumdur. Özbekistan'da devlet kontrolü dışındaki tüm İslamcı akımlar, potansiyel tehdit olarak algılanmaktadır. Orta Asya'da tipik bir biçimde karşımıza çıktığı üzere, Özbekistan'da da İslamcı akımlar Selefi akımlara tasnif edilen ve buldukları coğrafyanın ve kültür havzasının geleneksel İslami köklerinden bağımsız gelişen akımlardır. Orta Asya genelinde ve Özbekistan özelinde ılımlı Hanefi-Sünni İslam anlayışı hâkimdir ve bu anlayış yüzyıllardır bu coğrafyanın dini yaşantısını ve dünya görüşünü şekillendirmektedir. Ne var ki bölgede ortaya çıkan radikal militan İslamcı hareketler, Vahabi-Suudi orijinli Hanbelî-Sünni akımlar şeklinde tezahür etmektedir (Cornell,2005, 626). Vahabi İslam anlayışı özellikle Fergana Vadisi'nde oldukça yaygındır. Bu bölgenin sosyo-ekonomik yapısı yanında, Tacikistan ve Afganistan'da aktif konumda olan örgütsellik bağlantılarının Özbekistan sınırları içerisinde bu bölgede yoğunlaşması ve burayı merkez alarak ülke sathında aktif hale gelmesi, dikkatleri Fergana Vadisi'ne çekmektedir. Vahabi etki alanı da daha çok bu bölgede göze çarpmaktadır. Suudi Arabistan menşeli finansal destekle beraber burada mevcut kitle – çoğunlukla öğrenciler – radikal İslami akımların etki alanına girmektedir. Ülkede meşru muhalefetin imkânlarının sınırlı olması, militan akımların işini kolaylaştırmaktadır. Özbekistan'da Özbekistan İslami Hareketi (ÖİH) ve Hizb-ut Tahrir (HT) karşımıza çıkan iki önemli İslamcı harekettir.

4. Özbekistan İslami Hareketi

Özbekistan İslami Hareketi adındaki örgüt, çeşitli İslami fraksiyonların oluşturdukları bir tür koalisyondur ve Özbekistan'daki Kerimov rejimine karşı muhalefet etmektedir. Kökleri 1990'lı yılların başlarına dek uzanan ÖİH, Tahir Yoldaşev ve Cuma Namangani tarafından Kerimov yönetimine karşı cihat ilan ederek faaliyete geçti. Tahir Yoldaşev Özbekistan'da Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Özbekistan Cumhuriyetinin 1991 yılında bağımsızlığını elde etmesinin ardından, 1990'lı yılların başında ortaya çıkan sayısız siyasi hareketten biri olan Adalet Partisi'nin (AP) lideriydi. AP İslami hukuk sisteminin Özbekistan'da uygulanmasını talep eden programıyla İslamcı siyaseti Özbekistan'da gündeme getiren ilk parti oldu. 1992 yılında Namangan'da bulunan Otavalihon Camii çevresinde yapılan örgüt, dört radikal İslamcı grup olan Adalet, İslam Laskarlari, Barak ve Tauba fraksiyonlarını ÖİH altında birleştirdi (Baran&Starr& Cornell, 2006,25-26). Özbekistan'daki birçok İslamcı grubu çatısı altında toplamayı başaran Yoldaşev yönetimindeki AP, Kerimov yönetiminin tepkisini çekti. Her ne kadar Kerimov yönetimi bu dö-

nemde çeşitli İslami öğeleri kısmen de olsa Özbekistan siyasi sistemine entegre etmeyi içeren bir siyasi yaklaşım içerisinde de olsa, İslam Kerimov'un devlet tarafından tanımlanan çerçevenin dışındaki İslami/İslamcı hareketlere karşı tutumu Sovyet döneminden miras alınan yaklaşıma yakın sertlikte olmaktaydı. 1992-1993 yıllarında Kerimov yönetimi İslamcı örgütlere karşı harekete geçince, gelecekte İslamcı ÖİH'e katılacak olan 2000'e yakın aktivist Afganistan'a ve Tacikistan'a kaçmak zorunda kaldı (Lisnyanski,2008,16). Bunların çoğu Birleşik Tacik Muhalefeti saflarında Tacikistan'daki iç savaşa katıldı. Bu bağlamda AP yasaklandı, partinin birçok ileri gelen yöneticisi tutuklandı. Ne var ki başta Tahir Yoldaşev olmak üzere partinin bazı ileri gelenleri kaçmayı başardılar. Partinin diğer lideri Cuma Namangani Sovyetler Birliği'nin Afganistan Savaşı'nda yer alan bir askerdir. Savaş sonrasında Tacikistan İslami Direniş Örgütü'nün liderlerinden olan Muhammet Şarif tarafından desteklenen İslamcı Toyba Hareketi ile bağlantıya geçti, ardından Afganistan'da bulunan Tacik direnişi tarafından eğitildi (Mann,2002,295). Dada sonraları Cemaat-el İslami adlı İslamcı örgütün eğitimini alan Namangani, Suudi istihbaratı ile temasa geçerek, bu kanal üzerinden İslamcı teröristlerin yetiştirildiği "Miram Şah" kampına gönderildi. 1993'te Tacikistan'a geri dönen Namangani, İslamcı örgütler arasında Pakistan istihbaratı tarafından desteklenen bir network oluşturdu, 1996 yılında Suudi Arabistan'a gitti, 1998 yılında ise Tahir Yoldaşev ve diğer lider kadro ile bir araya gelerek ÖİH'i kurdu (Mann,2002,296). Namangani ÖİH askeri kanadının liderliğine yükseldi (Baran&Starr&Cornell,2006,26).

ÖİH'in temel amacı, var olan siyasi düzeni değiştirerek İslami bir rejim inşa etmektir. Hizb-ut Tahrir gibi ÖİH de Fergana Vadisi'nde bir İslam devleti kurmayı hedeflemektedir (Lisnyanski,2008,17). ÖİH 1999 yılında Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te gerçekleştirdiği saldırı sonrasında dikkatleri üzerinde toplamıştır. Örgüt bu dönemde özellikle Kırgızistan'ın güneyinde bulunan Batken bölgesinde faaliyet göstermekte ve örgütlenmekteydi. 2000 yılında ABD hükümeti ÖİH'yi en tehlikeli terörist örgütler listesine dâhil etti (Lisnyanski,2008,16) ve 2001 yılında yaptığı bir konuşmada dönemin ABD başkanı Bush ÖİH'yi Usame Bin Ladin ile bağlantılı bir örgüt ve bu bağlamda da ABD tarafından El-Kaide ile hedef olan örgütlerden biri olarak niteledi (Mann,2002,294-304). Özbek istihbaratı da Tahir Yoldaşev'in Usame Bin Ladin ile bağlantısı olduğuna inanmaktaydı (Lisnyanski,2008,17). ABD tarafından yürütülen "Terörizme Karşı Savaş"² stratejisi çerçevesinde Afganistan'da ve çevre bölgelerde yürütülen operasyonlarda ÖİH ağır kayıplar verdi. Mezar-ı Şerif bölgesinde 2001 yılında ABD tarafından yürütülen operasyonlarda ÖİH

2 War against terrorism.

lideri Cuma Namangani'nin ölü olarak ele geçirilmesi ÖİH'in uğradığı kayıplara örnek teşkil edebilir.³ Namangani, örgütün askeri lideri ve Taşkent saldırılarının planlayıcısı olarak Özbekistan'da da ölüm cezasına çarptırılmıştı. Özbekistan yönetimi, ABD'nin 11 Eylül saldırıları sonrasında bölgedeki İslamcı hareketlere yönelik değişen algısından yararlanmasını ve kendi özel durumunu ABD hükümetlerine ve dünya kamuoyuna radikalizm ve İslamcı terörizm ile savaş görünümünde lanse etmeyi bildi. Bu bağlamda Batılı ülkeler de Özbekistan'ın ÖİH'e karşı takındığı sert tutumu büyük oranda görmezden gelen eden bir tutum sergilediler. 2005 sonrası ÖİH Veziristan'da güçlenen El Kaide ile bağlarını sıkılaştırmaya başladı. El Kaide ile bağlantılı olan bu ÖİH militanları örgütün askeri kanadını temsil etmekte ve kendilerine İslami Cihat Grubu (İCH) demektedirler (Lisnyanski,2008,17).

5. Hizb-ut Tahrir

Hizb-ut Tahrir (HT) 1990'ların sonlarına doğru Özbekistan'da faaliyete geçen bir örgüttür. Kökleri 1953 yılında tanınmış Kudüslü İslami düşünür ve hukukçu Takuiddin an-Nabhani'ye uzanan bu örgütün Özbekistan'a girişinin Ürdünlü vaizlerin 1990'larda Özbekistan'a gelmeleriyle gerçekleştiği düşünülmektedir (Karagiannis,2006,264). Örgütün Özbekistan'daki ayağının diğer adı İslami Özgürlük Partisi'dir.⁴ Al-Nabhani tarafından formüle edilen temel hedef, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması ardından kaldırılan Halifeliğin yeniden kurulmasıdır. 1977 yılında Al Nabhani'nin ölümünün ardından, Filistinli din adamı Yusuf Abdul Kadim Zallum örgütün yönetimini almıştır ve 2003 yılındaki ölümüne dek liderliğini sürdürmüştür. Zallum'un ölümünden sonra ise örgütün başına Abu Yasin takma adını kullanan Ata İbnu Halil Abu Raşta geçmiştir (Baran&Starr& Cornell,2006,19). Abu Raşta sonrasında HT daha saldırgan bir strateji takip etmeye başlamış, aynı zamanda Ortadoğu ve Osta Asya'da yayılarak 40'tan fazla ülkede faal duruma geçmiştir. İdeolojik merkezi Londra olan HT'in resmi merkezi ise Ürdün'dür (Baran&Starr&Cornell, 2006,19).

HT, ideolojik olarak Batı tipi demokrasi ve liberal piyasa ekonomisinin ideolojik eleştirisini yapan bir örgüttür. Antisemitist ve Batı karşıtı bir ideoloji benimseyen HT, Batı tipi "özgürlük" konseptine de karşı çıkmaktadır. HT merkezli "küresel Halifelik" olarak özetlenebilecek siyasi İslamcı hedef günümüzde birçok cihatçı radikal örgüt tarafından nihai amaç olarak görülmektedir. HT Selefi akımlara yakın bir örgüttür. Sosyal adalet anlayışı, yaşam

3 Ayrıntılı Bilgi için Bakınız. <http://www.theguardian.com/world/2001/nov/26/afghanistan.iantraynor>.

4 The Islamic Party of Liberation.

tarzı ve dünya görüşü, Hanefi İslam'ın çerçevesinde yer alan Sufi anlayışı benimseyen İslami akımlara, Kadirilik ve Nakşibendilik gibi köklü ve mülayim çizgideki İslami cemaatlara ve yapılara da karşı pozisyon almaktadır (Seifert&Arne,2010,6). HT buna rağmen şiddeti biçimsel metot olarak reddeden bir strateji benimsemiş görünmekte ve bu nedenle de birçok Batılı ülkede serbestçe faaliyetlerine devam edebilmektedir. Avrupa'da sadece Almanya HT'yi yasaklamıştır (Baran&Starr&Cornell,2006,20). Baran ve diğerleri, HT'in Bolşevik tipi metodolojiyi ve Marksist terminolojiyi harekete adapte ettiğini ve tepkisel bir radikal ideoloji oluşturmadaki başarılarına dikkat çekmektedir. Gerçek halifelik, adil toplum vb. sloganlar Marksist ideolojiden ödünç alınan kavramlarla desteklenmektedir. Son ana kadar şiddetin reddedilmesi, ancak son etapta bu yola başvurulabilecek olması gibi başka benzerliklere de dikkat çekilmektedir.

Sonuç Yerine

Özbekistan'ın da dâhil olduğu Orta Asya coğrafyası, SSCB döneminin radikal ve ideolojik din karşıtı politikaları nedeniyle, dinin toplumsal yaşamdaki yeri konusunda oldukça sorunlu bir bölge haline dönüştürülmüştür. Ateizmin resmi devlet politikası olarak kabul edildiği geçmiş dönemlerde, dinin toplumsal hayatın her alanının dışına itilmesi sonucunda, bölgenin geleneksel dini kimlik öğelerinin temellenmiş olduğu Hanefi-Sünni İslam öğretisi bu çerçevede tabii ortamında ortaya çıkan ve şekillenen mahallî akımlar – Sufi İslam, Nakşibendilik, Kadirilik vb. İslami cereyanlar – toplumsal dinamizmini ve rolünü önemli ölçüde yitirmiştir.

Sovyet sonrası dönemde, bağımsız Özbekistan devletinin ortaya çıkmasıyla beraber, bu yapay durum sadece tarihsel-akademik bakımdan önem arz etmekle kalmamış, özellikle toplumsal pratikte ciddi sorunları beraberinde getirmiştir. Her şeyden önce demokratikleşme ve sistem dönüşümünün istenen ölçülerde başarılı olamamasıyla beraber, siyasi muhalefet kanallarında Özbekistan'da mevcut rejimin otoriter karakteri ile ilintili problemler ortaya çıkmıştır. Tek adam yönetimi ve baskıcı-otoriter rejim, İslam konusunda çoğulcu gelişimden yana değil, devlet yönlendirmeli, kimlik inşa süreçlerinde aletselleştirilen bir tür “devlet İslamı'nı” kullanmak istemiş, bunun dışında kalan İslami akımları ise yasal zeminin dışına çekerek radikal militan grupların varoluşlarını endirekt biçimde meşrulaştırmıştır.

Ülke genelinde uygulanan baskıcı rejime rağmen, ülkenin kırsal bölgelerinde, başta Fergana bölgesi olmak üzere, devlet gücünün sürekli olarak uygulanamadığı güç boşluklarından istifade eden ve dış etkilere açık İslami gruplar ortaya çıkmış ve kısmen kitlesel destek bulmuştur. Özellikle Tacikistan ve

Afganistan gibi yakın veya komşu bölgelerdeki İslami radikal akımların da etki alanına açık olan bu coğrafyada, özellikle bölge dışı ve aslında Orta Asya yerel İslami dokusuna da tekabül etmeyen Selefi akımlar, kendilerine gidecek daha fazla yer bulmaya başlamışlardır. Özellikle 11 Eylül eylemleri ve peşi sıra bölgede hissedilen ABD ve NATO operasyonları, Özbekistan’da da radikal akımların yelkenlerine rüzgâr olmuştur. Suudi Arabistan kökenli Selefi akımların arkalarındaki finansal destekle beraber Özbekistan’ın da içinde bulunduğu siyasi koşulları kullanan bu İslamcı akımlar, her ne kadar farklı yaklaşımlar ve stratejiler de sergileseler, ortak payda olarak Özbekistan’da meşru muhalefet kanallarının kapalı olması durumundan yararlanmakta ve bölgede kendi ideolojilerini yaygınlaştırmayı hedeflemektedirler.

ÖİH ve HT akımları, bölgede demokrasi ve piyasa ekonomisi gelişimi ve buna paralel olarak da Özbekistan’ın dünya toplumuna entegrasyonu ile normalleşen ve demokratikleşen bir Özbekistan’da marjinal hale getirilebilirler. Ancak gerek bölgede ve özelde Özbekistan’da yakın gelecekte bu tür bir sistemsel dönüşümün mümkün görünmemesi, gerekse de küresel düzeyde özellikle Ortadoğu’da Irak ve Suriye’de ortaya çıkan yeni İslami radikalizm IŞİD (ID), görünür bir gelecekte Orta Asya’da demokratikleşme yönünde siyasi reformların hem iç, hem de dış dinamiklerce desteklenmeyeceği doğrultusunda yorumlanabilir. Uzun vadede küresel manada hareket edebilme potansiyeline sahip bu tür radikal militan İslamcı hareketler, Orta Asya genelinde ve Özbekistan özelinde de kendilerine yayılma alanı bulabilirler. Bu tür bir durumda gerek küresel güçlerin, gerekse de başta Rusya olmak üzere bölgesel aktörlerin etkilerinin ve güç projeksiyonlarının Orta Asya’da hissedilmesi kaçınılmaz olacaktır. Özbekistan vakası, Orta Asya’yı daha iyi anlamak konusunda iyi bir başlangıç noktası teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

BARAN Z. (2004), Usbekistan: The Key to Success in Central Asia, House Committee on International Relations Subcommittee on Middle East and Central Asia, 15.

BARAN,Z,Starr,F,& Cornell,S.E. (2006) Islamic Radicalism in Central Asia and the Caucasus: Implications for the EU, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program.

CORNELL S.E.(2005), Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia: The Islamic Movement of Usbekistan, Terrorism and Political Violence, 17/619, 2005, s. 619-639.

GAZİEV,J., (2000), Islamic Revival in Post-Independence Usbekistan, The Fletcher Journal of Development Studies, Volume 16, 2000, s. 1-15.

GUNN,T.J.(2003), Shaping an Islamic Identity: Religion, Islamism, and the State in Central Asia, *Sociology of Religion*, 64/3, s. 389-410.

HALBACH,U,(2002) "Islam und Islamische Bewegungen in Zentralasien", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 3-4, <http://www.bpb.de/apuz/27159/islam-und-islamistische-bewegungen-in-zentralasien?p=all>.

HANKS,R.R. (2007), "Dynamics of Islam, Identity, and Institutional Rule in Uzbekistan: Constructing a Paradigm for Conflict Resolution", *Communist and Post-Communist Studies*, 40,s. 209-221.

HAYİT B, (1962) Soviet Russische Orientpolitik am Beispiel Turkestans, Köln, Berlin.

<http://www.theguardian.com/world/2001/nov/26/afghanistan.iantraynor>.

KARAGİANNİS,E. (2006), Political Islam in Uzbekistan: Hizb-ut Tahrir al-Islami, *Europe-Asia Studies*, Vol. 58, No. 2, s. 261-280.

LİSNYANSKİ,D.(2008), Jihad Strategies in Central Asia, The Eight Herzliya Conference on the Balance of Israel's National Security "Israel at Sixty: Tests of Endurance", The Interdisciplinary Center Herzliya Lauder School of Government, Diplomacy and Strategy, Ocak 20-23.

MACLOAD, C.&Mayhew,B, (1997), Usbekistan: The Golden Road to Samarkand, Passport Books.

MANN,P. (2002), Islamic Movement of Uzbekistan: Will it Strake Back?, *Strategic Analysis*, Vol. 26, No. 2, Nisan – Haziran, 2002, s. 294 – 304.

MARX, K,&Kritik, Z. (1972), İçinde Hegelschen Rechtsphilosophie, Karl Marx & Friedrich Engels, Ausgewahlte Werke (Der.), Cilt 1, Berlin.

McGLİNCHEY,E.M, (2006) "Islamic Leaders in Usbekistan",1, *Asia Policy*.

NESEMANN F., (2001), Islam 1917-1941. İçinde C.Gassenschmidt&R.Tuchtenhagen (Ed.), *Politic and Religion in Soviet Union 1917-1941*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

OLİMOVA, S,&Tolipov,F (2011) "Islamic Revival in Central Asia. The Cases Uzbekistan and Tajikistan", *Documentos CIDOB Asia*, 26, s. 1-15.

ÖZBEKİSTAN ANAYASASI, Madde 18.

PELKMANS,M. (2006), "Religion und Kultur in Zentralasien: Sowjetische Vermächtnisse und neue Herausforderungen", *Max-Planck-Gesellschaft, Tätigkeitsbericht*, <http://www.mpg.de/436801/pdf.pdf>.

REİNER Freitag R,-Wirminghaus,(2005) “Russland, islamische Republikendes Kaukasusund Zentralasiens”, W.Ende &U. Steinbach, *Der Islam in der Gegenwart*, München: CH Beck s. 681-695.

SARTORİ, P, (2010) “Towards a History of theMuslims’ SovietUnion: A Viewfrom Central Asia”, *DieWeltdesIslams*, 50, s. 317-318.

SEİFERT,A.C.(2012), *Der Politische Islam in Zentralasien – Gegnero der demokratischer Partner?*, Hamburg: CORE WorkingPaper, Sayı 25.

TATARİ E&Shaykhutdinov, R.,(2010), “State Response to Religious Revivalism in Post-Soviet Central Asia”, *EuropeanJournal of EconomicandPoliticalStudies*, 2, s. 85-110.

Küresel Tüketici Kültürü Kavramıyla Birlikte Değişen Pazar Bölümlendirme Yaklaşımları: Uluslararası Pazarlama Literatürüne Bakış*

Ramazan NACAR**

Nimet URAY***

Özet

Pazarlama stratejisinin en önemli unsurlarından biri olan pazar bölümlendirme, küreselleşmenin etkisiyle birlikte, uluslararası nitelik kazanmıştır. Ancak ilk zamanlarında daha çok ülke düzeyinde yapılan uluslararası pazar bölümlendirme çalışmaları, pazarlama araştırmacılarının ve uygulayıcılarının birçok ihtiyacına cevap verememeye başlamıştır. Daha sonraları ortaya çıkan tüketici düzeyindeki uluslararası pazar bölümlendirme çalışmaları ise yine ülkelerarası ve kültürlerarası karşılaştırmalara odaklanmıştır. Hâlbuki küreselleşmeyle ve artan teknoloji, ulaşım ve iletişim imkânlarıyla birlikte, küresel çapta tüketici istek ve ihtiyaçları her geçen gün birbirine daha da yaklaşmaktadır. Sonuç olarak ortaya çıkan küresel tüketici kültürü, uluslararası pazar bölümlendirme çalışmalarında da gerek yöntem gerekse içerik açısından önemli değişikliklere yol açmıştır. Bu çalışma pazarlama literatüründe yaşanan söz konusu değişimi değerlendirmekte ve gelecek çalışmalar için öneriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası pazar bölümlendirme, ülke ve tüketici bölümlendirmesi, küresel tüketici kültürü

The Role of Global Consumer Culture Concept in the Evolution of Market Segmentation: Review of International Marketing Literature

Abstract

Market segmentation, one of the most important elements of marketing strategy, has internationalized with the impact of globalization. However, in its early stages, international market

* Bu çalışma İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ) Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) biriminin Lisansüstü Tezlerini Destekleme Programı Projeleri kapsamında desteklenmiştir. Ayrıca ilk yazar Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) 2211 Yurt İçi Lisansüstü Burs Programı ve TÜBİTAK 2214 Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı kapsamında desteklenmiştir.

** Ar. Gör. Dr., Yalova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, rnacar@yalova.edu.tr

*** Prof. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Mühendisliği Bölümü, urayni@itu.edu.tr

segmentation studies mostly focused on country segmentations, which did not provide enough to marketing academicians and practitioners. Later on, consumer-level international market segmentation studies focused on cross-country and cross-cultural comparisons of consumers. However, globalization along with the facilities of technology, transportation, and communication, needs and wants of consumers converged increasingly. As a result, the new global consumer culture changed the methods and contents of international market segmentation studies. This study reviews this evolution in international market segmentation and provides suggestions for further studies.

Keywords: International market segmentation, country and consumer segmentation, global consumer culture

Giriş

Artan küreselleşmeyle birlikte firmalar, pazarlama stratejilerini ulusal sınırlar dışına genişletmeye ve yeniden düzenlemeye yönelmiştir. İş dünyasının her geçen gün küreselleşmesiyle birlikte, uluslararası pazar bölümlendirmenin (UPB) pazarlama içerisindeki önemi de her geçen gün artmaktadır (Steenkamp ve ter Hofstede, 2002). Tüketici pazarlarının uluslararasılaşması, araştırmacıları uluslararası pazarlardaki tüketicileri uygun, etkili ve etkin bir biçimde gruplandırabilmek için birtakım pazar bölümlendirme stratejileri belirlemeye zorlamıştır (Christodoulides, Michaelidou ve Siamagka, 2013).

İlk olarak 1956 yılında Wendell Smith tarafından ortaya atılan pazar bölümlendirme kavramı, içerisinde birçok farklılıklar bulunduran pazarın benzer özellikler gösteren alt bölümlere ayrılması olarak tanımlanmaktadır. Pazar bölümlendirme konusu, uluslararası pazarlamada çok yönlü, çok değişkenli ve bu nedenle çok karmaşık bir yapıya sahiptir. Ancak, UPB alanındaki çalışmaların büyük bir kısmı ülkelerin gruplandırılmasına, diğer bir kısmı hedeflenecek tüketicilerin seçimi için yapılması gereken pazar bölümlendirme değişkenlerinin seçimi ve değerlendirmesine odaklanmıştır (Craft, 2004). Tüketim kültürü ve küreselleşmeyle birlikte modern iş dünyası da değişmeye başlamasına rağmen, küresel tüketici kültürü alanında yeterince çalışma yapılmamıştır (Adams, 2011). Tamer Cavusgil, Susan Douglas, Stanley Reid, Franklin Root ve Jan-Benedict Steenkamp gibi uluslararası pazarlamanın önde gelen akademisyenleri UPB alanının yeterince gelişmediğini, hâlbuki başta uluslararası genişleme stratejileri olmak üzere birçok alanda UPB'nin vazgeçilmez öneme sahip olduğunu ifade etmiştir (Papadopoulos ve Martin Martin, 2011).

Teorik ve yöntem olarak gelişim aşamasında olan UPB'nin tam olarak ileri düzeye gelebilmesi için daha çok ilerleme sağlaması gerekmektedir (Bolton ve Myers, 2003). Steenkamp ve ter Hofstede (2002) çalışmalarında UPB alanındaki yayınların 1990 yılından sonra artmaya başladığını ve genel olarak UPB'nin de önemini arttığını belirtmiştir. Ancak, UPB'nin artan önemi ve küresel dünyadaki gerekliliğine rağmen 1993 yılında Aulakh ve Katobe bu

alandaki sadece 11 yayın tespit edebilmiştir. Foedermayr ve Diamantopoulos (2008b) ise doğrudan UPB alanında olan 10 deneysel çalışma tespit etmiştir. Malhotra ve Papadopoulos (2007) ise yarıdan fazlası ikincil veri kullanan ve doğrudan UPB ile ilgili olmayıp, UPB'nin alt konu başlıkları olabilecek alanlarda gerçekleştirilmiş, toplam olarak 40'tan az sayıda UPB çalışmasının bulunduğunu belirtmiştir. Söz konusu yazarların yapmış oldukları literatür araştırmasına göre, günümüzde ise bu rakam yaklaşık sadece 70 civarındadır.

Pazarlamanın temel ilgi alanı olan tüketim, üretimin bir fonksiyonudur; sınırları aşan ve küreselleşen üretimle birlikte artık tüketim de küresel bir yapıdadır (Adams, 2011). Günümüzde uluslararası pazarda faaliyet gösteren firmaların karşılaştığı en büyük sorun farklı ülkelerdeki tüketicilerin ihtiyaç ve isteklerindeki farklılıkları etkin bir biçimde karşılamaktır. Burada pazar bölümleri sadece coğrafi olarak değil, aynı zamanda da farklı ülkelerde bulunan, ancak benzer ihtiyaç ve isteklere sahip tüketiciler olarak da bir araya getirilebilmektedir (Steenkamp ve ter Hofstede, 2002). Tüketicilerin uluslararasılaşmasının yanı sıra, hızlı teknolojik gelişmeler, coğrafi sınırların ötesindeki tüketicilerin de hedeflenmesini kolaylaştırmış, firmalara önemli fırsatlar sunmaya başlamıştır (Craft, 2004). Küreselleşmenin de etkisiyle her geçen gün daha da uluslararasılaşan pazarlama, ülkeler arası farklılıkları dikkate alan bir yapıdan, küresel düzeyde ülkeler ve kültürler arası benzerliklere odaklanan bir anlayışa ve yapıya doğru yönelmeye başlamıştır (Adams, 2011). Bu açıdan da bakıldığında, firmaların uluslararasılaşma faaliyetleri arttıkça, teknolojik gelişmeler, pazarlar arası etkileşimi ve iletişimi sınırsız hale getirdikçe, uluslararası pazarlarda bölümlendirmenin çok daha önemli bir araştırma konusu haline alacağı açıktır.

Nitekim son yıllarda stratejik pazarlama yazınında uluslararası bölümlendirme kavramının önemi giderek artmaktadır (Foedermayr ve Diamantopoulos, 2008a). Bijmolt, Paas ve Vermont'un (2004) önemle ortaya koyduğu gibi, UPB'nin etkili bir biçimde uygulanması, firmaların uluslararası pazar stratejilerini başarılı bir biçimde geliştirmelerine ve uluslararası pazarlardaki farklılıklarla baş edebilmelerinde büyük katkılar sunmaktadır. Pazarlama stratejilerinin temelini oluşturan pazar bölümlendirme, uluslararası pazarlarda faaliyet gösteren firmalar açısından vazgeçilmez ve hayati önemde olup, doğru pazar bölümlerinin oluşturulması, hedeflenmesi, yönetilmesi ve pazarlama stratejilerinin oluşturulmasında da rolü büyüktür (Steenkamp ve ter Hofstede, 2002). Pazar bölümlendirmede ise bölümlendirmede kullanılacak değişkenlerin seçimi, bu alanın en önemli konularından birisi olmuştur.

Bunlara ek olarak, firmaların karşılaştıkları büyük problemlerden birisi de standartlaşma veya uyarlama stratejilerinin uygulanıp uygulanmaması konusundaki ikilemdir. Buna çözüm olarak ise birçok araştırmacı küresel, yerel

ve karma (hibrit) pazarlama yaklaşımlarını önermektedir (örneğin, Cavusgil ve diğ., 1993; Cavusgil ve Zou, 1994; Douglas ve Wind, 1987; Onkvisit ve Shaw, 1994). Ancak tüm bu sorunların en gerçekçi ve öngörülebilir çözümü pazar bölümlendirme stratejileridir (Souiden, 2002). Ulusal sınırlar ötesinde faaliyet gösteren firmalar açısından ürün geliştirme, konumlandırma ve satış konusunda UPB'nin önemi giderek artmaktadır. Bu anlamda UPB, firmaların uluslararası pazarlardaki muhtemel müşterileri hedeflemesinde ve ulusal sınırlar ötesinde uygun konumlandırma yapabilmesinde büyük destek sunmaktadır (Steenkamp ve ter Hofstede, 2002).

Bu makale uluslararası pazar bölümlendirmede kullanılan değişkenleri incelemekte ve kültürel faktörlerin bu değişkenler arasında artan önemine işaret etmektedir. Böylelikle uluslararası pazar bölümlendirmesi ve bunda temel olan değişkenlerin kullanımıyla ilgili gelecek görüşleri ve tehlikeler değerlendirilmiştir. Bu amaçla UPB alanında önde gelen çalışmalar değerlendirilmiş ve UPB'nin kavramsal boyutu tartışılmıştır.

1. Uluslararası Pazar Bölümlendirme (UPB)

Pazar bölümlendirme kavramı ilk olarak Wendell Smith (1956) tarafından ortaya atılmıştır. Pazar bölümlendirme, kitlesel pazarlamanın artan ürün rekabetine cevap verememesi nedeniyle kitlesel pazarlamaya bir alternatif olarak sunulmuştur. Smith (1956) ürünlerin pazarın tümünü değil de, aralarında benzerlikler bulunan ve ürüne en uygun olan pazara sunulması durumunda daha büyük başarı elde edebileceğini belirtmiştir. Bundan sonra da pazar bölümlendirme, pazarlama teorisi ve güncel iş dünyasının en temel ve ana konularından birisi olmuştur. Amerikan Pazarlama Derneği (American Marketing Association-AMA, 2008) pazar bölümlendirmeyi, pazarı benzer ihtiyaçlar taşıyan ve benzer yönde davrananların özelliklerine göre birbirinden farklı daha küçük bölümlere ayırma süreci olarak tanımlamış ve oluşan pazar bölümlerinin ölçülebilir, ulaşılabilir, diğer bölümlerden farklılaştırılabilir, tutarlı ve yeterli büyüklükte olması gerektiğini belirtmiştir.

Genel pazar bölümlendirmenin haricinde ise UPB alanı ayrı bir araştırma alanı olarak gelişmiştir. Son yıllarda, dünyadaki ekonomik ve politik gelişmeler, küresel düzeyde pazarların yakınlaşması ve ülke içi tüketici ihtiyaçlarının daha da parçalı hale gelmesiyle birlikte UPB'nin de önemi giderek artmıştır (ter Hofstede ve diğ., 2002; Foedermayr ve Diamantopoulos, 2008a). UPB ilk olarak Wind ve Douglas'ın 1972 yılındaki çalışmasında ortaya atılmış ve tartışılmıştır. Bu zamana kadar pazar bölümlendirme sadece yerel pazarlarda çalışılan bir alan olmuştur. Wind ve Douglas (1972) bölümlendirmenin uluslararası pazarlar açısından öneminin, yerel pazarlar için olan öneminden daha

fazla olduğunu, bunun sebebinin ise uluslararası pazarların yerel pazarlardan daha karmaşık olması ve farklılıklar barındırması olarak ifade etmiştir. Ancak bununla birlikte, UPB alanındaki çalışmaların sayısı son derece azdır. Mevcut çalışmaların da büyük kısmı kavramsal niteliktedir, diğer büyük kısmı ise yapılan çalışmaları değerlendirmektedir (Foedermayr ve Diamantopoulos, 2008a). UPB'nin pazarlama performansı üzerindeki etkisine göre, literatürde edildiği yerin son derece sınırlı olduğunu söylemek mümkündür (Craft ve Hassan, 2006).

UPB özellikle küresel pazarda faaliyet gösteren ve küresel stratejiler benimseyen firmalar açısından önem arz etmektedir. Küreselleşmeyle birlikte birçok sektörde ulusal sınırların yeri her geçen gün daha da azalmaktadır (Yip, 1995). Ülkelerin bölgesel işbirlikleri oluşturmaları, açık ve serbest pazar ekonomilerinin artışı, küresel yatırımlar, küresel üretim, ulaşım ve taşımacılık imkanlarının dünya genelinde artışı, tüketicilerin eğitim ve gelir düzeylerindeki artış, satın alma gücü ve yaşam tarzı açısından tüketicilerin birbirlerine yaklaşması, kentleşme oranlarının artışı, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki artışa paralel olarak küresel medyanın, bilgi akışının, para ve işgücü dolaşımının artması firmaları UPB stratejilerini uygulamaya itmektir (Hassan ve Katsanis, 1994; Yip, 1995).

Bugüne kadar UPB ile ilgili olarak literatür taraması yapan üç adet çalışma bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1997 yılında Walters tarafından, ikincisi Walters'ın çalışmasının genişletilmiş versiyonu olarak Steenkamp ve ter Hofstede (2002) tarafından yapılmıştır. Foedermayr ve Diamantopoulos (2008b) ise doğrudan UPB'yi değil, genel olarak pazar bölümlendirme üzerine bir çalışma yapmıştır. Bunun dışında 2011 yılında International Marketing Review dergisi de hem UPB hem de uluslararası pazar seçimi konularını kapsayan iki özel sayı yayınlamıştır. Bunun dışında UPB alanında kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır.

Uluslararası pazar bölümlendirme alanında en geniş ve kapsamlı çalışma Steenkamp ve ter Hofstede (2002) tarafından yapılmıştır. Yazarlar bu çalışmalarında UPB alanındaki hem kavramsal hem de yöntemsel konuları incelemeye aldıkları 25 makaleyle sistematik olarak değerlendirmişlerdir. UPB'de kullanılan değişkenler açısından kavramsal konular arasında değişken eşdeğerliliği, bütünleştirmenin düzeyi ve bölümlendirme değişkenin seçimi; araştırma yöntemiyle ilgili konular arasında ölçek eşdeğerliliği, örneklem eşdeğerliliği, bölümlendirme yöntemleri değerlendirilmiştir. Bu çalışmadan önce ise Walters (1997), UPB konusunu Steenkamp ve ter Hofstede'ye (2002) benzer, fakat daha yüzeysel biçimde ele almıştır. Steenkamp ve ter Hofstede (2002) ise bu çalışmayı hem derinleştirmiş hem de zenginleştirmiştir.

1.1. UPB'nin Stratejik Önemi

Uluslararası pazarların yerel pazarlara kıyasla daha karmaşık ve daha yüksek rekabete sahne olmasıyla birlikte, pazar bölümlendirmenin, diğer bir ifadeyle UPB'nin önemi firmalar açısından daha çok artmaktadır (Craft, 2004). Farklı ülkelerdeki benzer özelliklere sahip pazar bölümleriyle birlikte, yerel pazarlardaki farklı pazar bölümlerinin tespit edilmesi de UPB'nin amaçlarından (Hassan ve Katsanis, 1991). Böylelikle firmalar, dünya genelinde pazar bölümlerinin farklılıklarını anlayacakları gibi yine pazar bölümlerinin ihtiyaç, değer ve tüketim tarzlarındaki benzerliklerini de kavrayabileceklerdir (ter Hofstede, Steenkamp ve Wedel, 1999; Foedermayr ve Diamantopoulos, 2008a).

UPB, tahmin edilenin aksine karmaşık ve zor bir alandır. Burada UPB ile ilgili verilmesi gereken birçok karar değişkeni bulunmaktadır, bunların başında da UPB'nin sistematik ve etkin yapılması, analiz düzeyi, karar vericinin özellikleri ve benzeri faktörler gelmektedir (Papadopoulos ve Martin Martin, 2011). Post modern çağda artık tüketiciler arasında farklılıklar değil, tüketicilerin ortak ve benzer özellikleri, daha büyük önem arz etmekte ve küresel düzeyde tüketicilerin ortak bir grup oluşturmaya doğru gittikleri gözlemlenmektedir (Adams, 2011).

UPB'nin sistematik ve etkin bir biçimde yapılması, firmaların pazarlama performanslarını ve uluslararasılaşma sürecindeki başarılarını etkilemektedir (Papadopoulos ve Martin Martin, 2011). Papadopoulos ve Martin Martin (2011) UPB'yi uluslararası pazar seçimiyle ve pazar giriş stratejileriyle (pazar giriş yöntemi, giriş şekli ve zamanı vb.) birlikte çok daha geniş bir karar verme seti olarak değerlendirmektedir. Ancak bununla birlikte, çok az çalışmanın UPB ile uluslararası pazar seçimini ilişkilendirdiğini belirtmişlerdir. Diğer yandan, UPB'nin birbirinden bağımsız olan ama temel kavram olarak örtüşükleri birçok alan da UPB'yle birlikte gelişimini sürdürmüş ve hali hazırda da gelişmeye devam etmektedir. Bu alanlar ülke risk analizi, uluslararası fırsat analizi, çevresel tarama ve doğrudan yatırım yer seçimidir. Buradaki en büyük farklılık da her bir alanın geliştirildiği disiplindir; örneğin, UPB daha çok uluslararası pazarlama alanında ve özellikle KOBİ'ler açısından önem arz ederken, doğrudan yatırım için yer seçimi genel olarak çok uluslu şirketler alanında ve bu tür büyük şirketler açısından önem taşımaktadır.

Foedermayr ve Diamantopoulos (2008a) özel olarak UPB'ye odaklanmakla birlikte, genel olarak pazar bölümlendirmenin firmalara sağladığı faydaları şu şekilde sıralamıştır: tüketiciler ve pazarlar arasındaki benzerlikler ve farklılıkların tanımlanması, tüketici özelliklerinin ve ihtiyaçlarının daha iyi anlaşılabilmesi, müşteri ilişkileri yönetiminin geliştirilmesi, yeni pazar fırsatlarının tanımlanması, pazar geliştirme, standartlaşmadan daha fazla faydala-

nılması, kaynak kullanımı ve dağıtımının daha iyi yapılması, daha iyi planlama, pazarlama hedeflerinin daha iyi belirlenmesi, ürün geliştirme ve rekabet ortamının daha iyi anlaşılması. Hassan, Craft ve Kortam (2003) ve Hassan ve Craft (2004) UPB'nin birbirinden farklı bazı yaklaşımları olduğunu belirtmiştir. Bunlar; benzer ürünleri talep eden ülkelerin tanımlanması, aynı ürünü talep eden farklı ülkelerdeki farklı pazar bölümlerinin hedeflenmesi, birden fazla veya ülkelerin genelinde var olan pazar bölümlerinin belirlenmesi ve benzer ürünlere talebi olan benzer pazar bölümlerine odaklanmasıdır.

UPB açısından ülkelerin küreselleşmiş olması veya küreselleşme dereceleri de büyük önem taşımaktadır (Hassan ve Craft, 2004). UPB çalışmalarının yürütülmesiyle ilgili olarak gerek farklı ülkelerden gerekse farklı değişkenlerle ilgili verileri elde etme zorluğu, UPB'nin en önemli kısıtlarından biridir (Papadopoulos ve Martin Martin, 2011).

1.2. UPB Değişkenleri

Genel olarak pazar bölümlendirme ve özel olarak da UPB çalışmalarında en önemli konu bölümlendirme değişkenlerinin seçimi olmuştur (Foedermayr ve Diamantopoulos, 2008b). UPB açısından en önemli konuların başında bölümlendirmede kullanılacak değişkenler gelmektedir. Çünkü bölümlendirmenin neye göre ve nasıl yapılacağıın yanı sıra ülke düzeyinde mi yoksa tüketici düzeyinde mi yapılacağı, bölümlendirmenin başarısı, vb. birçok faktör açısından belirleyici olan bölümlendirme değişkenleridir. UPB açısından bölümlendirme değişkenleri temel olarak genel ve alan özel (domain-specific) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Genel bölümlendirme değişkenleri de kendi içerisinde gözlemlenebilen ve gözlemlenemeyen olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Wedel ve Kamakura, 2000; Steenkamp ve ter Hofstede, 2002). Frank ve diğ. (1972), Wedel ve Kamakura (2000), Baker (2003) ve Kotler ve Keller (2006) her bir pazar bölümlendirme değişkeninin ve pazar bölümünün seçiminde değerlendirilmesi gereken altı kriteri tanımlanabilirlik (identifiability), büyüklük/önem (substantiality), ulaşılabilirlik (accessibility), istikrar/tutarlılık (stability), hedeflenebilir (actionability) ve geri dönüş alabilirlik (responsiveness) olarak tanımlamış ve her bir bölümlendirme değişkenini bu kriterlere göre değerlendirmiştir.

Genel ve gözlemlenebilen değişkenler coğrafi yerler, ekonomik göstergeler, politik özellikler ve demografik özellikler vb. olup daha çok ülke düzeyindeki UPB amacıyla kullanılmaktadır. Bu değişkenlere dayalı pazar bölümleri tanımlanabilir, yeterince büyük ve tutarlı olmakla birlikte, hedeflenebilir ve geri dönüş alabilme açısından son derece yetersizdir (Steenkamp ve ter Hofstede, 2002). Hassan ve Craft (2004) da UPB açısından özellikle ulaşılabilirlik

ve büyüklük/önem kriterlerinin mühim olduğunu ve bölümlendirme stratejileri açısından da göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtmişlerdir.

Diğer yandan genel ve gözlemlenemeyen UPB değişkenleri tüketici değerleri ve yaşam tarzları, alan özel UPB değişkenleri ise marka/ürün pazara nüfuz etme oranları, tutumlar, faydalar, alan özel tutumlar ve bir ürün/marmanın kullanımıyla ilgili değişkenleri kapsayıp, daha çok tüketici düzeyindeki UPB çalışmalarında kullanılmaktadır. Tüketici değerleri ve yaşam tarzları, genel ve gözlemlenebilen değişkenlere kıyasla UPB açısından daha fazla başarı sağlamaktadır. Değer-temelli bölümlendirme değişkenleri açısından Kahle'nin (1986) *Değerler Listesi*, Rokeach'ın (1973) *Rokeach Değer Anketi* ve Schwartz'ın (1992) *Schwartz Değer Anketi* önemli yer tutmaktadır. Yaşam tarzı-temelli bölümlendirmede ise günlük yaşamdaki etkinlikler, ilgi alanları ve düşünceler (Activities-Interests-Opinions-AIOs) önemli yer tutmaktadır. Ancak, değer-temelli bölümlendirme ile yaşam tarzı-temelli bölümlendirme arasında söz konusu kriterler açısından farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, değer-temelli bölümleri tanımlamak kolayken, yaşam tarzı-temelli bölümleri tanımlamak zordur. Diğer yandan, değer-temelli bölümlere ulaşmak ve onları hedeflemek zorken, yaşam-temelli bölümlere ulaşmak ise nispeten daha kolaydır (Steenkamp ve ter Hofstede, 2002).

Alan özel bölümlendirme değişkenleri ise tanımlanması kolay fakat sosyo-kültürel çevreyle ilişkisi olmayan bölümler ortaya çıkarabilmektedir. Sosyo-kültürel çevreden etkilenmedikleri gibi, tüketicinin kendisinden de uzaklaşan bu değişkenler, daha çok firmaların pazarlama kararlarını desteklemek amacıyla hizmet etmektedir. Bu yönleriyle de diğer bölümlendirme değişkenlerinde olmadığı kadar hedeflenebilir ve geri dönüş alınabilir pazar bölümleri oluşturmaktadırlar (Steenkamp ve ter Hofstede, 2002). Wedel ve Kamakura (2000) ürün-özel ve gözlemlenemeyen değişkenlerin gelecekte daha etkili ve etkin pazar bölümlendirme yapabileceğini belirtmiştir.

Foedermayr ve Diamantopoulos (2008b) ise bölümlendirme değişkenlerini genel olarak makro ve mikro değişkenler olmak üzere ikiye ayırmıştır. Bu değişkenlerden makro olanlar, pazar bölümleriyle ilgili yeterli ve detaylı bilgi sunamadıkları gibi daha çok ülke düzeyindeki pazar bölümlendirme için kullanılmaktadır. Diğer yandan mikro değişkenler ise, daha çok tüketici düzeyinde pazar bölümlendirme çalışmalarında kullanılmıştır.

UPB çalışmaları daha çok ülke düzeyinde yapılmakla birlikte, bölge ve tüketici düzeyinde veya bunların bir karması olarak da ele alınmıştır (Papadopoulos ve Martin Martin, 2011). Literatür, uluslararası firmaların pazarları ülkelere göre değil, tüketici özelliklerine göre bölümlendirilmesi gerekliliğini dile getirmektedir (Riefler, Diamantopoulos ve Sigauw, 2012). Hassan ve

Craft'a (2004) göre UPB'nin sadece jeopolitik ve ekonomik faktörler ile sadece yaşam tarzı ve davranışsal değişkenlere dayalı olmaması gerekmektedir. Bu nedenle, her geçen gün daha teknolojik ve küresel hale gelen pazarlarda birbirine daha da yaklaşan tüketici bölümleriyle birlikte UPB'nin daha karmaşık bir hal alması gerek jeopolitik ve ekonomik faktörler gibi makro değişkenlerin gerekse yaşam tarzı ve davranışsal değişkenler gibi mikro değişkenlerin birlikte kullanılmasını önermektedirler.

Son yıllarda UPB alanı ve çalışmalarına olan ilgiyle birlikte, bu alanın artan önemine rağmen, oluşturulan uluslararası pazar bölümleriyle, bunların oluşturulmasındaki kararların etkinliği ve etkililiğini değerlendiren herhangi bir çalışma yapılmamış olup, bunu değerlendirecek bir ölçek de bulunmamaktadır (Foedermayr ve Diamantopoulos, 2008a). Foedermayr ve Diamantopoulos (2008a) UPB'nin etkinliğini değerlendirmek için bölümlendirme etkinliği (segmentation effectiveness) adında çok boyutlu bir ölçek geliştirmiştir. Ölçeğin boyutları ise hedefleme performansı, konumlandırma performansı, maliyetleri azaltma ve artan çevresel belirsizliklere uyumdur. Foedermayr, Diamantopoulos ve Sichtmann (2009) ise, daha önce kavramsal olarak geliştirilen bölümlendirme etkinliği ölçeğini deneysel olarak test etmiştir.

1.3. UPB'nin Uygulama Süreci

UPB çalışmalarının büyük kısmı pazar bölümlerinin tanımlanmasına odaklanmıştır. Ancak, firma içerisindeki UPB süreci ve bunun karar mekanizmaları üzerine pek az çalışma yapılmıştır. Bu nedenle Craft (2004), firmaların UPB stratejilerinin oluşturulması sürecini kapsayan çok aşamalı bir çerçeve önermiştir. UPB açısından temelde iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan ilki daha geleneksel olan ve ülkeler arasındaki farklılıklara odaklanan yaklaşım, diğeri ise bir sentez veya karma (hibrit) yapıda olan ve ülkeler arasındaki benzerliklere odaklanan yaklaşımdır (Hassan ve Craft, 2004, 2005; Hassan ve diğ., 2003).

UPB stratejilerinin ve sürecinin kavramsallaştırılması, ilk defa Wind ve Douglas (1981) tarafından çerçevelenmiştir. Wind ve Douglas (1972) de UPB'nin esas olarak iki aşamalı olarak; önce makro değişkenlere dayalı ülke düzeyinde, daha sonrasında ise mikro değişkenlere dayalı tüketici düzeyinde pazar bölümlendirmenin yapılmasını önermişlerdir. İlk önce ülke düzeyinde, sonrasında tüketici düzeyinde pazar bölümlendirme daha sonraları birçok araştırmacı tarafından da önerilmiştir (örneğin, Kale ve Sudharshan, 1987; Kreutzer, 1988; Steenkamp ve ter Hofstede, 2002; Hassan ve diğ., 2003; Hassan ve Craft, 2004, 2005). Ancak, gerek Wind ve Douglas (1972) gerekse Kale ve Sudharshan (1987) UPB'nin bu iki aşamalı yapısının doğrusal veya hiyerarşik olması

gerektiğini belirtmişlerdir. Buna karşın, ter Hofstede ve diğ. (1999) ise, gerek makro gerekse mikro değişkenlerin bir arada ve aynı anda kullanılarak UPB yapılmasının pazarı daha etkin bölümlendireceğini ifade etmişler ve bunu test etmişlerdir. Bijmolt ve diğ. (2004) de iki aşamalı olarak, hem ülke düzeyinde hem de tüketici düzeyinde finansal ürünleri kullanma durumuna göre pazar bölümlendirmesi yapmıştır. Ancak Craft (2004), tüm bu çalışmalarda karar sürecinin nasıl olduğunun açıklanmaması ve sonrasında bu pazar bölümlerinin nasıl yönetileceği üzerinde durulmamasını eleştirmiştir. Craft'a (2004) göre, sadece pazar bölümlerinin tanımlanması yeterli değildir. Bu nedenle genel kabul gören iki aşamalı UPB'ye üçüncü aşama olarak pazar bölümü yönetiminde kullanılacak değişken veya düzeyin seçim sürecinin eklenmesini önermiş ve bu üç aşamaya bağlı olarak UPB stratejisinin oluşturulması gerektiğini ifade etmiştir. Craft (2004) araştırmasında firmaların gerek doğrusal biçimde bu üç aşamayı kullanmadığını tespit etmiş, gerekse bu üç aşamanın kullanılmasının UPB stratejilerini desteklediği ve güçlendirdiğini belirlemiştir.

Tablo 1: Uluslararası Pazar Bölümlendirme ve Pazarlama Stratejileri

Bölümlendirme yapılan ülke(ler)	Hedeflenen pazar bölümü		
	Aynı pazar bölüm(ü/leri)	Farklı pazar bölüm(ü/leri)	Tüm pazar bölümleri
Aynı ülke	Yerel pazarlama	Bölümlendirme pazarlaması	Yerel kitle pazarlaması
Farklı ülkeler	Küresel pazarlama	Uluslararası pazarlama	Uluslararası pazarlama
Tüm ülkeler	Küresel pazarlama	Uluslararası pazarlama	Uluslararası kitle pazarlaması

Kaynak: Aurifeille, Quester, Lockshin ve Spawton, 2002

Ülkeler arası ve ülke düzeyinde pazar bölümlendirme yaklaşımları birbirinden tamamen ayrı düşünülmemelidir (ter Hofstede ve diğ. 1999). Küreselleşmeyle birlikte UPB'nin uygulanmasında bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Örneğin, daha önce tek bir ülke içinde yapılan veya farklı ülkeleri de kapsayan pazar bölümlendirme çalışmaları, artık tek bir küresel pazarın olduğu ve genel olarak ülke sınırlarının gözetilmediği bir yaklaşımla yapılmaktadır. Dolayısıyla, küreselleşmeyle birlikte değişen UPB, pazarlama stratejilerinde de değişikliklere neden olmuştur (Aurifeille, Quester, Lock-

shin ve Spawton, 2002) (UPB ve pazarlama stratejilerinin sınıflandırılması için Tablo 1'e bakınız).

UPB çalışmalarında veri toplanmak ve özellikle tüketici düzeyindeki verilere dayalı olarak birden fazla ülkede pazar bölümlendirme çalışması yapmak son derece maliyetli ve zordur (Wedel ve Kamakura, 2000; Steenkamp ve ter Hofstede, 2002). Ancak buna rağmen, son yıllarda, UPB alanındaki çalışmalar daha çok tüketici odaklı ve ürün temelli pazar bölümlendirmesini içermektedir.

2. Ülke Düzeyinde UPB

UPB'de geleneksel olarak ülke düzeyinde pazar bölümlendirme uygulanmıştır. Bir başka deyişle, benzer özelliklere sahip ülkelerden bir pazar bölümü oluşturulmuştur. Bu anlayışta her bir ülke bir pazar olarak kabul edilmiştir (Cleveland, Papadopoulos ve Laroche, 2011). Geleneksel olarak UPB çalışmaları daha çok makro düzeyde ve çevresel değişkenlere (coğrafik, politik, ekonomik, kültürel) dayanarak ülkeleri gruplandırmaya çalışmıştır (Souiden, 2002). UPB açısından ülke düzeyinde bölümlendirme çalışmaları tüketici düzeyinde bölümlendirme çalışmalarına göre daha eskiye, Sethi'ye (1971) kadar dayanmaktadır. Sethi (1971) kümeleme analizini kullanarak ülkeleri benzer özelliklerine göre gruplandırmıştır. Bu çalışmalar genel olarak makro düzeyde ve ülkeleri bir bütün olarak ele alan çalışmalardır (Agarwal, 2003).

UPB'nin en temel ve doğal şekli ülke bölümlendirmesi olup, burada her ülke bir pazar bölümünü teşkil etmektedir. Birden fazla yerel pazarda faaliyet göstermek (multi-domestic) olarak nitelendirilen bu yaklaşıma göre, firmalar her bir ülkeyi yerel koşullarına göre tercih etmekte ve bu ülkelerde o ülkeye has olabilecek pazarlama stratejileri uygulayabilmektedir. Her ülkede uygulanan strateji birbirinden farklı olabildiği gibi ülkeler arasında da herhangi bir eşgüdüm söz konusu değildir. Reklam stratejileri, dağıtım yöntemleri, fiyatlandırma stratejileri vb. birçok pazarlama karar değişkenleri ülkeye göre değişiklik göstermektedir (Jeannet ve Hennessey, 1998).

Ülke temelli UPB çalışmaları genel olarak ülke içindeki tüketicilerin benzer (homojen) olduğunu varsayıp, ülkeler arası benzerliklere odaklanarak ülkeleri gruplandırmakta, dolayısıyla pazarı bölümlendirmektedir (Steenkamp ve ter Hofstede, 2002). Burada UPB daha çok coğrafik bölümlendirmeye dayanmakta ve bazen az olmakla birlikte bölgelerin bölümlendirmesi yapılmaktadır. Coğrafi bölümlendirmeye daha çok Avrupa Birliği ülkeleri, Kuzey ve Güney Amerika ülkeleri arasında yapılmaktadır. Ancak bununla birlikte, ülke ve coğrafi bölge açısından seçilen UPB değişkenlerinin ne pazarlama teorisi ne de yönetsel açıdan yeterlilikleri ve gereklilikleri yeterince değerlendirilmemektedir (Nachum, 1994). Steenkamp ve ter Hofstede (2002) UPB'nin yapısı

itibariyle birçok ülkeyi kapsamaması gerektiğini, ancak her geçen gün daha farklı ülkelerin çalışmalara konu olmasına rağmen, genelde Kuzey Amerika, Avrupa ve Japonya (Triad) ülkelerine karşı bir eğilim olduğunu belirtmişlerdir.

Ülke düzeyindeki bölümlendirme çalışmaları daha çok ekonomik, politik, coğrafik, demografik ve makro kültürel değişkenleri kullanmışlardır (örneğin, Helsen, Jedidi ve DeSarbo, 1993; Huszagh, Fox ve Day, 1986; Hofstede, 1980; Steenkamp, 2001) (Steenkamp ve ter Hofstede, 2002; Hassan ve Craft, 2005). UPB'nin ilk yıllarında ülkeler bir bütün olarak bölümlendirme düzeyi olarak kullanılmıştır. Bunun en büyük nedeni ise ilk yıllardaki deneyimsizlik ve ülkeler arası verilerin çok az olmasıdır. Ancak bununla birlikte kısa süre içerisinde UPB'nin ülke pazarının özelliklerine değil de, tüketici ve ürünle ilgili olması gerektiği ifade edilmiştir (Papadopoulos ve Martin Martin, 2011). Ayrıca, ülke düzeyindeki bu tür pazar bölümlendirmeleri tüketicilerin davranışsal özelliklerini yansıtmaktan çok uzaktır (Hassan ve Craft, 2005). Steenkamp ve ter Hofstede (2002) inceledikleri 25 makaleden 17'sinin UPB'yi ülke düzeyinde ele almalarını ve daha çok ülke verilerine dayalı UPB yapmalarını, toplanması birincil tüketici verilerinden kolay olan özellikle ülkeler hakkında yayınlanan ikincil veriler ve yayınlardan elde edilen çalışmalara bağlamaktadır. Ancak bununla birlikte, ülke düzeyindeki UPB çalışmaları pazarlama ve yönetim açısından yeterli ve gerekli bilgiyi sunmaktan son derece uzaktırlar (Helsen ve diğ. 1993; Nachum, 1994). Ülke düzeyindeki UPB çalışmaları bu alanda baskın bir biçimde öne çıkmakla birlikte, ülke düzeyindeki pazar bölümlerinin pazarlama ve yönetim açısından kullanılabilirliği ve verimliliği son derece düşüktür (Steenkamp ve ter Hofstede, 2002). Ülke temelinde bölümlendirmede genellikle demografik, sosyo-ekonomik, politik ve kültürel değişkenler ulusal düzeyde incelenmiş ve ülkelerin gruplandırılması buna göre yapılmıştır (Nachum, 1994). Hâlbuki son yıllarda tüketici düzeyinde alan özel değişkenlere (ürünlerin pazar nüfuz oranları) dayalı olarak pazar bölümlendirme çalışmaları da yapılmaktadır (Wedel ve Kamakura, 2000).

Ülke düzeyindeki UPB çalışmalarının en büyük eksikliklerinden birisi, bu çalışmaların daha çok keşifsel nitelikte olmaları ve buna bağlı olarak sonuçlarının genelleştirilebilir olmamalarıdır (Steenkamp ve ter Hofstede, 2002). Helsen ve diğ. (1993) makroekonomik değişkenlere dayalı ülke düzeyindeki pazar bölümlendirmeye mikro değişkenlere dayalı (ürünlerin pazara nüfuzu) ülke düzeyindeki pazar bölümlendirme çalışmalarına kıyasla daha farklı sonuçlar verdiğini ortaya koymuştur.

Bugüne kadar birçok araştırmacı, ülkeler arası kültürel farkları araştırmış ve ülkelerin kültürel olarak birbirlerinden farkını ortaya koymuştur. Ancak diğer yandan, küresel düzeyde farklı kültürler, farklı ülkeler arasında da olsa benzer ve ortak özelliklere sahip tüketicilerin sayısının her geçen gün arttığını belirten

çalışmalar yapılmıştır (Adams, 2011). Pazarlamanın temel hedefinin de ülkeler değil, tüketiciler olduğu göz önünde bulundurulduğunda, ülke düzeyindeki pazar bölümlendirme çalışmalarından çok tüketici düzeyindeki çalışmaların daha önemli ve pazarlama açısından daha gerekli olduğu anlaşılacaktır.

Küreselleşmeyle birlikte ülkeye ve kültüre özel değişkenlerin önemi artmakta (örneğin, de Mooij, 2004), UPB çalışmalarında ülke düzeyinde bölümlendirme yapmanın herhangi bir gerekçesi kalmamaktadır (Papadopoulos ve Martin, 2011). Ülkeler arasında farklılıklar olduğu muhakkaktır, ancak ülke düzeyindeki pazar bölümlendirmesiyle koca bir ülke tek bir pazar ele alınmaktadır ki, bir ülke bir bütün olarak pazarlamanın hedefi olmaktan artık çok uzaktır. Örneğin, Çin'e tek bir pazar olarak yaklaşıldığında, Çin'deki zengin ve fakir tüketicilerin, Çin'deki ve Amerika'daki zengin tüketicilerin birbirlerine benzediğinden daha çok benzediğini varsaymak çok mantıklı değildir. Elbette ki farklı ülkelerde de olsa, benzer özelliklere sahip tüketicilerin paylaştığı daha fazla değer, ihtiyaç ve istek bulunmaktadır (Adams, 2011).

Bölümlendirme çalışmalarının ilk yıllarında önceden belirlenen nesnel değişkenlere göre pazar bölümlendirmesinin yapılması esas olmuş, ancak zamanla ülkelerin ekonomik, kültürel, coğrafik ve teknolojik faktörler gibi önceden belirlenen makro değişkenlere göre bölümlendirilmesi artık UPB açısından yeterli ve uygun görülmemeye başlanmıştır.(Hassan ve Craft, 2004). Artık ülkelerin farklı olduğunu ve bir ülkeyi bir pazar olarak analiz eden çalışmalar, küresel pazar ortamında sınırların anlamını yitirdiği ve küresel tüketicinin doğduğu bir zamanda anlamını yitirmeye başlamıştır. Çünkü artık bu çalışmalar mevcut küresel pazarların ve küresel tüketicilerin gerçeklerini kavramak ve kapsamaktan çok uzaktır (Adams, 2011).

Hassan ve Katsanis (1991) ülke düzeyinde pazar bölümlendirmeyi, makro değişkenlere göre yapılması ve tüketici davranışı değişkenlerini dikkate almaması, bir ülkenin tümünü benzer olarak değerlendirmesi ve ülke içi farklılıkları göz ardı etmesi ve ülkelerarası benzer pazar bölümlerini göz önüne almaması nedeniyle eleştirmektedir. Ülke düzeyindeki pazar bölümlendirme çalışmaları, tüketici davranışlarını göz ardı etmesi, ülke içerisindeki pazar bölümlerini dikkate almaması ve küresel düzeyde ülkelerarası benzer/aynı pazar bölümlerinin olabileceğini hesaba katamaması nedeniyle eksik görülmektedir (Hassan ve Katsanis, 1994).

3. Tüketici Düzeyinde UPB

Günümüze kadar UPB çalışmaları ikincil veri toplamanın da kolaylığıyla daha çok yayınlanmış verilere ve kaynaklara göre yapılmış, çok az çalışma bi-

reysel tüketicileri kapsayan birincil veri toplamıştır (Cleveland ve diğ., 2011). Örneğin, Steenkamp ve ter Hofstede (2002) inceledikleri 25 makaleden sadece 8'inin UPB açısından bireysel tüketici düzeyinde araştırma yaptığını ve ülkeler arası karşılaştırma yaptığını belirtmiştir. Bunun nedenini de daha çok ülkeler arası tüketici verisinin toplanmasının zorluğu ve maliyetine bağlayan yazarlar, sonuçta uluslararası tüketici pazarlarına ait bölümlendirme çalışmalarının araştırmacıların cesaretini kırdığını ifade etmişlerdir.

Artan küreselleşme ve ortadan kalkmaya başlayan sınırlara rağmen, küresel firmalar hali hazırda tam anlamıyla standartlaşmış tek bir pazarlama stratejisi uygulayamamaktadır. Birçok firmanın da dikkate aldığı gibi dünya genelindeki bazı tüketici grupları aynı ülke içerisindeki tüketicilerden daha fazla benzerlikler gösterebilmekte ve firmaları ülke bazında değil de dünya genelinde benzer tüketicileri hedeflemeye yönlendirmektedir. Sonuçta UPB firmalar açısından tüm bu zorlukları aşmada büyük kolaylıklar sağlamak ve etkili ve etkin pazar bölümlendirme yapmalarına imkan tanımaktadır (Hassan ve Katsanis, 1994). Tüketicilerin bölümlendirilmesinde herhangi bir bütünleştirme (aggregation) düzeyi kullanılmamakta, tüm dünya genelindeki tüketiciler ele alınarak ve herhangi bir ülke, coğrafya, kültür veya bölge gözetmeksizin dünya genelindeki tüketicilere arasındaki benzerliklere odaklanılarak UPB yapılmaktadır. Tüketicilere dayalı, diğer bir ifadeyle herhangi bir bütünleştirme yapılmadan bireysel tüketicilere dayalı UPB, oluşturulan pazar bölümlerinin özelliklerini ve ihtiyaçlarını tanımlamada ülke düzeyindeki UPB'ye göre oldukça iyi sonuçlar sağlamaktadır (Steenkamp ve ter Hofstede, 2002).

Tüketici düzeyindeki UPB çalışmaları daha çok belli bir ürünün özelliklerinin değerlendirilmesi, tutum, risk algısı, marka bağlılığı ve değerleri bölümlendirme değişkenlerini kullanmıştır (örneğin, Moskowitz ve Rabino, 1994; Verhage ve diğ. 1989; Yavas, Verhage ve Green, 1992; ter Hofstede ve diğ., 1999; Kamakura, Novak, Steenkamp ve Verhallen, 1993) (Steenkamp ve ter Hofstede, 2002). Yavas ve diğ. (1992) algılanan risk ve marka sadakatine dayalı olarak farklı ülkelerdeki tüketicilerden oluşan pazar bölümlerini tanımlamıştır. Agarwal (2003) ise ülkeler arası pazar bölümlerini belirleyebilmek, büyüklüklerini ve çeşitli pazarlama karar değişkenlerine tepkilerini tahmin edebilmek amacıyla bir model önerisinde bulunmuşlardır. Ter Hofstede ve diğ. (2002) farklı ülkelerdeki pazar bölümlerinin coğrafi bölgelerle birleştirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Souiden (2002) bir uyarıcıya dayalı olarak Arap ülkelerindeki otomotiv pazarında UPB yapmıştır. Alan özel UPB değişkenlerine örnek olarak Bruning, Hu ve Hao (2009) tüketicilerin uçuş tercihi ve kararında etkili olan faktörlere (örneğin, fiyat, uçaktaki hizmet, aktarma, vb.) göre bir UPB yapmıştır. Lim ve Lee (2010) ise tüketicilerin teknoloji yenilik-

çiliği, teknoloji fikir liderliği, dış ağ riski ve teknolojik korkuya dayalı UPB yapmıştır.

Tüketici bölümlendirmesinde en önemli konuların başında değişken eşdeğerliliği gelmektedir. Burada bir ülke için geçerli olan bölümlendirme değişkeninin işlevsel, kavramsal ve sınıfsal olarak eşdeğer olması ve var olabilmesi gerekmektedir. Burada UPB için temel alınan değişkenin farklı ülkeler için eşdeğerliliğinin sağlanamaması, oluşturulan pazar bölümlerinin geçerliliğini ve uygunluğunu tehlikeye atacaktır. Farklı bölümlendirme değişkenleri içerisinde de en çok tutum, ürün özelliklerini değerlendirme ve satın alma davranışı gibi alan özel değişkenlerin eşdeğerliliğinin sağlanması zor bir durumdur, çünkü bu değişkenler daha çok içinde buldukları sosyo-kültürel çevrenin yapısını yansıtmaktadır. Diğer yandan, genel bölümlendirme değişkenleri ise eşdeğerliliğin sağlanması en kolay olan değişkenler olup, bunun tek istisnası yaşam tarzıdır. Bölümlendirme değişkeni eşdeğerliliği UPB alanındaki çalışmaların büyük bir kısmında gerek sağlanamamış gerekse uygun testlerle test edilmemiştir. Örneğin, yaşam tarzına dayalı bölümlendirmede kullanılan VALS (Values-Attitudes-Life styles) çerçevesinin bazı ülkeler için eşdeğerliliği sağlanamamıştır (Steenkamp ve ter Hofstede, 2002).

Amine ve Smith (2009) mevcut pazar bölümlendirme yöntemlerinin özellikle uluslararası pazarlarda tüketicilerin ortak yönleri bulma ve onları aynı pazar bölümünde değerlendirmesini yetersiz bulmaktadır. Bu durumu da mevcut yöntemlerin daha çok coğrafi ve sosyo-demografik değişkenlere odaklanmasına bağlamaktadır. Hâlbuki post modern düşünceyle, gelişen ve değişen dünyada ortaya çıkan post modern tüketicilerle birlikte, pazar bölümlendirme yöntemlerinin de değişmesi bir zorunluluk halini almıştır. Demografik değişkenlere dayalı tüketici düzeyinde UPB'nin, tüketici pazar bölümleri için pazarlama stratejisinde etkisi çok azdır. Belvaux ve Guibert (2012), UPB yapıldıktan sonra söz konusu pazar bölümlerinin varlığının, özelliklerinin vb. test edilmemesini ve geçerliliğinin ortaya konulmamasını eleştirmektedir. Bu nedenle oluşturduğu pazar bölümlerinin geçerliliğini ülke düzeyindeki pazar bölümleriyle kıyaslamış ve her bir pazar bölümünde neden sonuç zincirlerine dayalı olarak pazar bölümünün işlevselliğini ortaya koymuştur. Ülke ve tüketici düzeyindeki pazar bölümlerini karşılaştırmasının bir diğer nedeni ise hangisinin daha iyi işlediğini test etmektir. Ancak sonuç olarak birinin diğerine göre daha iyi sonuç verdiği söylenememiştir.

3.1. Tüketici Düzeyinde Modele Dayalı UPB

Ülke düzeyinde yapılan UPB çalışmalarındaki bölümlendirme daha çok kümeleme analizine dayanan bir bölümlendirme olup, keşifsel bir yapıya sa-

hiptir. Bu da yapılan pazar bölümlendirmesinde yöneticilerin karar vermesi açısından bazı karar değişkenlerinin tahmin edilmesini zorlaştırmaktadır. Hâlbuki tüketici düzeyindeki UPB çalışmaları her ne kadar bugüne dek keşifsel alanda kalmış olsalar da, günümüzde modele dayalı ve bölümlendirmenin etkinliği üzerine de UPB çalışmaları yapılmaya başlamıştır (örneğin, Helsen ve diğ. 1993; Kumar ve diğ. 1998; ter Hofstede ve diğ. 1999). Modele dayalı UPB çalışmalarında belirli bir teoriye göre bölümlendirme yapılmakta ve söz konusu teoriye uygun olarak geliştirilen teorik modelin her pazar bölümünde nasıl çalıştığı ve değişkenler arası ilişkiler de teste tabi tutulmaktadır. Böylelikle pazar bölümlerinin yönetsel katkısı ve tahmin gücü de artmaktadır (Steenkamp ve ter Hofstede, 2002). Bunlara ek olarak, UPB açısından farklı yöntemler ve süreçler de kullanılmıştır. Örneğin; Kale ve Sudharshan (1987) farklı ülkelerde benzer özelliklere sahip tüketicilerin oluşturduğu stratejik açıdan eşdeğer pazar bölümlerinin belirlenmesine yönelik olarak mikro bölümlendirmeyi; ter Hofstede ve diğ. (1999) farklı ülkelerdeki benzer tüketicilerin belirlenmesi için neden-sonuç zincirlerine (means-end chain) dayalı bölümlendirmeyi kullanmışlardır. Dickson ve Ginter (1987) pazarlama stratejisinin ve pazar bölümü için tahmin edilmeye çalışılan talep fonksiyonunun pazar bölümünün oluşturulmasında kullanılan değişkene dayalı veya bağlı olması gerektiğini, ancak böylelikle, gerçek pazar bölümlerine ulaşılabileceği ifade etmektedir.

Amine ve Smith (2009) mevcut pazar bölümlendirme varsayımlarının ve yöntemlerinin tüketicilerin post modern karakteristikleri, özellikleri ve gerçeklikleri göz önünde bulundurularak yeniden gözden geçirilmesini ve geliştirilmesini önermekte olup; mevcut pazar bölümlendirme yöntemlerinin küresel tüketiciyi tam olarak tanımlayamadığı ve tüketicilerden uygun pazar bölümleri oluşturamadığı için eleştirmiş ve ne şimdiki ne de gelecekteki küresel tüketici özelliklerini dikkate almaktan uzak olduğunu belirtmiştir. Küresel tüketicileri çok boyutlu, tüketimin daha çok sembolik kısmına odaklanan ve sürekli değişen tüketiciler olarak tanımlayan Amine ve Smith (2009), pazarlamanın post modern bakış açısıyla bu tüketicileri değerlendirebileceği, uygun ürün ve hizmetleri geliştirebileceği ve uygun bölümlendirme değişkenlerini bulabileceğini ve geliştirebileceğini ifade etmiştir.

Tüketici düzeyindeki UPB küresel düzeyde yapılabileceği gibi (örneğin, Hassan ve Katsanis, 1991) önce ülke daha sonra ülkelerarası pazar bölümlendirme olarak iki aşamalı (örneğin, Kale ve Sudharshan, 1987; Kreutzer, 1988, Steenkamp ve ter Hofstede, 2002) olarak da yapılmaktadır (Agarwal, 2003). Ancak, Bijmolt ve diğ. (2004) ile Steenkamp ve ter Hofstede'nin (2002) önerdiklerinin aksine iki aşamalı olarak değil, hem ülke hem de tüketici düzeyinde UPB'yi tek aşamada birleştirmiştir. Aurifeille ve diğ. (2002)

tüketicilerin bir ürüne (şarap) olan ilgisine dayanarak küresel düzeyde UPB yapmış ve sonuçları ülke düzeyinde yapılan UPB ile karşılaştırmıştır. Sonuç olarak, küresel düzeyde yapılan UPB'nin ülke düzeyine göre yapılan UPB'ye göre daha avantajlı sonuçlar verdiği ve daha tercih edilebilir olduğunu raporlamışlardır. Farklı ülkelerdeki tüketici gruplarının aynı ülkedeki tüketici gruplarından daha çok benzer yönleri olduğunu ortaya koyan ter Hofstede ve diğ. (2002), tüketicilerin buldukları konumları da (ülke içerisindeki bölgeler) hesaba katan bir UPB modeli önermişler ve test etmişlerdir.

Bolton ve Myers (2003) uluslararası fiyatlandırma stratejilerinin oluşturulmasına katkı sağlayacak şekilde hizmet sektöründe UPB çalışması yapmış ve pazar bölümlerini hem yatay hem de dikey olarak oluşturup sonuçları değerlendirmişlerdir. Agarwal, Malhotra ve Bolton (2010) her ne kadar kültürel değişkenler olmasa da algılanan hizmet kalitesine dayalı bir model önermiş ve bu modeli oluşturduğu ülkelerarası ve kültürlerarası pazar bölümlerinde test etmiştir.

Benzer şekilde, Broderick, Greenley ve Mueller (2007) de modele dayalı olarak davranışsal benzerliği (behavioral homogeneity) ülkelerin içinde ve ülkeler arasında test etmiştir. Tüketici ilgileniminin (consumer involvement) davranışsal benzerliğine dayalı UPB yapılmasının gerekçelerini şu şekilde açıklamışlardır. Öncelikle oluşturulan pazar bölümünün tepkiselliği ve bu değişkenin tüketici karar sürecindeki rolü göz önünde alındığında tüketici ilgisi UPB açısından önemli bir değişkendir. İkincisi, söz konusu değişkenin ölçümü, kültürler ve ülkeler arasında değişmezlik (invariant) özelliğine sahiptir ki bu da uluslararası çalışmalar açısından önemlidir. Üçüncüsü, söz konusu değişken ve bu değişkenin olduğu modelin pazar bölümlerinin davranışı tahmin etme gücü yüksektir. Böylelikle pazar bölümü sadece demografik değişkenlere göre oluşturulmadığından, oluşturulan pazar bölümünün nasıl ve ne yönde davranacağı tahmin edilebilir olmaktadır. Son olarak, gerek ülkeler içerisinde gerekse ülkeler arasında gerçekleştirilen pazar bölümleri tanımlanabilir. Tüm bu özellikleriyle tüketici ilgilenimi değişkeni UPB açısından önemli fırsatlar sunmaktadır.

Kamakura ve Novak (1992) ülkeler arası pazar bölümlerinin yerel değer sistemlerindeki benzerliklerin bir ifadesi olduğunu belirtmişlerdir. Tüketicilerin kozmopolitan yönelimlerinin UPB açısından başarılı bir değişken olacağını öne süren Riefler ve diğ. (2012) UPB açısından kullanılmak üzere tüketici kozmopolitizmi adında bir değişken geliştirmişler ve uluslararası pazarları, tüketicilerin kozmopolitan ve yerel eğilimlerine göre bölümlendirmişlerdir. Böylelikle tüketiciler tüketimle ilgili bir değişkene göre bölümlendirilmiş ve tüketici kozmopolitanizmi ve satın alma niyeti arasındaki ilişki incelenmiştir.

Küreselleşen ve giderek daha teknolojik hale gelen pazarlar açısından farklı bir bölümlendirme yaklaşımı izleyen Christodoulides ve diğ. (2013), elektronik pazarlama alanındaki firmaların stratejilerini belirleyebilmesine yardımcı olmak amacıyla uluslararası pazarlardaki internet kullanıcılarının duygusal durumlarına göre pazar bölümlendirmesi yapmıştır. Günümüzün önemli bir perakende aracı haline gelen interneti, kullanım davranışlarına göre tüketicilerin uluslararası pazarda gruplandırılması ve bu grupların tüketicilerin demografik özellikleri ve buldukları ülkelere göre kıyaslanması elektronik pazarlama alanında çalışan firmalar açısından önemli bulgular sunmuştur. Shiu ve Dawson (2002) ise İngiltere ve Tayvan arasında hem ülkelerarası hem de ülke içerisindeki internet üzerinden alışveriş yapan tüketicileri bölümlendirmiştir, ancak çalışmanın daha çok demografik değişkenlere dayalı olması araştırma sonuçlarının UPB açısından stratejik sonuçlar içermesini kısıtlamıştır. Bu eksikliği, Brengman ve diğ. (2005) gidermiş ve daha önce literatürde yer alan internet kullanıcılarının yaşam tarzları ölçeğine göre UPB çalışması yapmıştır. Dolayısıyla ülke düzeyine kıyasla tüketici düzeyinde olan UPB çalışmaları daha etkin ve etkili sonuçlar üretmişlerdir. Ancak, yine de sadece pazar bölümlerinin tanımlanmasının ötesinde, tüketici düzeyindeki UPB çalışmalarının bir modelle ilişkili olarak pazar bölümlerinin davranışları ve tutumlarını da tahmin etmesi pazarlama açısından büyük avantajlar sunmaktadır. Buna, küreselleşmesinin de etkisiyle dünya genelinde var olmaya başlayan küresel tüketici kültürü de eklenince, UPB çalışmalarının gerek tüketici düzeyinde gerekse model temelli olmasının önemi giderek artmaktadır. Bir sonraki bölüm küresel tüketici kültürü ve ilgili değişkenleri incelemektedir.

3.2. Küresel Düzeyde Tüketici Davranışlarının Yakınlaşması

Levitt'ten (1983) günümüze kadar birçok çalışma iletişim, ulaşım, teknoloji vb. alanlardaki gelişmelerin küreselleşmeyi tetiklediğini ve yeni yaşam tarzları ve sosyal kimlikler oluşmaya başladığını dile getirmişlerdir (örneğin, Sheth ve Parvatiyar, 2001). İlk olarak Levitt (1983) tarafından dile getirilen bu fikirlerde bilgi değişiminin artması ve küresel ekonominin etkisiyle tüketici istek ve taleplerinin de benzemeye ve yakınlaşmaya başladığı ifade edilmiştir. Firat (1997) küreselleşmeyi pazarlama açısından yaşam tarzlarının, ürünlerin, tüketim tarzlarının ve kültürel deneyimlerin zengin-fakir tüm ülkelerdeki görüntüsü olarak tanımlamıştır. Böylelikle küreselleşme küresel pazar bölümlerinin varlığıyla yakından ilişkili olarak görülmüştür (Adams, 2011). Levitt (1983) ve Yip (1995) küresel düzeyde tüketici davranışlarının yakınlaşmasının araştırılması ve test edilmesinin gerekliliğine vurgu yapmıştır.

Çokuluslu firmaların artışı, küresel sermaye hareketlerinin artışı ve küresel tüketimin benzerliğinin artmasıyla birlikte küresel kültür de yaygınlaşmaya başlamış (Ger ve Belk, 1996) ve kültürel değerlerin, ülkeler arasında yakınlaşmasına neden olmuştur (Agarwal ve diğ., 2010). Hassan ve diğ. (2003) 21. yüzyılla birlikte markaların ve ürünlerin küresel pazarda satılıyor olmasının yeni bir tüketici türü olarak küresel tüketicileri ortaya çıkardığını ifade etmektedir. Dünya genelinde tüketici bölümlerinin kültürel ve ulusal sınırları aşarak birbirlerine daha da yaklaştığını belirten geniş ölçüde ipucu bulunmaktadır (Hassan ve Craft, 2004). Küresel anlamda küresel tüketicilerin varlığını ilk araştıran çalışmalardan bir tanesi Hassan ve Katsanis'in (1991) küresel elitler ve gençleri araştırdıkları çalışmadır. Alden, Steenkamp ve Batra (1999) ise farklı ülkelerdeki küresel, yerel ve yabancı tüketici kültürlerindeki kültürel sembollerin yapısını incelemiştir. Steenkamp, Batra ve Alden (2003) küresel ölçekte özellikle markalara dayalı olarak bireylerin ihtiyaçlarının ve isteklerinin birbirlerine giderek yaklaştığını ve benzediğini ifade etmişlerdir. Bu durum, küresel markaların nasıl ve neden başarılı olduklarının da bir nedenidir. Agarwal ve diğ. (2010) UPB'nin ülkeler ve kültürler arasında ve içinde davranışsal benzerlikleri ve farklılıkları yakalaması gerektiğini ifade etmişler ve hizmet sektöründe kültürlerarası (yatay pazar bölümleri) ve ülkelerarası (dikey pazar bölümleri) pazar bölümlendirmesi yapmışlardır. Küresel tüketici kültürü ve küresel tüketicilerin ortaya çıkıyor olmasından hareketle Ko ve diğ. (2007) ihtiyaçları, istekleri ve satın aldıkları markaları her geçen gün birbirine daha çok yaklaşan tüketicilerin yaşam tarzlarına dayalı olarak moda sektöründe kadın tüketiciler için bir UPB yapmış; küresel reklamlar ve modaya dayalı yaşam tarzının markaya ve reklama karşı tutum ile satın alma niyetine etkisini oluşturdukları pazar bölümleri içerisinde test etmiştir.

Kültürlerin ve değerlerin birbirine yakınlaşıyor olması küresel pazar bölümlerinin varlığını desteklemekte ve küresel pazarlama stratejilerinin ülkeler açısından daha benzer olmasını sağlamaktadır (Agarwal ve diğ., 2010). Tüketicilerin özellikleri ve yaşam deneyimleri hızla değişmekte ve birbirlerine daha fazla yakınlaşmaktadır. Yeni teknolojiler tüketicilere öğrenmenin, iletişimin, iş yapmanın, eğlenmenin ve hayatlarını yönetmenin farklı yollarını sunmakta, diğer taraftan da hiç beklenmedik bir şekilde tüm tüketicileri birbirlerine daha çok benzetmektedir. Bu nedenle tüketiciler ve tüketim davranışlarıyla ilgili post modern bakış açısında tüketiciler karmaşık, çok boyutlu ve sürekli değişen bir yapıda görülmektedir ki mevcut pazar bölümlendirme yöntemleri tüketicilerin bu yeni tanımını kaçırmaktadır. Bu, mevcut pazar bölümlendirme yöntemlerinin tamamen ortadan kaldırılması anlamına gelmediği gibi onların farklı yöntemlerle değiştirilmesini de öngörmemektedir. Esas konu pazarı bölümlendirirken, post modern tüketici özelliklerinin dikkate alınmasıdır (Ami-

ne ve Smith, 2009). Her ne kadar tüketiciler ve tüketici kültürleri birbirlerine yaklaşırsa da bu daha çok batı kültürüne doğru ve onun çevresinde gerçekleşmektedir (Adams, 2011).

Tüketiciler ve pazarlar arasındaki etkileşimin artmasıyla birlikte küreselleşmenin etkileri daha da yoğunlaşmış, araştırmacıları yatay veya küresel pazar bölümlendirmesi yapmaya zorlamıştır. Bu yaklaşımdaki temel amaç ülke sınırlarını göz önüne almadan, tüm dünyayı tek bir pazarmış gibi ele almak ve tüm tüketicilere dayalı olarak pazar bölümlendirmesi yapmaktır (Bolton ve Myers, 2003). Hassan ve Craft (2005) küresel pazar bölümlendirmesi yaparken kullanılan dört yaklaşımı şu şekilde sıralamıştır: farklı ülkelerdeki benzer taleplere sahip olan tüketici bölümlerini keşfetme, aynı ürün için farklı ülkelerdeki farklı pazar bölümlerini hedefleme, birçok ülkede var olan pazar bölümlerini tanımlama ve aynı ürüne talebi olan aynı pazar bölümlerine odaklanma.

3.3. Küresel Tüketici Kültürü ile İlişkili Değişkenler

Küreselleşme ve pazarlama araçlarının getirdiği kültürel yakınlaşmayla birlikte, küresel pazar bölümleri ortaya çıkmış ve UPB açısından küresel kültürle ilgili faktörler öne çıkmaya başlamıştır. Kültürel bölümlendirme değişkenleri UPB açısından önemli olmakla birlikte, bu değişkenlerin farklı ülkelerdeki tüketicilerin farklılaşan özelliklerine değil, benzeyen özelliklerine odaklanması UPB açısından daha büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle son zamanlarda önemi artan küresel tüketici kültürüne dayalı ve küresel kültürle ilişkili yeni bölümlendirme değişkenlerinin geliştirilmesi ve UPB amacıyla kullanılması gerekmektedir. Bu durum UPB'nin gerek daha doğru pazar bölümleri oluşturmasını sağlayacak gerekse başarısını arttıracaktır. Hassan ve Craft'a (2004) göre küresel pazarda tüm ülkelerde geçerli olabilecek pazar bölümlendirme değişkenlerinin olması veya geliştirilmesi, oluşturulan pazar bölümlerine dayalı pazarlama stratejilerini daha güçlü kılacaktır.

Küresel ölçekte tüketicilerin birbirlerine daha çok benzemesiyle ve pazarların giderek daha çok küreselleşmesiyle birlikte farklı ülkelerdeki tüketiciler arasındaki benzerlikler artarken, aynı ülkedeki tüketiciler arasındaki farklılıklar da artmaktadır. Tüm bu nedenlerden dolayı Cleveland ve Laroche (2007) tüketicilerin küresel tüketici kültürüne uyum değişkenini geliştirmiş ve buna dayalı olarak küresel pazarların bölümlendirilmesi gerektiğini önermiştir. Ancak önemi giderek artan kültürel değişkenlere göre pazar bölümlendirmeye rağmen, geliştirilen bu değişken literatürde yeterli sayıda çalışma tarafından kullanılmamıştır. Carpenter ve diğ. (2012) tüketicilerin küresel tüketici kültürüne açık olmasını, tek ülkede (ABD) ölçmüş ve bu değişkenin yaş kuşak-

larına göre önemli bir pazar bölümlendirme aracı olabileceğini belirtmiştir. Her ne kadar farklı ülkelerde test edilmese de küresel tüketici kültürüne uyum değişkenini küresel tüketicilerin pazar bölümlendirilmesinde kullanılabileceğini belirtmişlerdir.

Pazarlama çalışmalarının daha çok geçici konular üzerinde yapılması, önemlerinin daha kısa zamanda yok olmasına neden olmaktadır. Hâlbuki örneğin, tüketiciler arası farklılıklara değil, benzerliklere odaklanması, pazarlama çalışmalarının etkisini ve değerini daha da arttıracaktır (Adams, 2011). Küresel kültürün etkisi altında kültürel grupların artıyor olması, ülkeler arasındaki yatay küresel pazar bölümlerinin varlığını daha çok desteklemektedir (Agarwal ve diğ., 2010). Örneğin, Ko ve diğ. (2012) tüketicilerin yaşam tarzlarına ve spor giyim davranışlarına bağlı olarak söz konusu sektörde küresel pazar bölümlendirmesi yapmıştır. Sonuçta, küresel pazarlama stratejilerini ve küresel tüketici kültürünün artan varlığını destekleyen sonuçlar elde etmişlerdir. Arnett (2002) küresel kimliği tüketicilerin kendilerini küresel kültüre ait hissetmeleri, küresel değerleri, inançları, yaşam tarzını ve tüketim tarzını paylaşması olarak tanımlamıştır. UPB açısından ise küresel kimlik, ülkeler arasındaki küresel tüketicilerin belirlenmesi ve buna dayalı olarak pazar bölümlerinin oluşturulması açısından büyük bir fırsat sunmaktadır. Agarwal ve diğ. (2010) dünya genelinde kültürlerin yakınlaşması ve sonucunda küresel kültürün ortaya çıkmasıyla birlikte kültür temelli ve ülkeler arasında var olabilecek küresel pazar bölümlerinin oluşturulmasının ülke temelli pazar bölümlerinden daha başarılı olacağını ortaya koymuş ve bunu geliştirmiş olduğu model temelli araştırmasında test etmiştir. Cleveland ve diğ. (2011) etnik kimlik ve kozmopolitanizm değişkenlerine dayalı olarak bir UPB modeli önermiştir.

Amine ve Smith (2009) de dünya genelinde sadece bir tek pazar bölümünün olup olamayacağını sorgulamış ve olması durumunda, bu tüketici grubunun geleneksel tüketicilerden tutum, ilgi, fikir, düşünce ve davranış açısından farklı olacağını ifade etmiştir. Ülke kültürünün veya kültürel çevrenin benzer veya karmaşık yapıda olmasının da pazar bölümlendirmeyi etkileyen bir unsur olduğunu ifade etmişlerdir (Cannon ve Yaprak, 2011). Erez ve Gati (2004) kültürün çok katmanlı olduğunu öne sürmüş ve ilk önce küresel kültürün makro düzeydeki ulusal kültürü, daha sonra meso düzeydeki örgütsel veya grup kültürünü ve son olarak da bireysel düzeydeki bireysel kültürü şekillendirdiğini ve kendisinin bu değişimden etkilendiğini ifade etmiştir. Burada, küreselden bireyselle, değerler ve kültürler değişerek aktarılırken, her düzeyde tamamen benzerlikler değil, aynı zamanda farklılıklar da oluşmaktadır. Bu da kültürel değişkenlerle küresel düzeyde UPB'yi zorunlu kılmaktadır. Çok az çalışma küresel pazar bölümlerinin varlığından bahsetmiş ve bu pazar bölümlerini oluşturmuştur. Küresel tüketiciler arasında da küresel elitler ve genç

kesim en başta gelmektedir. Hâlbuki UPB sınırları aşan ve küresel pazar bölümlerini tespit etmedeki işlevini tam olarak kullanmamaktadır (Belvaux ve Guibert, 2012).

Genel ve gözlemlenebilen bölümlendirme değişkenlerinin tanımlanabilirliği, ulaşılabilirliği ve tutarlılığı, alan özel bölümlendirme değişkenlerine göre daha yüksek olmakla birlikte, genel ve gözlemlenebilen bölümlendirme değişkenlerinin de hedeflenebilir olmama ve geri dönüş almanın zor olması problemleri bulunmaktadır, bu açıdan, alan özel bölümlendirme değişkenleri daha başarılıdır. Söz konusu bu iki nedenden dolayı, genel ve gözlemlenemeyen bölümlendirme değişkenleri Wedel ve Kamakura (2000) tarafından geliştirilen bölümlendirme değişkenlerinin seçimi kriterlerinin hemen hepsinde ortalarda yer almakta ve bir bütün olarak hem genel ve gözlemlenebilen hem de alan özel değişkenlere göre daha çok tercih edilmektedir. Ancak bu değişkenlerin de diğerlerinden farklı olarak değişken eşdeğerliliği sorunu bulunmaktadır ki, bu oluşturulan bölümlerin geçerliliğini ve uygunluğunu tehlikeye atmaktadır. Bir yanda bölümlendirme değişkenlerinin seçimi kriterlerini sağlama, diğer yanda değişken eşdeğerliliğin sağlanması, Steenkamp ve ter Hofstede'ye (2002) göre UPB'nin en büyük ikilemi ve sorunu olup ve iki aşamalı UPB yöntemi bu sorunu engelleyecektir. Bu yönetime göre, öncelikle benzer ülkeler gruplandırılacak, ikinci aşamada ise daha çok alan özel değişkenlere bağlı olarak UPB yapılacaktır. Steenkamp ve ter Hofstede (2002) tarafından önerilmesine karşın makro değişkenlere dayalı ülke düzeyinde bölümlendirme, ardından mikro değişkenlere dayalı tüketici düzeyinde pazar bölümlendirmesi, daha önce de birçok araştırmada kullanılmıştır (örneğin, Yavas, Bronislaw ve Green, 1992; ter Hofstede ve diğ., 2002; Agarwal, 2003). Yine Hassan ve diğ., (2003) ve Hassan ve Craft (2012) karma/bütünleşik pazar bölümlendirme yaklaşımı olarak hem makro hem de mikro değişkenlere dayalı pazar bölümlendirmesinin hedefleme ve konumlandırma açısından daha iyi sonuçlar verdiğini çalışmalarlarıyla desteklemişlerdir ve bunu uluslararası bölümlendirme açısından gerekli olduğunu belirtmişlerdir.

Hassan ve Craft (2004, 2005, 2012) ve Hassan ve diğ. (2003) de hem makro hem de mikro değişkenlere dayalı UPB'nin hem bölümlendirme hem de yapılan bölümlendirmenin sonraki aşama olan konumlandırma ile ilişkilendirilmesindeki başarısını arttıracaklarını belirtmiştir. Hassan ve Craft (2004, 2005, 2012) ve Hassan ve diğ. (2003) her iki türden değişkenin bir arada kullanılarak yapılan bölümlendirmeyi hibrit/karma bölümlendirme olarak tanımlamışlardır. Bu bütünleşik yaklaşımda her iki türden değişken de bölümlendirme açısından göz önünde bulundurulduğundan, tüketici pazarlarının gerek küresel düzeyde gerekse ulusal düzeyde birtakım benzerlikler ve farklılıklar ve bu ikisinin değişik kombinasyonlarını içerebileceğini belirtmişlerdir. Hassan ve

Craft (2006, 2012) ise makro ve mikro değişkenleri inceledikleri çalışmalarında, küresel pazarların genelinde benzer stratejiler uygulamayı isteyen firmalar açısından makro ve mikro değişkenlerin birlikte kullanımının daha iyi sonuç ürettiğini ancak farklılaşarak konumlandırma stratejisi uygulamak isteyen firmalar içinse, sadece mikro değişkenlerin daha iyi sonuç ürettiğini belirtmişlerdir. Gaston-Breton ve Martin Martin (2011) iki aşamalı UPB'yi diğer araştırmacılardan biraz daha farklı ele almış ve ilk olarak makro değişkenlere (pazar büyüklüğü ve büyüme oranı) dayalı olarak yaptığı analizle uluslararası pazar seçimi yapmıştır. Daha sonra, ikinci aşamada ise, mikro değişkenlere (kişisel ve sosyal değerler.) bağlı olarak seçilen ülkelerde uluslararası pazar bölümlendirmesi yapmıştır.

Tüketicilerin genel ve gözlemlenebilen değişkenlere göre bölümlendirilmesi temelde bazı sorunları da beraberinde getirmektedir. Örneğin, artan ve giderek birbirine yaklaşan tüketici gelirlerine dayanarak tüketicilerin benzer harcama eğilimlerinde olacağını belirtmek çok doğru sonuçlar üretmekten uzak olabilir. Çünkü özellikle UPB alanındaki çalışmalarda tüketiciler genel ve gözlemlenebilen değişkenlere göre değil, motivasyon gibi gözlemlenemeyen değişkenlere göre bölümlendirilmelidir, özellikle bu motivasyonların gerisinde yatan kültür etkeni büyük farklılıklar doğurabilmektedir. Bu nedenle, Kale ve Sudharshan (1987) tarafından ortaya atılan ve genel değişkenlere dayalı oluşturulan pazar bölümlerinin ekonomik ve diğer çevresel faktörler karşısında zamanla değişimini incelemek, ilgili pazar bölümlerinin sadece tanımlanabilirliğini ve ulaşılabilirliğini arttırabilir (Cannon ve Yaprak, 2011). Bunun dışında kültürel faktörleri göz önünde bulundurmadığı için özellikle UPB alanında eksik ve yanlış sonuçlar ortaya çıkabilir.

Kültürün tüketicilerin başta motivasyonları olmak üzere birçok davranışını etkileyen yapısı nedeniyle, kültürel çevrenin tüketici algısını, ihtiyaçlarını ve isteklerini etkilediği ve buna bağlı olarak da UPB çalışmalarında kültür ve kültürel çevrenin dikkate alınması gerektiğini vurgulanmıştır. Hatta bir adım daha ileri giderek, kültürel çevrenin değişimine ve kültürel çevrenin tüketici üzerindeki değişen etkisine dayalı olarak değişen, bir diğer ifadeyle dinamik, pazar bölümlendirmenin kültürler arası ve uluslararası pazar bölümlendirme açısından daha uygun olacağını ifade etmiştir (Cannon ve Yaprak, 2011).

Sonuç ve Değerlendirmeler

UPB firmalara dünya genelindeki benzer tüketicileri tanımlayıp, hedeflemelerine ve böylelikle ölçek ekonomisinden yararlanmalarına büyük katkı sağlamaktadır. Küresel firmalar bu sayede daha düşük üretim, reklam ve dağıtım maliyetlerine sahip olmaktadır (Yip, 1995). Her ne kadar politik ve

yasal birçok engel bulunsa da ve ülkeler arasında bu anlamda bir farklılık söz konusu olsa da, uluslararası pazarda başarılı olmak isteyen firmalar küresel tüketicilerin varlığını kabul etmeli ve pazar bölümlendirmelerinden başlayarak, tüm pazarlama faaliyetlerinin buna göre şekillendirmelidirler. Pazarlamanın başarısı tüketici değer, tutum ve davranışlarıyla psikolojik ve sosyolojik değişkenlere dayalı oluşturduğu pazar bölümlerinde uygulamaya koyduğu stratejilere bağlıdır. UPB'nin her geçen gün artan önemi küresel pazarların firmalar açısından önemini artırıyor olması veya pazarların giderek küreselleşmesi olduğu kadar, UPB'nin firmaların pazarlama performansını artıran önemli bir strateji olmasıdır (Craft ve Hassan, 2006).

Hassan ve Craft'a (2004, 2012) göre, konumlandırma ile ilişkilendirilen veya bölümlendirme sonrası aşama olan konumlandırmanın, göz önünde bulundurulduğu UPB daha başarılı olacaktır. Bu nedenle UPB'ye temel olan değişkenlerin seçimi, büyük bir titizlikle ve bölümlendirmenin sonraki aşamalarını da dikkate alarak yapılmalıdır. UPB çalışmalarının küresel marka konumlandırma stratejileriyle yakından ilişkili olması, bu stratejilerin başarılarını arttıracaktır (Hassan ve Craft, 2004, 2005, 2012).

Son yıllarda ülkelerin kurumsal, sosyal, politik ve yasal olarak da birbirlerine yaklaştığını belirten çalışmalar, literatürde daha fazla yer almaya başlamıştır (örneğin, Griffith, 2010). Cannon ve Yaprak (2011) artan küreselleşmeyle ve küresel kültürdeki değişimle birlikte, UPB araştırmalarının nasıl değişeceğini düşünmemiz ve buna bağlı olarak daha çok kültürel değişkenlere odaklanmamız gerektiğini belirtmiştir. Mevcut pazar bölümlendirme değişkenleri, post modern tüketici özelliklerine uygun pazar bölümleri oluşturamamaktadır (Amine ve Smith, 2009). Bu nedenle özellikle UPB alanında post modern tüketicileri daha iyi gruplandırarak değişkenlerin geliştirilmesi ve UPB sürecinde yeni tüketici özelliklerine dikkat edilmesi UPB'nin başarısı ve etkinliği açısından büyük fayda sağlayacaktır.

UPB'nin firmaların uluslararası stratejilerindeki önemine rağmen bu çalışmaların etkinliğinin ölçülmesi, literatürde yeterince yer bulmamıştır. Halbuki, UPB çalışmalarının başarılarının ve etkinliklerinin değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu amaçla, bölümlendirme etkinliği ölçüğü geliştirilmiştir (Foedermayr ve Diamantopoulos, 2008a). UPB alanındaki çalışmalarının kendi etkinliklerini değerlendirmesi açısından bu ölçek önemli yere sahiptir.

UPB'nin artık demografik, psikolojik ve sosyolojik değişkenlere bağlı olarak yapılmaması gerekmektedir. UPB alanı son yıllarda büyük ilerlemeler kaydetmesine karşın, hali hazırda keşifsel yapısından kurtulamamıştır, gelecekteki çalışmaların daha güçlü, teoriye dayalı, modele dayalı ve gelişmiş istatistiksel teknikler kullanılarak yapılması, UPB alanının gelişimi ve ilerlemesi

açısından son derece gereklidir (Steenkamp ve ter Hofstede, 2002). Benzer bir vurgu, Foedermayr ve Diamantopoulos (2008b) tarafından da dile getirilmiş ve genel olarak pazar bölümlendirme çalışmalarının keşifsel yapıdan kurtulup, açıklayıcı bir yapıya sahip olması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca pazar bölümlerinin varlığının doğrulanması ve bu bölümlerin tutum ve davranışlarının tahmin edilmesi gerekmektedir. Modele dayalı UPB çalışmalarının sayısı son yıllarda artmakla birlikte, bu çalışmalar hem veri toplanmasında, hem çalışmanın yürütülmesinde hem de verilerin analizinde araştırmacıların, özellikle istatistiki açıdan, son derece donanımlı olmalarını gerektirmektedir. Ancak bununla birlikte, modele dayalı UPB çalışmaları, tüketici davranışı, pazarlama teorisi ve gelişmiş istatistiki yöntemleri birleştirerek çok daha ileri ve gelişmiş pazar bölümlendirmesi yapabilmektedir, ayrıca bu modellerin bölümler için yüksek tahmin gücü de bulunmaktadır (Steenkamp ve ter Hofstede, 2002).

UPB alanındaki çalışmaların az olmasının en önemli nedenlerinden biri de çalışmaların uluslararası olması ve birden fazla ülkede yapılması gerekliliğidir. Son zamanlarda artan tüketici odaklı çalışmalar, UPB çalışmalarının tüketici bazında ve birçok ülkeyi ele alarak incelemesi ve keşifselden çok, tahmin edici modeller çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamasından dolayı, UPB çalışmalarının geleceği bir hayli zorlu görülmektedir. Pazar bölümlerini sabit olarak oluşturmak, UPB'nin kullanılabilirliğini azaltmaktadır (Steenkamp ve ter Hofstede, 2002).

KAYNAKÇA

Adams, R. (2011). Fragmentation And Segmentation: Marketing Global Benefits. *International Business & Economics Research Journal*, 10(9), 59-66.

Agarwal, J., Malhotra, N. K., & Bolton, R. N. (2010). A Cross-National and Cross-Cultural Approach to Global Market Segmentation: An Application Using Consumers' Perceived Service Quality. *Journal of International Marketing*, 18(3), 18-40.

Agarwal, M. K. (2003). Developing Global Segments and Forecasting Market Shares: A Simultaneous Approach Using Survey Data. *Journal of International Marketing*, 11(4), 56-80.

Alden, D. L., Steenkamp, J.-B. E., & Batra, R. (1999). Brand Positioning Through Advertising in Asia, North America, and Europe: The Role of Global Consumer Culture. *The Journal of Marketing*, 63(1), 75-87.

Amine, L. S., & Smith, J. A. (2009). Challenges to Modern Consumer Segmentation in a Changing World: The Need for a Second Step. *Multinational Business Review*, 17(3), 71-99.

Arnett, J. (2002). The psychology of globalization. *American Psychologist*, 57(10), 774-783.

Aulakh, P., & Kotabe, M. (1993). An assessment of theoretical and methodological development in international marketing: 1980-1990. *Journal of International Marketing*, 1(2), 5-28.

Aurifeille, J.-M., Quester, P., Lockshin, L., & Spawton, T. (2002). Global vs international involvement-based segmentation. *International Marketing Review*, 19(4), 369-386.

Baker, M. (2003). *The marketing book* (5 b.). Oxford: Butterworth-Heinemann.

Belvaux, B., & Guibert, N. (2012). International segmentation: Towards a third path between global and national. *International Journal of Market Research*, 54(1), 111-127.

Bijmolt, T. H., Paas, L. J., & Vermunt, J. K. (2004). Country and consumer segmentation: Multi-level latent class analysis of financial product ownership. *International Journal of Research in Marketing*, 21, 323-340.

Bolton, R. N., & Myers, M. B. (2003). Price-Based Global Market Segmentation for Services. *Journal of Marketing*, 67, 108-128.

Brengman, M., Geuens, M., Weijters, B., Smith, S. M., & Swinyard, W. R. (2005). Segmenting Internet shoppers based on their Web-usage-related lifestyle: a cross-cultural validation. *Journal of Business Research*, 58, 79- 88.

Broderick, A. J., Greenley, G. E., & Mueller, R. D. (2007). The Behavioural Homogeneity Evaluation Framework: multi-level evaluations of consumer involvement in international segmentation. *Journal of International Business Studies*, 38, 746-763.

Bruning, E. R., Hu, M. Y., & Hao, W. (. (2009). Cross-national segmentation: An application to the NAFTA airline passenger market. *European Journal of Marketing*, 43(11/12), 1498-1522.

Cannon, H. M., & Yaprak, A. (2011). A dynamic framework for understanding cross-national segmentation. *International Marketing Review*, 28(3), 229-243.

Carpenter, J., Moore, M., Doherty, A. M., & Alexander, N. (2012). Acculturation to the global consumer culture: a generational cohort comparison. *Journal of Strategic Marketing*, 20(5), 411-423.

Christodoulides, G., Michaelidou, N., & Siamagka, N. T. (2013). A typology of internet users based on comparative affective states: evidence from eight countries. *European Journal of Marketing*, 47(1/2), 153-173.

Cleveland, M., & Laroche, M. (2007). Acculturation to the global consumer culture: Scale development and research paradigm. *Journal of Business Research*, 60(3), 249-259.

Cleveland, M., Papadopoulos, N., & Laroche, M. (2011). Identity, demographics, and consumer behaviors: international market segmentation across product categories. *International Marketing Review*, 28(3), 244-266.

Craft, S. H. (2004). The International Consumer Market Segmentation Managerial Decision-Making Process. *SAM Advanced Management Journal*, 69(3), 40-46.

Craft, S., & Hassan, S. S. (2006). Global consumer market segmentation strategy decisions and managerial assessment of performance. *Developments in Marketing Science*, 29, 26-30.

Dickson, P. R., & Ginter, J. L. (1987). Market Segmentation, Product Differentiation, and Marketing Strategy. *Journal of Marketing*, 51(2), 1-10.

Erez, M., & Gati, E. (2004). A Dynamic, Multi-Level Model of Culture: From the Micro Level of the Individual to the Macro Level of a Global Culture. *Applied Psychology*, 53(4), 583-598.

Firat, A. F. (1997). Globalization of Fragmentation: A Framework for Understanding Contemporary Global Markets. *Journal of International Marketing*, 5(2).

Foedermayr, E. K., & Diamantopoulos, A. (2008a). Exploring the Construct of Segmentation Effectiveness: Insights from International Companies and Experts. *Journal of Strategic Marketing*, 16(2), 129-156.

Foedermayr, E. K., & Diamantopoulos, A. (2008b). Market Segmentation in Practice: Review of Empirical Studies, Methodological Assessment, and Agenda for Future Research. *Journal of Strategic Marketing*, 16(3), 223-265.

Foedermayr, E., Diamantopoulos, A., & Sichtmann, C. (2009). Export segmentation effectiveness: index construction and link to export performance. *Journal of Strategic Marketing*, 17(1), 55-73.

Frank, R., Massy, W., & Wind, Y. (1972). *Market segmentation*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Gaston-Breton, C., & Martin Martin, O. (2011). International market selection and segmentation: a two-stage model. *International Marketing Review*, 28(3), 267-290.

Ger, G., & Belk, R. W. (1996). I'd Like to Buy the World a Coke: Consumptionscapes of the "Less Affluent World". *Journal of Consumer Policy*, 19(3), 271-304.

Hassan, S. S., & Craft, S. (2012). Examining world market segmentation and brand positioning strategies. *Journal of Consumer Marketing*, 29(5), 344-356.

Hassan, S. S., & Craft, S. H. (2004). An Examination of Global Market Segmentation Bases and Strategic Positioning Decisions. *International Business & Economics Research Journal*, 3(9), 79-84.

Hassan, S. S., & Craft, S. H. (2005). Linking global market segmentation decisions with strategic positioning options. *Journal of Consumer Marketing*, 22(2), 81-89.

Hassan, S. S., & Katsanis, L. P. (1991). Identification of Global Consumer Segments: A Behavioral Framework. *Journal of International Consumer Marketing*, 3(2), 11-28.

Hassan, S. S., & Katsanis, L. P. (1994). Global market segmentation and trends. E. Kaynak, & S. S. Hassan içinde, *Globalization of consumer markets: Structures and strategies* (s. 47-63). New York: International Business Pres.

Hassan, S. S., Craft, S., & Kortam, W. (2003). Understanding the new bases for global market segmentation. *Journal of Consumer Marketing*, 20(4/5), 446-462.

Helsen, K., Jedidi, K., & DeSarbo, W. S. (1993). A New Approach to Country Segmentation Utilizing Multinational Diffusion Patterns. *Journal of Marketing*, 57, 60-71.

Jeannet, J. P., & Hennessey, H. D. (1998). *Global marketing strategies* (4 b.). Boston: Houghton Mifflin.

Kahle, L. R. (1986). The nine nations of North America and the value basis of geographic segmentation. *Journal of Marketing*, 50, 37-47.

Kale, S. H., & Sudharshan, D. (1987). A Strategic Approach to International Segmentation. *International Marketing Review*, 4(2), 60-70.

Kamakura, W. A., & Novak, T. P. (1992). Value-system Segmentation: Exploring the Meaning of LOV. *Journal of Consumer Research*, 19(1), 119-132.

Ko, E., Kim, E., Taylor, C. R., Kim, K. H., & Kang, I. J. (2007). Cross-national market segmentation in the fashion industry: A study of European, Korean, and US consumers. *International Marketing Review*, 24(5), 629-651.

Ko, E., Taylor, C. R., Sung, H., Lee, J., Wagner, U., Navarro, D. M.-C., et al. (2012). Global marketing segmentation usefulness in the sportswear industry. *Journal of Business Research*, 65, 1565-1575.

Kotler, P., & Keller, K. (2006). *Marketing management* (12 b.). Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

Levitt, T. (1983). The Globalization of Markets. *Harvard Business Review*, 61(3), 92-102.

Lim, H., & Lee, H.-J. (2010). Development of consumer techno segmentation and its application to international markets. *International Journal of Consumer Studies*, 34, 87-95.

Malhotra, S., & Papadopoulos, N. (2007). International market selection: an integrative review of empirical studies. *Proceedings, Administrative Sciences Association of Canada, International Business Division*. Ottawa, ON.

Nachum, L. (1994). The Choice of Variables for Segmentation of the International Market. *International Marketing Review*, 11(3), 54-67.

Papadopoulos, N., & Martin Martin, O. (2011). International market selection and segmentation: perspectives and challenges. *International Marketing Review*, 28(2), 132-149.

Riefler, P., Diamantopoulos, A., & Siguaw, J. A. (2012). Cosmopolitan consumers as a target group for segmentation. *Journal of International Business Studies*, 43, 285-305.

Rokeach, M. J. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press.

Sethi, S. P. (1971). Comparative cluster analysis for world markets. *Journal of Marketing Research*, 8, 348-354.

Shiu, E. C., & Dawson, J. A. (2002). Cross-national consumer segmentation of Internet shopping for Britain and Taiwan. *The Services Industries Journal*, 22(10), 147-166.

Smith, W. (1956). Product differentiation and market segmentation as alternative marketing strategies. *Journal of Marketing*, 21, 3-8.

- Souiden, N. (2002). Segmenting the Arab markets on the basis of marketing stimuli. *International Marketing Review*, 19(6), 611-636.
- Steenkamp, J.-B. E., & ter Hofstede, F. (2002). International market segmentation: issues and perspectives. *International Journal of Research in Marketing*, 19, 185-213.
- Steenkamp, J.-B. E., Batra, R., & Alden, D. L. (2003). How perceived brand globalness creates brand value. *Journal of International Business Studies*, 34(1), 53-65.
- ter Hofstede, F., Steenkamp, J.-B. E., & Wedel, M. (1999). International Market Segmentation Based on Consumer-Product Relations. *Journal of Marketing Research*, 36(1), 1-17.
- ter Hofstede, F., Wedel, M., & Steenkamp, J.-B. E. (2002). Identifying Spatial Segments in International Markets. *Marketing Science*, 21(2), 160-177.
- Walters, P. G. (1997). Global Market Segmentation: Methodologies and Challenges. *Journal of Marketing Management*, 13, 165-177.
- Wedel, M., & Kamakura, W. (2000). *Market Segmentation: Conceptual and Methodological Foundations*. Norwell, MA: Kluwer Academic Publishers.
- Wind, Y., & Douglas, S. P. (1972). International market segmentation. *European Journal of Marketing*, 6(1), 17-25.
- Wind, Y., & Douglas, S. P. (1981). International Portfolio Analysis and Strategy: The Challenge of the 80s. *Journal of International Business Studies*, 12, 69-82.
- Yavas, U., Verhage, B. J., & Green, R. T. (1992). Global Consumer Segmentation Versus Local Market Orientation: Empirical Findings. *Management International Review*, 32(3), 265-272.
- Yip, G. S. (1995). *Total global strategy*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

Osmanlı Adalet Sisteminde Bireysel Başvuru Hakkı

Tunca ÖZGİŞİ*

Özet

Son dönemde Türk hukuk sisteminde yeni gelişmeler yaşanmıştır. Bunların başında anayasa değişiklikleri gelmektedir. Ayrıca Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru yapılma hakkının tanınması da bir dönüm noktası sayılabilir. Çünkü Türkiye'nin uluslararası arenada başını ağrıtan konulardan birisi Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne yapılan başvurular gelmektedir. Bu başvuruların temel noktasını Türk adalet sisteminde tıkanmaların yaşandığı yerde çare olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin görülmesi oluşturmaktadır. Bu mahkemeden çıkan kararların çoğu Türkiye'nin aleyhine olmaktadır ve devlet ciddi tazminat cezalarına çarptırılmaktadır. Yeni getirilen düzenle hukuk sisteminin içinde buna bir alternatif getirilmiş ve mağdurların Anayasa Mahkemesi'ne başvurularının önü açılmıştır.

Osmanlı adalet sisteminde de bireysel başvuruyla ilgili düzenlemeler mevcuttur. Osmanlı yargı sisteminde mahkemeler şer'î mahkemelerdir; bunun bir üst kurulu ise Divan-ı Hümayun'dur. Divan-ı Hümayun aslında devlet işlerinin devlet reisi olan padişah adına görüldüğü yani onun adına karar alınan, daha doğrusu karar almasına yardım edilen bir yerdir. Başka bir deyişle hükümdarın özel danışma organıdır. Divan-ı Hümayun adli yönden de en yüksek temyiz merciidir. Osmanlı devleti içerisinde aslında doğrudan bir temyiz usulü yoktur. Bir davadan çıkan sonuçtan hoşnut olmayanlar, Divan-ı Hümayun'a başvurabilmişler ya da Divan-ı Hümayun istediği davayı tekrar görüşüp karara bağlayabilmiştir. Divan'ın temyiz mercii olarak yüklendiği görevler, kazaskerlerce yürütülmüştür. Onlar şikayet dinleme ve davaya bakma işlemini kendi dairelerinde görmüşlerdir.

Bu çalışmada klasik dönem Osmanlı hukuk sistemi içerisinde başvurunun hangi durumlarda olduğu, nasıl yapıldığı ve sonuçları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Divan-ı Hümayun, Bireysel Başvuru, Temyiz, Murafaa, İstinaf

The Right Of Individual Application In The Ottoman Judiciary System

Abstract

In recent times, there are some reforms occurred in the Turkish judicial system. Constitutional reforms are the most important part of these reforms. Also, the individual application to the Constitutional court could be determined as a turning point. Because, the trials at the European Court of Human Rights caused problems for Turkey in the international arena. The main reason

* Yrd. Doç. Dr., Yalova Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi, tuncaoz@hotmail.com

of these trials is the lack of the right of individual application to the Constitutional Court in Turkey. The decisions of the European Court of Human Rights usually against to Turkey and the Turkish state sentenced to pay high amount of compensations. An alternative situation is progressed with the reforms and the right of individual application to the Constitutional Court is given to he all citizens. Also, there are applications about the individual applications in the Ottoman judicial system.

Şer'i courts (religious courts) are the courts in the Ottoman judiciary system and Divan-ı Hümayun is the Supreme Court. Divan-ı Hümayun is the institution where the decisions are determined to help the Sultan for ruling the state. In other words, it is the personal counseling organ. Also, Divan-ı Hümayun is the highest appellate court in the judiciary system. In fact, there was not a direct appellate system in the Ottoman Empire. People who does not happy with the decision of the judge could apply to the Divan directly or Divan-I Hümayun could do the judgment again and change the decision itself. The assignments of Divan in terms of judicial system were performed by the Kazaskers. They listened to the complaints and made the judgments in their offices.

In this paper, it is going to discuss in which circumstances individual application can be done, how the process works and the results of the applications in the Ottoman judicial system during the Ottoman classical era.

Key words: Divan-ı Hümayun, Individual Application, Appellate, Murafaa (trial), Appeal

Giriş

Bireysel Başvuru kavramı, sorunların incelenmesini hedef alan teklif anlamında bir dilek ya da şikayeti içerir. Son dönemlerde Türk hukuk sisteminde gündeme gelen konulardan biri de Anayasa Mahkemesi'ne yapılan bireysel başvurular olmuştur. Kamu gücü tarafından anayasada belirtilen temel hak ve özgürlükleri ihlâl edilen bireylerin gidebilecekleri ikincil derecede bir yargı yolunu ifade eden bireysel başvuru 7.5.2010 tarih ve 5982 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile hayata geçmiştir. Bu anayasal reform ile bireysel başvuru bağlamında Anayasa'nın 148. ve 149. maddeleri ile Geçici 18. maddesinde değişiklikler yapılmıştır (Resmi Gazete, No.27580,13.5.2010). Ayrıca bu değişikliklere paralel olarak bireysel başvuruyu daha da somut kılmak amacıyla 30.3.2011 tarih ve 6216 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun kabul edilmiştir.

Bu çerçevede temel hakkın ihlalinden şahsen mağdur durumda bulunan ve Anayasal haklarının ihlal edildiğini iddia eden herkes ilk önce bu alanda asıl görevli olan olağan yargı yerleri önündeki mekanizmaları harekete geçirecek ve burada bir çözüm bulamaması halinde, iddiasını Anayasa Mahkemesi önüne taşıyabilecektir (Resmi Gazete, No. 27894, 3.4.2011).

Peki klasik dönemde Osmanlı Devleti'nde en üst yargı organı olan ve bir çeşit Anayasa Mahkemesi konumunda olan Divan-ı Hümayun'a ve diğer birimlere bireysel başvuru nasıl olmaktadır? Türk Hukuk Tarihi açısından

önemli konulardan biri de budur. Çünkü Osmanlı nüfusu kozmopolit bir yapıya sahiptir ve alan olarak çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu ise yargı mekanizmalarının işleyişinde bazı problemleri de beraberinde getirmiştir. Bunun en aza indirgenmesi için devletin en üst düzeydeki denetim organı olan Divan-ı Hümayun teyakkuz halinde olmuştur. Olması muhtemel haksızlıkların giderilmesi için farklı tasarrufları olmuştur.

1- Klasik dönemde Osmanlı Devleti'nde hukuk sistemi ve işleyişi

Osmanlı hukuku şer'î ve örfî olmak üzere ikiye temel unsuru vardır: İslam'dan kaynağını alan ve medreselerde eğitimi verilip ilmiye tarafından düzenlenen şer'î hukuk; kaynağını geleneklerden ve mevcut uygulamalardan alan, padişahın kanun koyma yetkisine dayalı ve kütta sınıfı tarafından düzenlenen örfî hukuk. Gayrimüslimler medeni hukukta kendi dinlerine ve dini liderlerine; ceza hukukunda ise kadı mahkemelerine bağlıdırlar. Bu çerçevede cemaatler hukuku, ecnebler hukuku, mahalli hukuktan da bahsetmek mümkündür (Ekinci, 2008:100).

Osmanlı'da kazâ (yargı) görevi iki boyutludur: Bir yönü kişiler arasındaki anlaşmazlıkları fasil etmek, yani çözümlenektir. Bu yönüyle kadı efendi bir yargıçtır. Diğer yönü ise kamu düzeni ile ilgilidir. Bu yönüyle de kadılar geniş yetkiler ile donatılmıştır. Beylerbeyi kadı efendinin iznini almadan bazı işleri yapamaz; kadı ise yargı sonucunda kolluk gücünün varlığına rağmen infaz yapamazdı. Kadı efendiler direkt olarak merkeze bağlıdırlar. Bu durum yürütme ile yargının birbirinden ayrılması ve yargının bağımsızlığının sağlanması içindir. Taşradaki hiyerarşik yapıya uymayan kadı efendiler direkt olarak padişaha arzda bulunabilmişlerdir. Bu durumda yargının bağımsızlığı içindir. Miras işlerine bakan hukukçulara kassam; kadı yardımcılara ise naip denmiştir (Akgündüz, 2011; İnalçık, 2000).

Bu mekanizmada Divan-ı Hümayun en üst mahkeme durumundadır. Yasama, yürütme ve yargı Divan-ı Hümayun'da toplanmıştır. Divanda yargıyı kazaskerler temsil etmiştir. İstanbul'daki davalara taht kadısı ve yardımcısı; taşradaki davalara ise diğer kadılar bakmıştır.

Osmanlı yargı teşkilatının en üstünde bulunan, "Askeri Sınıf"a ait belirli davalar, verasetle ilgili anlaşmazlıklar ve şer'î ve hukuki ihtilaflar Divan-ı Hümayun'un doğal üyelerinden Kazaskerler vasıtasıyla görülmüştür. Gerek Divan-ı Hümayun'da ve gerekse de Sadrazamın Cuma Divanı'nda kural olarak, şer'î ve hukuki davaları Rumeli Kazaskeri dinlemiştir. Anadolu Kazaskeri de işlerin yoğun olduğu günlerde, Sadrazamın isteği ve izniyle dava dinlemişlerdir. Bunun yanı sıra Kazaskerler Divan-ı Hümayun'daki görevlerinden başka Salı ve Çarşamba günleri hariç olmak üzere, kendi konaklarında her

gün divan kurup kendi yetki alanlarındaki veya havale edilen işleri görmüşlerdir. Özellikle Rumeli Kazaskeri'nin kendi Divanında da hukuki ihtilaflarla ilgili yargılamalar yaptığı bilinmektedir. Bu yargılamalarda sadece “askeri” denilen sınıfa değil, her sınıftan Osmanlının taraf olduğu anlaşmazlıklar karara bağlanmıştır (Mumcu, 1986:82).

Sadrazamlar, gerektiğinde Kazaskerlerin yaptıkları işleri denetlemişler veya denetlettirmişlerdir. Herhangi bir dava münasebetiyle, Kazaskerlerin Divanda tarafsız olamayacağından şikayet edilirse, Kazaskerlikten azledilebilmiştir. Yine bir davada haksızlık iddia edilirse, kararı veren Kazasker veya kadının verdiği hükmün doğru olup olmadığı, diğer bir hakim tarafından tetkik olunup karar verilmiştir (Uzunçarşılı, 1984:233-238).

Osmanlı hukukunda mahkeme kararlarına karşı bir başka mercie yapılan itirazlara genellikle “*ref*” veya “*mürâfaa*” denilmektedir. Klasik devir Osmanlı hukukunda mahkeme kararlarının kontrol edildiği Cuma ve Çarşamba Divanı'na da “*Huzur-ı Âli Mürâfaası*” denmiştir (Pakalın, 1951:101).

İstinaf, bir şeye yeniden başlamak anlamına gelmektedir ve ilk mahkeme tarafından hükme bağlanan davanın ikinci derecedeki üst mahkeme tarafından yeniden görülmesi demektir. *Temyiz* ise bir şeyi veya iki şeyi birbirinden ayırmak manalarına gelmektedir. Terim olarak ilk derece mahkemelerinde verilen bir kararın hukuka aykırı olduğu iddiasıyla bozulması ya da düzeltilmesi için taraflardan birinin üst mahkemeye müracaat etmesini sağlayan kanun yoluna denir. Bir başka deyişle mahkemece verilen kararın şer’î hükümlere ve meşru usulüne uygun olup olmadığını tetkik ederek uygun ise tasdik, değil ise kararı bozma (nakz) işlemine temyiz, bozulan kararın bir başka mahkeme tarafından yeniden görülmesine ise istinaf denir (Akgündüz ve Cin, 1990:429).

2- Davaların temyizi ve bireysel başvuru hakkı

A- Bireysel başvuruların yapılışı ve şikayet hakkı

Osmanlı Devletinde şikayette bulunma hakkı herhangi bir şarta bağlanmamıştır. Dolayısıyla zimmi-müslüman ya da reaya-askeri, herkesin Divan’a şikayette bulunma hakkı vardır. Konuyla ilgili bölgenin idari amirlerine gönderilen hükümlerde, ahalinin Divan’a olan şikayetlerinin engellenmemesi ve halkın bu konuda rencide edilmemesi gerektiği ihtar edilmiştir. Divan-ı Hümayun’a başvurmak isteyenler dilekçe vererek, kendileri veya da vekilleri aracılığıyla başvurabilmişlerdir. Saray görevlileri tarafından toplanan dilekçeler, “*maruzat- ı rikâbiyye*” adı altında özetlendikten sonra, hükümdarın bu husustaki iradelerini de not edilmiştir (İpşirli, 1990:462-463). Diğer bir yol ise direkt olarak padişaha başvurmak usulüdür (İnalçık, 1988:33).

Osmanlı döneminde “*arz-ı hal*” sunma hakkı yaygın şekilde kullanılmıştır. Arşivlerde şikayetlerle ilgili olarak padişahın hükümlerini içeren “*Şikâyet defterleri*” vardır. Bu defterlerdeki kayıtlarda şikayette bulunanlara bakıldığında hemen her kesimden insanın şikayet için arz sunma hakkının olduğu anlaşılır. Padişahтан başlayarak taşradaki küçük idareci ve makamlara kadar yetkili her makama arz-ı hal sunulmuştur. En etkili ve ilgi çekici arz-ı haller padişaha sunulanlardır (İnalçık, 1988:35).

Bu durum “*arz-ı halciler*” adlı bir meslek grubunun oluşmasını da beraberinde getirmiştir. İstanbul’a taşradan gelenler, ilkin sorup soruşturarak davasına uygun en etkili dilekçeyi hangi arz-ı halcinin yazabileceğini saptamaya çalışmışlardır. Arz-ı halci ise başvuru ya da şikayet konusunun yazılmasında yürürlükteki yasalar ve kurallar açısından hem kendisi hem dilek sahibi açısından bir sakınca olup olmadığına karar verirdi. Çünkü arz-ı haller çoğu kez, selamlık alaylarında, padişahın ardınca giden “*Kapıcılar Kethüdası*”na verilir, genelde de padişah tarafından okunurdu. Bu konuda Koçi Bey’in Sultan İbrahim’e uyarıları ilginçtir. Koçi Bey, risalesinde, Kapıcılar Kethüdasına, kadınların ve erkeklerin verdikleri arz-ı halleri, padişahın saraya döndükten sonra dikkatle okumasını, daha sonra hepsini bir tomar halinde bağlayıp mühürleyerek sadrazama göndermesini, ayrıca “Sen ki Vezir-i Azamsın. Birkaç arz-ı hal sunanların davalarını dinleyip haklarını hak edip bir da ki katıma arz-ı hal sunan olmasın, şöyle bilesin” yollu bir buyruk yazmasını önermektedir. Evliya Çelebi ise kendi dönemindeki arz-ı halcileri “*Esnaf-ı Yazıcıyan*” adı altında 400 dükkân ve 500 yazıcı olarak tanıtır (Sakaoğlu, 1993:335-336).

Arşiv belgelerinde bir kaza halkının şikayetlerine rastlanıldığı gibi, kadın olsun erkek olsun bireysel şikayetler de görülmektedir. Gerek toplu şikayetler, gerekse münferit olanlar buldukları mahallin kadısına giderek onun vasıtasıyla Divan’a arz gönderebilmişlerdir. Şikayet şayet bir kaza halkı tarafından yapılmışsa daha ziyade “mahzar gönderüp” veya “arz-ı mahzar” şeklinde ifadelendirilmiştir. Bunun dışında halktan bir şahsın doğrudan Divan’a şikayette bulunması mümkündür. Bu yapılan başvurular da “arz-ı hal edüp” veya “gelüp” şeklinde kaleme alınırken, kadınların ve diğer görevlilerin şikayetlerinin ise çoğunlukla “mektup gönderüp” şeklinde ifadelendirildiği görülmektedir. Buna karşılık bireysel başvuruların yanında, ahalinin Divan’a gönderdiği şikayetlerde de “arz-ı hal edüp” ibaresinin yer aldığı görülmektedir. Ayrıca kadı veya görevlilerin hükümlerinde de bazen “gelüp” ibaresinin kullanıldığı görülmektedir (Gümrükçüoğlu, 2012:179-180).

“*Mahzar*” ise terim olarak resmî makamlara şikayet, talep, teşekkür vb. hususlar için sunulan çok imzalı arz-ı hale denir. Sözlükte “hazır bulunan yer, huzur” anlamına gelen mahzar (mahdar) kelimesi, fıkıh literatüründe “ta-rafklar ve şahitlerinin hâkim huzurunda dava ile ilgili olarak sundukları bilgi ve

delillerin, ikrar, yemin veya inkârın kaydedildiği belge ve defter” manasında kullanılmıştır. Hâkimin verdiği hükmün yazıldığı belgeye veya deftere ise sicil denilir. Bazen bu iki kelime birbirinin yerine kullanıldığı gibi zaman ve bölgelere göre az çok farklı anlamlar kazandığı da görülmektedir. Mahzarın Osmanlı muhitinde bu fikhî anlamı yanında bürokraside kazandığı farklı mana da böyledir. Osmanlı bürokrasisinde resmî makamlara çok imzalı müracaatın bilinen ilk örnekleri XVI. yüzyıl ortalarında görülür. Çeşitli imzalarla Kanunî Sultan Süleyman’a sunulan ve eski Şeyhülharem Pîrî Ağa’nın vazifesine iadesini talep eden rulo halindeki belge muhtemelen mahzarın ilk örneğini oluşturur (İpşirli, 2003:398-401).

Divan-ı Hümayun bu konuda bütün imparatorluk halkına açık olmakla birlikte bu haktan daha çok İstanbul ahaliyi faydalanmıştır. Arz-ı haller belli bir gündem içerisinde XVI. yüzyıl sonlarına kadar Reisülküttap, daha sonraki yüzyıllarda Birinci ve İkinci Tezkireciler tarafından yüksek sesle okunmuş, yetkililer tarafından da gereği yapılmıştır (İpşirli, 1991:447-448).

Bundan başka halk ile padişah arasında ilişkinin sağlıklı bir şekilde yürümesini temin eden çeşitli törenler mevcuttur. Bunların başlıcaları cuma ve bayram namazları, ava çıkma, İstanbul ve çevresindeki mesire yerlerine, saray ve kasırlara yapılan gezilerdir. Bunlardan, cuma namazına padişahın gitmesi için tertiplenen “*cuma selâmlığına*”, “*cuma alayı*”, “*selâmlık resmî*” ve “*selâmlık resm-i âlisi*” de denmiştir. Cuma selâmlığı geleneği, Osmanlı Devleti’nde padişah-halk ilişkileri bakımından önemli bir yere sahiptir. Bu gelenek sayesinde padişah halkın nabzını elinde tutabilmiştir.

Padişaha sorunların belirtildiği dilekçelerin halkın elinden toplanması görevi Kapıcılar Kethüdasının olmuştur ve verilen dilekçelerin gereğinin yapılmasından da genellikle Sadrazam sorumlu tutulmuştur. Sadrazam bu konuda gerekli hassasiyeti göstermek zorundadır. Halkın şikayet konularını genellikle idarenin bozulduğu ve uğradıkları haksızlıklar teşkil etmiştir. Halk, beylerbeyi, sancakbeyi, subaşı, kadı ve naiplerden, yeniçeri ağası, silahdar ve sipahi gibi çeşitli meslek sahiplerinden “ehl- i örf, ehl- i şer ve askerler” şikayetçi olmuştur.

Çok ender da olsa farklı kurumsal tavırlara Osmanlı tarihinde zaman zaman, dönem dönem rastlanılmıştır. İşte ilginç örneklerden biri: Kanuni Sultan Süleyman döneminde Sadrazam İbrahim Paşa, aynı zamanda Kanuni’nin damadıdır, Mısır’daki huzursuzluğu gidermek büyük bir orduyla bu ülkeye gitmiştir. Mısır’da kentlerde sürekli tellal dolaştırmıştır. Halka yaptığı duyurularında yerel yöneticilerden şikayeti olanların, bunlardan zarar görenlerin, zulüm görenlerin hiç kimseden çekinmeden şikayetlerini kendisine ya da yönetimine bildirmelerini istemiştir. Birçok kişi Osmanlı’ya başvurmuş ve bun-

lar teker teker dinlenerek haksızlığa uğrayanların mağduriyetleri giderilmiştir (İnalçık, 1957:149).

Burada değinilmesi gereken bir usul de “*baş a hasır yakmak*”tır. Baş a hasır yakmak bir haksızlık karşısında her tehlikeyi göze alarak ve bütün engelleri yıkararak en son, en büyük makama başvurmak manasına söylenmiştir. Ağır haksızlık ve açık zulüm karşısında padişahdan başka başvurup hak arayacak yeri kalmayan, padişahın yalı köşküne indiğı bir zamanı kollar, ve bir kayığa binerek başında hasırı yakardı, padişah “başında ateş yanan kulunu” görür, ve alargada duran kayığın Yalı Köşküne yaklaşması işaret edilir, şikayet sahibi de huzura çıkıp derdini arz ederdi (Koçu, 1958:2166-2167). Bu durum “*Ateş istidasi*” olarak da anılmıştır. Tanzimat’tan önceki devirde, bilhassa XVII yüzyıl sonlarına kadar, “şikayet feryadı gökyüzü tuttu” denildiğı gibi, görülen haksızlık ve zulümden bizzat padişaha şikayet edebilmek için, huzura çıkılmayınca başvuru son çare idi.

Buna bir örnek Nâima Tarihinin dördüncü cildinde 1648 (H. 1058) yılı vak’aları arasında kayıtlıdır ve Sultan İbrahim saltanatının son günlerine rastlar; şöyle ki:

Yedi tane İngiliz tüccar kalyonu, Galata önünde derya ortasında ak bayraklar çekip bütün mürettebatı güverte üzerine dizilmiş, başlarında birer bakraç zift yakıp bağrışmağa başlamışlar. Derhal saraydan adam gönderilip dertlerinin ne olduğu sorulmuş. Getirdikleri maldan önce ticaret antlaşmasıyla belirlenen yüzde üç yerine yüzde altı gümrük resmi alındığını ifade etmişler. Sonra satın alınan yaklaşık 15.000 kuruşluk mallarının bedeli ödenmediğı gibi gemi kaptanlarına limanı derhal terketmeleri de emrolunmuş... “*Bu mezalim üzerimizden ref buyurulsun, yahut sefinelerimizle umumen ateşlere yanarız demek istermiş.*” Bunu öğrenen Sultan İbrahim, hemen Çavuşbaşı Ağayı Sadrazam Hezarpare Ahmed Paşaya göndererek İngilizlere yapılan haksızlığı tamir ettirmiş (Koçu, 1958:1272).

Bir kimsenin bir konuyla alakalı yaptığı başvuruda haksızlığı anlaşılırsa aynı konuyla alakalı başka bir başvuru yapması engellenmiştir. Bununla ilgili örnek bir olay şu şekilde gerçekleşmiştir. 1617 yılında İstanbul Mukâtaacısı iken vefat eden İsmail’in kız kardeşi Meryem’in, kardeşinin hayatta iken Meniş adlı Yahudiye beş yüz bin akçe borç verdiğı iddiasıyla bu paranın, vârisesi sıfatıyla kendisine ödenmesini istemesi üzerine önce Mahmutpaşa Nâibi Sahn Müderrisi olan Mevlânâ Hidâyetullâh’a başvurmuştur. Konu sonrasında Anadolu Kazaskeri olan Mevlânâ Hüseyin huzurunda da görüşülmüştür. Burada bahsi geçen kadının evrakta tahrifat yaptığı anlaşılmıştır. Bunu üzerine Meryem isimli kadın ve vekili Mustafa kızı Fatıma, Rumeli Kazaskeri Mevlânâ Yahyâ’ya başvurmuşlardır. Burada da iddialarını ispat edememişlerdir. Bunun

üzerine dava Divan-ı Hümayun'a taşınmış ve benzer bir şekilde karar çıkmıştır: “...buyurdum ki: *Vusûl buldukda, bu husûs her kimün huzûrına murâfa'a olunur ise sâdır olan hatt-ı şerîfüm muktezâsınca istimâ' olunmayup hali üzerine ibkâ idüp ol vechile da'vâ iden mezbûre hâtûnı men'ü def' eylesin.*” Bu şekilde Meryem isimli kadının konuyla alakalı hiçbir makamı meşgul etmemesi ve başvurularının dikkate alınmaması emredilmiştir (BOA, Mühimme Defteri, No.82:1).

Yine başvuruya konu olan meselelerin evsafına bakılmamıştır. Basit olaylar bile Divan-ı Hümayun'a müracaat konusu yapılmıştır. Mesela Kütahya'nın Tavşanlı köyünde Pir Ahmed isimli şahıs, kızını evlendirmesine engel olmaya kalkan Hacı Hüseyin adlı şahsı şikayet etmiştir. Bunun üzerine dava Divan-ı Hümayun'da görüşülmüş ve Hacı Hüseyin adlı şahsın menedilmesi için Anadolu Beylerbeyi ve Kütahya Kadısına hüküm bildirilmiştir (BOA, Mühimme Defteri, No.82:88).

Kişilere verilen haksız cezaların önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Mesela oğlunun suçsuz yere kürek cezası aldığını iddia eden kadın Divan-ı Hümayun'a başvurmuştur. 10 Muharrem 972 (1564) Mısır beylerbeyine bu konuyla alakalı gönderilen 10 Muharrem 972 (1564) tarihli hüküm şu şekildedir:

“*Dârende Mâhî nâm hâtûn kişi Dergâh-ı Mu'allâm'a gelüp; “Mısır Kal'ası erenlerinden Alî Bâlî nâm oğluna ağası hilâf-ı vâkı' ba'zı husûs isnâd itmekle İskenderiyye kapudânına küreğe gönderilüp bi'l-fi'l kürekde olduğın” arzylemeğın buyurdum ki: Göresin; mezbûrenün mezkûr oğlu bî-günâh hab-solunup küreğe konmak icâb ider günâhı yoğise utlâk eylesin.*” (BOA, Mühimme Defteri, No.6:29).

B- Bireysel başvuruların yapıldığı ve davaların görüldüğü kurumlar a- Divan-ı Hümayun

Divan-ı Hümayun adlî ve idarî yüksek bir mahkemedir. Abbasîler ve eski Türk Devletlerindeki Divan-ı Mezâlimlerin görevlerini de üstlenmiştir. Divan-ı Hümayun, hem kadıların verdiği kararlar yapılan başvuru üzerine temyiz edebilen yüksek bir adlî mahkeme; hem doğrudan divana başvuran veya ikinci defa yargılamayı haklı olarak talep edenler için bir istinaf mahkemesi; hem mahallî idare mahkemeleri demek olan Paşa Divanları kararlarının temyiz edilebildiği ve de doğrudan idarî davalara bakılabilen yüksek bir idari yargı organı ve hem de bir anayasa mahkemesi mahiyetindedir. Divanın kararlarını ihtiva eden Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki *Mühimme Defterleri* bunu açıkça göstermektedir (Akgündüz, 1999:410).

Osmanlı hukukunda sistematik bir temyiz usulü bulunmamakla beraber, padişah divanının bir yüksek mahkeme olarak zaman zaman kadıların karar-

larını temyiz mahkemesi gibi denetlediği görülmektedir. Aynı şekilde bazı davaları, keza normal mahkemelerin bakmaktan kaçınıp Divana havale ettikleri anlaşmazlıkları ilk ve son derece mahkemesi olarak yargıladığına da rastlanmaktadır. Esasen Divan-ı Hümayun böyle bir yargılamayı yapmaya elverişli olarak kurulmuş, en yetkili hâkim sıfatıyla Rumeli ve Anadolu kazaskerleri burada yer almıştır. Daha önce değinildiği üzere Divan-ı Hümayun'da bazı davalar, dinlenmek üzere Rumeli Kazaskerine havale edilmiştir. Anadolu Kazaskeri, özel yetki verilmedikçe, dava dinleme yetkisine sahip değildir. Divan-ı Hümayun'da müzakere edilen konuların şer'î sorumluluğu Kazaskerlere aittir. Kazaskerler, Divan'da veya başka bir yerde yapılan yargılama sonucu verilen bu hükümleri, padişah tuğrası ile tuğralamaya ve kazasker buyruğusu adı altında yetkililere duyurmaya da yetkilidirler (Akgündüz, 2002:54).

Örfi şikayet ve davalar, fazla olursa ikinci vezir, Sadrazamın isteği ile dava dinleyebilmiştir. Divan-ı Hümayun, bir bu davalardan bir kısmına birinci derece mahkemesi bir kısmını da temyizen veya istinafen karara bağlamıştır (Uzunçarşılı, 1984a:110).

Divan-ı Hümayun'a gelen dava dilekçeleri öncelikle *Çavuşbaşı* tarafından incelenmiştir. Yargılamanın prosedürü ve hükmün yerine getirilmesinden de *Çavuşbaşı* yetkili olup, bu bakımdan Sadrazamın vekili durumundadır. Dava sahipleri, çavuşlar ve kapıcılar aracılığıyla sıraya dizilir, sırası gelen, *Çavuşbaşı* ve Kapıcılar Kethüdası tarafından Divan'a alınır.

Osmanlı Devleti'nin en eski memurlarında olan *Çavuşbaşı*, önemli vazifeleri olan bir görevlidir. Hammer'in deyişiyle, "yürütme gücünün infaz şefidir." *Çavuşbaşı*, sayısı yüzleri aşan *Çavuşların* reisidir. *Çavuşlar*, cezaların infazında, önemli devlet yazışmalarının yerine ulaştırılmasında ve dış ilişkilerin yürütülmesinde bazı görevleri vardır. Bu nedenle onların başının devlet merkezinde özel bir yeri vardı. İnfazla görevli Muhzır Ağası, asesbaşı, subaşı, onun buyruğu altında olduğu gibi Malikâne Rejiminin denetimi işi de ona aittir (Mumcu, 1986:85-87).

Çavuşbaşılar, Divan-ı Hümayun toplantılarının düzen içinde geçmesini sağlamıştır. Toplantı başlamadan önce, Hazine ve Defterhane kapısındaki mührü açmak, toplantı bitince yine Sadrazam mührü ile oraları tekrar mühürlemek, onun görevidir. Divan-ı Hümayun toplantısından önce, Tezkireciler ile birlikte, dava, şikayet ve yakınma dilekçelerini inceleyip ayırmak, toplantı sırasında davalıları, davacıları ve yakınlarını düzen içinde Divan Heyeti önüne çıkarmak ve işi bitenleri uzaklaştırmak onun vazifesiydi. Nihayet, Divan-ı Hümayun toplantısının bittiğini de o haber vermiştir. Toplantının açılış ve kapanışında önemli teşrifat görevleri vardır. Ayrıca toplantı sürerken verilen kararlar içinde, cezaların infazı ile ilgili olanları, buyruğundaki hizmetlilerine

havale eder ve yerine getirilmesini denetlerdi (Uzunçarşılı, 1984b:413-417; Pakalın, 1951:336-337).

Şikayetçilerin, davacıların veya davalının verilen karara itiraz etme hakları yoktur. Karar, hüküm veya soruşturmanın devamı gibi çeşitli şekillerde çıkarıldı ve istek sahibi bunlarla yetinmek zorundaydı.

Davalar iki şekilde görülmüştür. Bunlardan ilki murafaalı yani duruşmalı diğeri ise duruşmasız yargılamalardır. Duruşmasız yargılamalar çok ikinci safhada, yani temyiz kontrolü sırasında yapılabilir. Çünkü incelemeye esas olabilecek ilam mevcuttur (Mumcu, 1986:99-102).

Divan-ı Hümayun toplantılarında müzakere edilen dahilî ve haricî meselelere ait siyasî, askerî, içtimaî ve iktisadî önemli kararların kaydedildiği bu defterlere “Mühimme Defterleri” adı verilmiştir. Osmanlı Arşivi’nde H. 961-1333 /M.1553-1915 tarihleri arasında tutulmuş 419 adet Mühimme Defteri mevcuttur. Mühimme Defterleri padişahın emirlerinin yazılı olduğu, ilgili kent ya da yerle ilgili önemli açıklamaların da bulunduğu tutanaklardır (Osmanlı Arşivi Rehberi, 2000:60).

Mühimme defterlerinde kaydedilen hükümlerin dili, name-i hümayun ve fetihname türü belgelerin aksine sanatsız ve sadedir. Hükümlerde öncelikle Divan’a verilen arz ve arz-ı hallerin çok kısa ve anlaşılır bir özeti yapılmış (narratio/iblağ kısmı) ve sonra da “buyurdum ki” ibaresiyle başlayan emir ve tekid kısımlarına yer verilmiştir (Aydın, 2005:34).

Bazı kararlar Mühimme Defterine girmez. Çünkü Divan-ı Hümayun aynı zamanda yüksek temyiz mercii olduğundan, divan yargı işlerini kazaskerlere havale eder ve alınan karar padişah tasdiki gerektirmedikinden defterlerde kayıtlı değildir (Ortaylı, 2008:211).

1649 yılına kadar bütün ferman, berat ve hükümler Mühimme Defterleri’ne kaydolunurken; bu tarihten itibaren yalnız devlete ait işler Mühimme Defterleri’ne yazılmış, şahsî davalara ait ferman, berat ve benzeri kayıtlar için “Şikayet Defterleri” adı verilen ayrı defterler tutulmaya başlanmıştır. 1742 tarihinden itibaren de şikayetler genellikle eyaletlere göre ayrı defterlere yazılmaya başlamıştır ki bu defterlere “Ahkam defterleri” denir. Bu defterlerde dile getirilen yakınmaların, eleştirilerin konulara göre kaba taslak dağılımı şöyledir: Yöneticiler ve askerî yetkililerle ilgili şikayetler; eşkıyanın soygunları, adam yaralaması, adam öldürmesi, adam kaçırmaması; mahkeme kararına itiraz, insanların borç ya da alacaklara ilgili şikayetleri, köylünün toprak anlaşmazlıkları, tımarlı sipahinin vergiyi toplayamaması nedeniyle ileri sürdüğü şikayetler, esnafın muhtesipten şikayeti ve halkın esnaftan şikayetleri vb. gibi konulara ilişkindir. Başbakanlık arşivlerinde 1649-1837 tarihleri arasında tutulan 213 tane şikayet defteri bulunmaktadır. Bunlar atik (eski), rikap (padi-

şah emrinde çalışan görevlilere verilenler) ve ordu şikayet defterleridir. Ayrıca 1504-1819 yılları arasında Sadrazamlara verilmiş olan dilekçeleri içeren 38 adet defter (Bab-1 Asafî Defterleri) bulunmaktadır (Osmanlı Arşivi Rehberi, 2000:75-76).

b- İkinci Divanı

Divan-ı Hümâyun toplantılarının öğle zamanına kadar bitirilmesi kanun olduğundan, orada görüşülmeyen sorunlar için Vezir-i Âzam kendi konağında bir divan kurardı ki, buna Vezir-i Âzam divanı veya ikinci divanı denirdi. İkinci divanı Salı ve Cuma günleri hariç diğer günlerde ikinci zamanında toplanırdı.

İkinci divanın bir müessese haline gelişi XV. yy. sonları ve özellikle XVI. yüzyılda olmuştur. Gelişmiş haliyle ikinci divanı, Osmanlı devlet teşkilatında sadrazamın başkanlık ettiği dört ayrı divandan doğrudan kendisine ait yegâne divan olup İstanbul'da olduğu zaman Paşa kapısında, Serdar-ı Ekrem olarak seferde bulunduğu kendi karargâhında toplanırdı.

Bu divana getirilen meseleler ve davalar özellikle Padişaha arzı gerektirmeyen veya Divan-ı Hümâyun'a intikal ettiği halde orada görüşülmesine lüzum olmayan ikinci derecede önemli konular görüşülürdü. İlgi alanlarına göre ikinci divanında, kazasker veya defterdarlar tarafından bakılan davalar burada görüldükten sonra nihai karar için yeniden Divan-ı Hümâyun'a gelirdi. Böylece sınırları kesin olarak belli olmamakla birlikte ikinci divanı ile Divan-ı Hümâyun arasında bir iş bölümü bulunmaktadır (Mumcu, 1986:142-147).

c- Cuma Divanı

Sadrazamlar her Cuma günü sabah namazında sonra Paşakapısında Divan kurmuşlardır. Bu Divan'a "Cuma Divanı" denilmiştir. Bu usul yerleşmeden evvel Cuma Divanları bir süre Kubbealtında toplanmıştır. Bu Divan'a, Divan-ı Hümâyun üyelerinden yalnız Kazaskerler katılmışlardır. Büyük tezkereci, çavuşbaşı, çavuşlar kâtibi, divan çavuşları, muhızır ağanın maiyetinden olan yeniçeriler gibi Divan-ı Hümâyun hizmetlilerinden başka, cebeci, topçu çavuşları ve diğer bazı görevliler de bu Divan'a gelmişlerdir. Bu kalabalık hizmeti grubu daha çok teşrifatla ilgili işleri örmüşlerdir (Uzunçarşılı, 1984a:147-148).

Cuma Divanı'nda yalnız davalar dinlenilmiştir. Bu nedenle Cuma Divanı'na "huzur murafaası" da denilmiştir. Zaten Sadrazamdan başka sadece Kazaskerlerin bu Divan'a katılması bunu göstermektedir. Bu nedenle Cuma Divanı tek çalışma alanıyla sınırlı bir Divan'dır. Bu Divan'da, hem şer'î hem de örfî hü-

kümler verilip davalar görülmüştür. Sadrazam, dava dilekçelerini dinledikten sonra hemen hüküm verebilir ya da icap eden bazı mühim hukuki meseleleri Rumeli Kazaskerine havale eder, eğer bu yoldaki işler fazla olursa Sadrazam, Anadolu Kazaskerini de dava telkinlerinde görevlendirirdi. Buradan Sadrazamın şer'î konuları Kazaskerlere havale ettiği, kendisinin ise örfi hususlarda karar verdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, Sadrazamın nitelemekte tereddüt ettiği konularda, Kazaskerlerin düşüncelerini de aldığı bilinmektedir. Çünkü bazen önemli bir mazeret sebebiyle Sadrazam, Kazaskerleri Divan'dan sonra kabul edememesi vaki olduğundan dolayı Kazaskerleri Divan'da dava dinleme işi bitirdikten sonra kendisi içeri gider ve Kazaskerleri davet ederdi. Kazaskerlerde davete mutlaka icabet ederlerdi (Uzunçarşılı, 1984a:139).

d- Çarşamba Divanı

Sadrazamın başkanlığında düzenli olarak toplanan son kurul “Çarşamba Divanı”dır. Bu Divan'a Sadrazam dışında Divan-ı Hümayun üyesi olanlar katılmazlardı. Her Çarşamba günü sabah vakti İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar yani İstanbul ve Bilad-ı Selase Kadıları, Sadrazamın sarayına gelirlerdi. Sadrazam, bu Kadılarla birlikte tertip ve derece sırasıyla ortak Divan kurar ve dava dinlerdi. Bu Divan'da sadece yargısal işler görülmemiştir. Bilindiği gibi, kadılar yalnız yargısal görevleri yerine getirmezler, özellikle belediye hizmetleri de onlara aittir. Bu nedenle bu Divanda dava dinlenmekle birlikte İstanbul'un çeşitli sorunları da gündeme gelebilmiştir. Bu Divanda şer'î ve kanuni (Kanun-i Osmaniye) davaları dinlenip kararlar verilirdi. İş fazla olursa, İstanbul Kadılarından ilgili olanına havale edilirdi. Görüşülecek işler bitince yemek yenilerek dağılınırdı (Uzunçarşılı, 1984a:148; Mumcu, 1986:140).

e- Kazasker Divanı

Divan-ı Hümayun'dan İkinci ve Cuma divanlarına havale edilen davalar buralarda da bitirilemez ise kazasker divanlarında görülmüştür. Kazaskerler bu divanlarda daha çok resmi işlere bakmışlardır. Kazasker divanları XVII. yüzyılda üç ayda bir yapılmıştır. Divandaki reis ve kâtipler kararları tutanaklara işlemişlerdir. Divan neticesinde sultanın tasvibiyle kesinlik kazanan bu kararlar artık değiştirilemezdi. Kazaskerlerin en önemli görevleri arasında gerek Divan-ı Hümayun'a, gerek Sadrazam divanına katılıp yanlış karar veren kadıların hükümlerini inceleyerek, bunları düzeltmek sayılabilir. Kazaskerlerin konaklarındaki divanlarında şer'îyyatçı denilen kadıların Bâb naipleri makamında birer naipleri vardır. Bu naipler nispeten daha az öneme sahip davaları dinlemişlerdir. Kazaskerler ise önemli davalara bakmışlardır. Rumeli Kazaskerinin İstanbul ve Galata bedestenlerinde birer kassamı bulunmuş ve

resm-i kismete ait davaları dinlemişlerdir. Yine kazaskerlerin maiyetlerinde zabıt kâtibî makamında olarak daimî surette “*vekâyi kâtibi*” bulunmuş ve bu katipler davacılar sorulan sorulara verilen cevapları hulâsa ve muhakemenin safahatını zabt ederek sonucuna göre “hükm-i katî itasına” uygun bir hulâsa kaleme almışlardır (Uzunçarşılı, 1988:154).

Sonuç

Osmanlı Devleti klasik döneminde bütün mahkemeler Divan’da doğrudan doğruya iki kazaskere bağlıdır. Bu ise Divan-ı Hümayun’un yargı alanındaki yükünü daha da arttırmıştır. Nitekim kadılıklarda değişiklikler, kadıların tayin ve azilleri, hükümlerin denetimi kazaskerin yetkileri içindedir. Nihayetinde hüküm, onun buyurulduğu ile ve padişaha arz ederek, aldığı hüküm ile olurdu. Bu çerçevede kadıların hükümlerini, padişaha ve onun temsilcileri konumunda olan Divan’a başvurularak bozdurabilmiştir. Böylece divan bir nevî temyiz mahkemesi bir yönüyle de Anayasa Mahkemesi vazifesini de görmüştür. Genellikle davanın yeniden görülmesi, padişah hükmü ile aynı kadıya havale olunmuş veya başka bir kadı bu iş ile görevlendirilmiştir. Bazıları ise doğrudan-doğruya Divan’da bakılarak, kesin hükme bağlanmıştır.

Bu durum halk için bir güvenceyi de beraberinde getirmiştir. Sonuçta çok geniş sınırları olan bir devlette en sıkıntılı olabilecek kurumların başında yargının gelmesi gayet doğaldır. Bu noktada halkın haksızlığa uğraması için gereken yapılmış, hiçbir kısıtlama olmaksızın Divan-ı Hümayun’a başvuru yapma hakları teminat altına alınmıştır. Burada da gerekli olan işlemler süratli bir şekilde yapılmaya çalışılmıştır. Tüm bunlar bugün birçok çağdaş ülkede bile olmayan bir adalet sisteminin Osmanlı Devleti’nde bir dönemde hakim olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

Akgündüz, A. (2007). “İslâm Hukukunun Osmanlı Devleti’nde Tatbiki: Şer’iye Mahkemeleri ve Şer’iye Sicilleri”, C.X, (ss.54-68), *Türkler Ansiklopedisi*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Akgündüz, A.(1999). *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul: OSAV Yayınları.

Akgündüz, A.; Cin H. (1990). *Türk İslâm Hukuk Tarihi*, C.I, İstanbul: Timaş Yayınları.

Akgündüz, A. (2011). *İslâm Ve Osmanlı Hukûku Külliyyâtı-I (Kamu Hukuku (Anayasa-İdare-Ceza-Usul-Vergi-Devletler Umumi Hukuku)*. İstanbul: OSAV Yayınları.

Aydın B. (2005). *Osmanlı Bürokrasisinde Dîvan-ı Hümayun Defter Formlarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi (XV-XVI. Yüzyıl)*, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi. İstanbul.

BOA, Mühimme Defteri, No:6.

BOA, Mühimme Defteri, No:82.

Ekinci, E. B. (2008), *Osmanlı Hukuku*, İstanbul: Arı Sanat Yayınları.

Gümrükçüoğlu, S. O. (2012), “Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb’asının Şikâyetleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*,61-1, 179-180

İnalçık H. (2000). *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000.

İnalçık H. (1957). “Mahkeme”, *İslam Ansiklopedisi*, C:VII, (ss.146-151), Ankara: MEB Yayınları.

İnalçık H. (1988). “Şikâyet Hakkı: “Arz-ı Hâl ve ‘Arz-ı Mahzar’lar”, *Osmanlı Araştırmaları*, 7-8, 33.

İpşirli M. (1991). “Arzuhal”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. III, (ss.447-448), Ankara: TDV Yayınları.

İpşirli M. (2003), “Mahzar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXVII, (ss. 398-401), Ankara: TDV Yayınları.

İpşirli M. (1991). “Osmanlılarda Cuma Selâmlığı”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul.

Koçu, R. E. (1958). “Ateş İstidası”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.III, (ss.1272), İstanbul: Tan Matbaası.

Koçu, R. E. (1958). “Başa Hasır Yakmak”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.IV, (ss.2166-2167), İstanbul: Tan Matbaası.

Mumcu, A. (1986). *Dîvan-ı Hümayun*, 2.Bs, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları,

Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 2. Bs, Ankara: Cedit Neşriyat.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, (2000). *Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

Pakalın M. Z. (1951). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.II, İstanbul:Milli Eğitim Basımevi.

Resmi Gazete, No. 27894, 3.4.2011.

Resmi Gazete, No.27580,13.5.2010.

Sakaoğlu, N. (1993). “Arzuhalçiler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.I, (ss.335-336.) İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *İlmiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (1984a). *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı Merkez Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (1984b). *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Osmanlı Dönemi Diyarbakır Hanları Üzerine Bir İnceleme

Nursel KARACA*

Özet

Geniş bölgeleri birbirine bağlayan ana yolların kesiştiği bir notada bulunan Diyarbakır, bu stratejik konumundan dolayı her dönemde önemli bir merkez niteliği taşımıştır. Osmanlı döneminde adını taşıdığı beylerbeyliğinin merkezi olarak bölgedeki önemli stratejik noktalardan biri olan Diyarbakır'daki Osmanlı eserleri, Güneydoğu Anadolu Bölgesi içinde Osmanlı kimliğini en güçlü yansıtan örnekler arasındadır. Üslubu, farklı malzemesi ve yapıya gösterilen özen sayesinde Diyarbakır mimarisi Anadolu'daki en çekici ve farklı mimari tarzlardan birini oluşturmaktadır. Osmanlı döneminde büyük bir eyaletin merkezi olan şehir zengin kültürel mirası ve doğal güzellikleri ile bir açık hava müzesi görünümünü yoğunlukla Osmanlı döneminde edinmiştir. Bu çalışmada, Osmanlı döneminde Diyarbakır'ı ziyaret etmiş ve izlenimlerini eserleri yoluyla aktarmış olan seyyahların Diyarbakır hanları ile ilgili izlenimlerinden oluşan bilgiler eşliğinde Diyarbakır Osmanlı dönemi hanlarının genel hatlarıyla bir incelemesi sunulacaktır. Osmanlı dönemine ait bilgi ve belgelerin yeterince olmamasından dolayı, kenti çeşitli dönemlerde ziyaret eden seyyahların kent dokusu, mimari yapılar ve mimari doku üzerine verdiği subjektif bilgiler dikkatli okunduğunda bazı eksiklikleri giderecek niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Mimarisi, Diyarbakır Osmanlı Hanları, Seyahatnameler, Seyyahlar.

A Study On The Inns Of Diyarbakır In The Ottoman Period

Abstract

Diyarbakır, having been in the junction of the main roads that connects the wide areas, has always carried an important role of center in each period due to its strategical location. The Ottoman works in Diyarbakır, one of the important strategic point in the region as a center of state (province) bearing its name during the Ottoman era, are the most powerful examples reflecting the Ottoman identity in the Southeastern Anatolia Region. Diyarbakır architecture is one of the most attractive and different architectural genres in Anatolia by the agency of its style, its different material and The Solicitude shown to construction. The city, being a center of a huge province during the Ottoman era, has intensely adopted an open-air museum landscape with its rich cultural heritage and natural beauties in the Ottoman period. In this study, A review of Ottoman Inns will be presented in general terms with the information accompanied by the travellers who visited Diyarbakır in the Ottoman period and transferred their impressions through

* Yrd.Doç.Dr., Yalova Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, nurselkaraca2004@yahoo.com

their works about Diyarbakır Ottoman-era Inns. Because of the lack of enough information and documents belonging to the Otoman period, some subjective information on urban texture, architecture of the buildings and architectural texture of the city also beeing given by the travelers who visited the city during various periods have the quality of removing some defects when they have been read carefully.

Key Words: Ottoman Architecture, Diyarbakır Ottoman Inns, Travel Books, Travellers.

Giriş

Eskiden kentlerde konaklama yapısına ‘Han’ denilmekteydi. Hanlar, kentlerin ulaşım sistemine ve ticaret bölgelerinin konumuna göre önemli noktalarda konumlandırılmakta, kervanların ya da yolcuların güvenle konaklamaları için yapılmaktadır. Anadolu’da Selçuklu İmparatorluğunun egemenlik yıllarında düzenli çalışan bir yol sistemi bulunmakta, devrin kullanılan bütün yollarında belirli uzaklıklara hanlar yaptırılmıştı. Doğudan gelen kervanlar büyük bir güvenlikle Anadolu’yu geçtiklerinden bu yapılar uzun yıllar önemini korumuş, sayıları sürekli artmıştır. Bu sistem, Osmanlı İmparatorluğu’nun uzun idaresi süresince de aynen sürdürülmüş, yapımları, aynı Selçuklu İmparatorluğu döneminde olduğu üzere sultanlar ve devrin ileri gelen kişileri aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Osmanlı kent içi hanlarında, bedesten, arasta, çarşı gibi ticaret hayatının odaklaştığı mimari birimleri içermektedir. Bu yapılarda mal ve eşyanın depolanması, satılması yanında yolcuların, hayvanların barınması, çeşitli büro hizmetlerinin yerine getirilmesi gibi çeşitli işlevler yer almaktadır. Osmanlı kent içi hanları genellikle iki katlı olup zemin kat depo, ahır, onarım atölyeleri vb. servis kısımlarına, üst kat ise tümüyle yolcuların barınmasına ayrılmıştır. Yapının ortasında, her iki katta da revakların açıldığı bir iç avlu bulunmaktadır. Kentsel dokunun yoğunluğundan dolayı düzgün dikdörtgen plan şeması giderek organik biçimler almıştır. Tek avlulu ve ahır kısmı avluya bitişik olan erken hanlardan, zamanla, yolcu odaları ve ahırları için birbirine bitişik ayrı avluları bulunan örnekler gelişmiştir. Yalınlığın ön plana çıktığı Osmanlı kent içi hanlarında sokak yönünde zemin katta dükkânlar bulunmaktadır. Malzeme olarak taş ya da almalı taş olarak taş ve tuğla kullanılmıştır. Örtü sisteminde tonoz, kubbe, ahşap çatı ve bazen toprak dam uygulanmıştır. Ayrıca avlu ortasına bir şadırvan yerleştirilmiştir. İlk Osmanlı kent içi hanları Bursa ve çevresinde bulunmaktadır. Bursa’da *Koza Han* (16.yy. başı) bunlardan biridir (Yalçın, 1997, s. 753).

1. Osmanlı Dönemi Diyarbakır Hanları

Önemli ticaret yollarının kavşağında yer alan önemli bir ticaret merkezi konumunda bulunan Diyarbakır ve çevresinde, birçok büyük kervansaray ve han bulunmaktadır. Günümüze ulaşanların çoğu Osmanlılar Dönemine aittir.

Boyutları, bezemeleri ve mimari özellikleriyle ün salan bu yapıların bir kısmı, günümüzde de faaldir.

1.1. Deliller Hanı

Mardin Kapısı'ndan girilince hemen sağda yer alan büyük bir yapıdır. Diyarbakır'ın ikinci Osmanlı Valisi Hüsrev Paşa tarafından 1527-1528 (h. 934) yılında yaptırılmıştır. *Hüsrev Paşa Hanı* ya da "*Kervansaray*" (Akbulut, 1998, s. 58) olarak da bilinen yapıya Hicaz'a gidecek olan hacıları götürecek rehberlerin (delillerin) bu handa kalmalarından ötürü Deliller Hanı denilmiştir (Sözen, 1971, 1975; Köprülü, 1987; Ersoy, 1995; Yıldırım, 1996; Beysanoğlu, 1998; *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, 1995; Altun, 1994).

Geniş bir alana yayılan han açık ve kapalı avlulu olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Kare planlı, iki katlı ve avlulu bir yapıdır (Çiz.1). Yapı malzemesi olarak siyah ve beyaz kesme taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır (Altun, 1994, s. 140). Giriş cephesi düzgün kesme taş, diğer cepheler kaba yonu taşla inşa edilmiştir (Baş, 2006, s. 190) (Res.1). Siyah-beyaz taş sıralarıyla hareketlendirilmiş ve cepheden taşıntılı taçkapı doğuya bakan giriş cephesinin ortasında yer almaktadır (Res.2-3). Basık kemerli kapı aracılığıyla bir hole girilmekte ve bu mekan şadırvanlı bir orta avluya açılmaktadır. Avlunun etrafını düzgün kesme taştan, kalın ayaklara dayanan iki katlı revaklar çevirmekte ve her bir revakın ardında birer han odası yer almaktadır. Hanın caddeye bakan kısımlarında alt katta boydan boya dükkanlar sıralanır. Diğer bölümlerinin iki katlı olmasına karşın, tek katlı olarak düzenlenen ahır bölümü güneye yerleştirilmiştir. Ahır ve depo olarak kullanılan bu kısma güney tarafta bulunan revak arkasındaki bir dükkân geçit vermektedir. Ahır bölümünde, beş ayak sırasını girişe paralel kemerler birbirine bağlamakta ve bu şekilde mekan altı nefe bölünmektedir. Doğu-batı yönünde uzanan kemerlerin aralarındaki nefler, boydan boya beşik tonozlarla örtülmüştür (Altun, 1994, s. 141) (Res.4). Ahır bölümünün önünde de dükkanlar bulunmaktadır. Giriş holünün ve tam karşısında bulunan benzerinin iki tarafında bulunan ve sivri kemerli birer açıklığın içinde yer alan merdivenlerle bir müddet çıkıldıktan sonra sağlı ve sollu dönerek devam eden merdivenlerle ikinci kata ulaşılmaktadır. İkinci katta kalın ayakların taşıdığı revakların arkasında han odaları sıralanmıştır. Bu odaları revaklara derin kapılar bağlamaktadır.

Deliller Hanı 1950'li yıllarda geniş çaplı bir onarım görmüştür. 1982 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün kararı ile restore edilerek turistik amaçlı kullanılmaya başlamıştır (Köprülü, 1987, s. 72). Bugün *Kervansaray Oteli* adı altında hizmet görmektedir.

1.2. Hasan Paşa Hanı

Hanın yapımına, Diyarbakır Valiliğine 1571 (H.978) yılında atanan Sokullu Mehmet Paşa'nın oğlu Vezir Hasan Paşa tarafından başlanmıştır, Vali Hasan Paşa'nın başka yerde görevlendirilmesi sonucu bir sonraki Diyarbakır Valisi Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından tamamlanmıştır (Beysanoğlu, 2003, s. 618; 2000'e Beş Kala Diyarbakır, 1995, ss. 66-67). 18. yy. ile 19. yy.'ın ilk yarısında da Diyarbakır'ın en önemli hanlarından biri olduğu anlaşılan Hasan Paşa Hanı, Buckingham'ın 1815 yılı için verdiği bilgiler arasında hububat piyasasının burada toplandığı hakkındaki kaydı, 19. yy.'da da bu hanın büyük bir öneme sahip olduğunu belgelemektedir (1827, s. 214).

Dikdörtgen bir alanı kaplayan yapı iki katlı olarak düzenlenmiştir (Çiz.2). Avlu dikdörtgen bir formdadır. Revakların gerisinde odalara yer verilmiştir. Batı, güney ve doğuda bulunan birer kapı yapıya geçit sağlamaktadır. Batı yönde bulunan girişi Gazi Caddesi'ne, diğer girişleri ise hana bu yönlerden bitişik olan kapalı çarşılar açılmaktadır. Batı cephesinin altında beşik tonozlu dükkanlar yer almaktadır. Cephelerde siyah-beyaz iki renkli taşlar yatay olarak dizilmişlerdir. Bu durum zaten dikdörtgen biçimde olan yapının olduğundan da uzun görünmesine yol açmıştır. Cepheler yukarıda taş konsollar üzerine oturan bir silmeyle sonlanmaktadır (Res.5-6). Hanın ortasına baldaken tarzında bir şadırvan yerleştirilmiştir. Şadırvan altı sütuna dayanan sivri kemerlerle oluşturulmuş, kubbeyle örtülmüştür. Diyarbakır'ın ticaret merkezinde yer alan Han son dönemlerde restore edilerek halkın hizmetine sunulmuştur. Altta yer alan dükkanlar ve odalar işyeri ve alışveriş merkezi olarak, avlusu ise kafe ve dinlenme yeri olarak hizmet görmektedir (Res.7).

1.3. Çifte Han (Borsa Hanı)

Yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber eldeki belgelerden 16. yy.'dan kalma Osmanlı Devri eseri olduğu anlaşılmaktadır (Sarı, 1996, s. 35; Beysanoğlu, 2003, s. 681). Eskiden borsanın tamamı, daha sonrada bir bölümü burada bulunmaktaydı. Bugün ise Eski Borsa kısmı otel olarak (Hotel Okan) kullanılmaktadır. Adının *Çifte Han* olması ikişer katlı iki yapıdan oluşmasındandır.

Çifte Han, doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır (Çiz.3). Yapının tamamı Diyarbakır'ın yaygın malzemesi olan siyah kesme bazalt taşından yapılmıştır. İki yapıdan oluşan handan birinin Cumhuriyet dönemi ile birlikte, 1940'lı yıllarda yol çalışması sırasında yıkılarak kısmen genişletilen yola katıldığı, geri kalan kısmında da dükkanlar yapıldığı (Beysanoğlu, 1996, s. 657) belirtilmektedir. Hanın giriş kısmı geniş kemerli derinliği fazla olmayan bir niş içine yerleştirilmiştir. İkinci kat buradan dışarı çıkıntı yapmıştır. Siyah kesme

taşlarla döşeli avlunun üç tarafında bu sütunlara dayanan basık revaklar yer aldığı halde, batıya bakan cephesinde revaklar yapılmamıştır. Revaklar her iki katta da aynı biçimde tekrarlanmıştır. Revak araları geniş hafif sivri kemerler şeklindedir. Revakların arkasında da han odaları yer almaktadır. Bu odalar dışarıya üstü düz hatıllı bir kapı ve bir pencereyle açılmaktadır. Hanın doğu cephesi düz duvar halindedir. Güney cephesi de etrafında yer alan yapılarla kapatılmıştır. Hanın bitişiğindeki yıkılmış kısma geçişin geniş sivri bir kemerle sağlandığı ifade edilmektedir (Sözen, 1971, s. 201) (Res.10). Birçok yeri yıkılan ve eski halinden pek çok şey kaybeden Çifte Han bugün otel ve depo olarak kullanılmaktadır.

2. Değerlendirme

2.1. Hanlarda Plan Ve Mekan Anlayışı

Önemli ticaret yollarının kavşağında yer alan önemli bir ticaret merkezi konumunda bulunan Diyarbakır ve çevresinde, birçok büyük kervansaray ve han bulunmaktadır. Günümüze ulaşanların çoğu Osmanlılar Dönemine aittir. Boyutları, bezemeleri ve mimari özellikleriyle ün salan bu yapıların bir kısmı, günümüzde de faaldir. Bugün ayakta olmayan hanların kent içindeki konumlarına bakılacak olursa; Zincir Han'ın (1837) İçkale'de olduğu, Rüstem Paşa (Yenikapı) Hanı'nın (1539-1542) Yenikapı'nın dıştan girerken sağ tarafında bulunduğu, Alaca Han'ın (1676) Yeni kapı yakınlarında olduğu, Börekçiler Hanı'nın (1799) büyük ihtimalle Ulu Cami yakınlarında olduğu, Karakaş Hanı'nın (1800) Palancılar Çarşısı'nda olduğu, Kayseriye Hanı'nın, İskender Paşa Camii ile Yeni Hamam yakınlarında bulunduğu, İpekoğlu Hanı'nın İskender Paşa Camii'nin batısında ve Penbeciler Çarşısında olduğu, Han-ı Cedîd'in, (Şubat ortaları 1569-Behram Paşa) Behram Paşa Camii'nin arka tarafında bulunduğu, Melek Ahmed Paşa Hanı'nın, Urfa Kapısı yakınlarında bulunduğu, İbrahim Paşa Hanı'nın, Salos Mahallesi'nde, Muallak Mescidi'nin alt tarafında ve Deva Hamamı yanında olduğu, tütün Hanı'nın ise Abdal Mahallesi'nde, Deva Hamamı'nın bitişiğinde ve arkasında olduğu söylenmektedir (Yılmazçelik, 1999, ss. 475-476).

Eski yazarlar sefere giden orduların konakladığı, kervanların ve gezginlerin devamlı geçit yeri olan Diyarbakır'ın bu yapılarından bahsetmektedirler. Çoğunun birleştikleri nokta, bu yapıların ender bulunan yapılar olduğudur.

1612'de Diyarbakır'a gelen ve kentte Hasan Paşa Hanı'nda kalan Simeon *Seyahatnâme*'sinde hanın büyüklüğünden ve süslemelerinden söz ederek gözlemlerini “*Şehre girdikten sonra Hasanpaşa Hanı'na indim. Muazzam kargir bir bina olan bu hanın 500 beygiri barındırabilen yer altında iki büyük ahır, rengarenk demir bir parmaklıkla çevrilmiş çok güzel bir havuzu, üç kat*

üzerinde birçok kargir odaları vardı” (Andresyan, 1964, ss. 98-99) şeklinde aktarır. Evliya Çelebi seyahatnamesinde, hanlar konusunda diğer seyyahlara göre çok daha geniş bilgi vermekte ve Diyarbakır hanlarını şöyle sıralamaktadır: “Karbansaraylarından Melek Paşa Hanı, Rum kapısının iç yüzünde olup, şeddadvari kargir bir güzel binadır ki, güya henüz üstad elinden çıkmıştır. Bütün kubbeleri kurşun ile örtülü, dinlenecek mamur bir handır. Ama yazık ki, Diyarbekir valilerinin delileri burada oturur. Eğer uslu adamlar oturaydı, bu misafirhane, minnetsiz bir cennet köşesi olurdu.” Karbarsarayı, at pazarı: “Bunun da bütün kubbeleri has mavi kurşun ile örtülü olup tarifinden insan acizdir. Burada da paşanın sekban ve sarıcaları otururlar. Kendilerinden başka bir adam gelip bu kervansaraya girse, sekbanlar köpek gibi o adamın üzerine üşüşüp parça parça ederler. Sarıcalar görse, sarı arı gibi sarılıp adamı sokarlar.” (1970, ss. 128-129) Evliya Çelebi Mardin kapısı dibindeki Bezirgân Hanı’ndan bahsetmektedir. Bezirgân Hanı da Hüsrev Paşa’nın yaptırdığı Deliller Hanı’dır (TDVİA, 1994, s. 468). Evliya Çelebi handan bahisle; “yaptıranları hakir Evliya’ca bilinmeyen Mardin kapısı yakınındaki (Bezirgan hanı) mamur olup, hanlar içinde bir güldür. Bekar odaları da lüzumundan fazladır” demektedir. Evliya Çelebi Diyarbakır’ın birçok hanları olduğunu belirterek, Hasan Paşa Hanı’ndan Hüsnu Paşa Hanı şeklinde bahsedip; “içlerinde kale gibi Hüsnu Paşa hanı gayet sağlam ve müstahkem” şeklinde özelliklerini sıralar (1970, s. 129). Tavernier, “Diyarbakır’ın onbeş dakika ötesinde, İran’a giden ve oradan gelen kervanların Diyarbakır’dan ziyade orada dinlendikleri büyük bir kervansarayın bulunduğu bir köy vardır. Çünkü şehir kervansaraylarında oda başına ayda üç veya dört kuruş ödenirken, köy kervansarayında hiçbir şey ödenmez” (1678, s. 146) diyerek Diyarbakır şehir içi hanlarının kervanların konaklaması için oldukça pahalı yerler olduğunu söylemektedir. 18.yy.’ın ortalarında, 1766 senesi Mayıs’ında Diyarbakır’ı ziyaret eden Carsten Niebuhr, büyük hanın kubbelerinin kurşunla kaplı olduğunu aktarır (TDVİA, 1994, s. 468). Diyarbakır’daki Osmanlı dönemi hanlarının en görkemlisi ve ilgi çeken şüphesiz Hasan Paşa hanıdır. Günümüze ulaşan hanlardan da kubbeli olanı bu han olduğuna göre Niebuhr’un büyük han olarak sözünü ettiği han Hasan Paşa hanı olmalıdır. 18. yy’da Diyarbakır’a gelen bir başka gezgin olan yazar İnciciyan, 1804’te basılan Ermenice kaleme alınmış *Coğrafya* adlı kitabında, Borsa Hanı olarak da bilinen Çifte Hanı, Diyarbakır’ın en büyük hanlarından biri olarak gösterir (Beysanoğlu, 1996, s. 216).

1815-16 yılında, Buckingham’a göre; kentte yaklaşık onbeş han ve kervansaray bulunmaktadır. Bunların en başta gelenleri, Hasan Paşa Hanı, Çifte Han, Yeni Han, Karakaş Hanı olmak üzere onbir tanesinin adını verir. Hasan Paşa Hanı özellikle iyidir ve Urfa’daki hanların hepsinden daha üstündür.

Onun alt katında, genellikle mısır çarşısı bulunur. Avlusunda yer alan ve onu çevreleyen dükkanlar genellikle mal ve eşya ile doludur. Üst kattaki bölümler zenaat ve imalat yerleri barındırır. Seyyah bu ifadeyle, hanın iki katlı olduğunu ve ayrıca dokuma tezgahlarının Hasan Paşa Hanı'nda toplandığını bildirmektedir. Etraftaki odalar burada kalan seyyahların konaklamalarına biçim verir ve hepsinin üstünde haremle ya da burada geçici bir süre kalacak olan aileler için mutfaklı, ocaklı ve diğer iç rahatlığı için gerekli olan şeyleri barındıran daha üst bir kat bulunmaktadır (Buckingham, 1827, s. 215; TDVİA, 1994, s. 468). Buckingham dokuma tezgahlarının Hasan Paşa Hanı'nda toplandığını belirterek kentin özellikle ipeklilerinden ve pamuklu dokumalarından, deriden mamul eşyalarından söz etmektedir. Buckingham 1815 yılı için, *“Pazarlar öylesine düzgün bir plan üzerinde değildir. Fakat üzerleri iyi örtülmüştür. Dükkanlar ağaç raflarla döşeli olup, mallar bütün özellikleri ile orada sergilenirler. Kasabanın imalatçılarının başlıca hammaddesi ipek ve pamuktur. Şehirde olan esnaflar şal, elbeceri aletleri, her renkten pipolar, altın ve gümüş tabakalar yaparlar. 1500 tezgah şal üretimi, 500 tezgah pamuk basıcısı, 300 deri imalatçısı, 100 demirci ve 50 pipo (ağızlık) yapımcısı vardır. Diyarbakır'da ilaç dışında bütün ihtiyaçlar kendi kaynaklarından temin edilebilmektedir...”* (1827, s. 215) demektedir. Gerek Evliya Çelebi ve gerekse Buckingham'ın vermiş olduğu bilgilerden, kentte çok hareketli bir ticari hayatın hüküm sürdüğü ve ipeğin 19.yy.'da da Diyarbakır'ın en önemli ticari ürünlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Seyyaha göre, ...Hasan Paşa Hanı'nda, daha önce aynı şekilde Urfa'da yapıldığı gibi, yaklaşık beş yüz pamuk basıcısı ve kumaş dokuyan yüz onbeş tezgah işlerini icra etmektedir. Üç yüz deri üreticisi, bunun yanında ayakkabı işiyle uğraşan, saraçlık yapan ve tüketim yönelik diğer branşlarla uğraşan imalatçıyı barındırmaktadır; yüz nalbant ve sadece yüz elli süslü pipo sapı yapımcısı, bunun yanı sıra toprak güller, kehribar ağızlıklar vs. Burada tüketilen kıyafetler Halep yoluyla Avrupa'dan, cam/porselen eşya Almanya'dan elde edilir ve güzel müslin kumaşlar, kaşmir şallar, baharatlar ve ilaçlar Bağdat yoluyla Hindistan'dan elde edilmektedir. Fakat yerel ihtiyaçları içeren çoğu madde kentin kendi kaynaklarından elde edilebilir, her çeşit meyve ve bunların elde edilmesi bol ve ucuzdur ve kentin ortak ürünleri büyük insan topluluklarının talebini karşılamaya yeterlidir (Buckingham, 1827, s. 215).

1835-1839 yılları arasındaki zaman dilimindeki Anadolu izlenimlerini anlatan Helmut Von Moltke'ye göre kentte birkaç kervansaray bulunmaktadır (1877, s. 233). Ebubekir Feyzi'nin *Hulasa-i Ahvali'l-Buldan*'da belirttiğine göre, 19. yy. başlarında Diyarbakır'da kentin içinde çok sayıda hanlar bulunmaktadır (Bulduk, 2008, s. 190). 19. yy'ın ortalarında Diyarbakır'ı ziyaret eden William Duckett, kesin bir sayı vermeden kentte çok sayıda kervansaray

bulduğunu söyler (Duckett, 1855, s. 261). 1856-57 yıllarında Diyarbakır'a gelen R.J. Garden Hasan Paşa Hanı'ndan "Ulu Cami'nin doğusunda, ama yakınında, Hasan Paşa Hanı (ya da Kervansarayı) denen büyük bir bina bulunmaktadır. Siyah ve beyaz taş katmanlarından oluşan yapısı hoş bir etki yaratır" (1999, s. 142; 1867, ss. 182-193) şeklinde bahsetmektedir. 1881 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Amand von Schweiger-Lerchenfeld'e göre, ana caddenin (Gazi Caddesinden bahsediyor) yer aldığı kentin bu kısmında hareketli bir yaşam sürmekte, ticaret de bu cadde üzerinde bulunan çarşıda ve handa gerçekleşmektedir. Seyyah'a göre, sözü edilen hana (muhtemelen Hasan Paşa Hanı'ndan söz ediyor) Suriye ve Mezopotamya'dan kervanlar gelmekte ve burada yük indirmektedirler. Seyyah Acem Hanı düzenli bir han olarak niteleyip, yapının çeşit bakımından da çok zengin olduğunu belirtir. Ali Paşa Hanı'nda da çeşitli eşyalar satılmakta olup, han, seyyaha göre, aynı zamanda Asya Türkiye'si'nin en büyük hanı durumundadır (Pınar, 1999, s. 151; Schweiger-Lerchenfeld, 1882, ss. 322-324). 1890-1897 yılları arasında Diyarbakır'a gelen Edmund Naumann, şehri Dağkapı'dan güneydeki Mardinkapı'ya bağlayan anayol üzerinde sol tarafta görkemli bir kervansarayın yer aldığını söylerken belli ki Hasan Paşa Hanı'ndan söz etmektedir. Müştemilatının ve boyutlarının göz önüne alındığında büyük saray olarak adlandırılması gerektiği ama içinin karmakarışık ve pis olduğunu söylediği aktarılır. (Pınar, 1999, s. 159). Cuinet, 1891'lerde kentte 19 han bulunduğunu bildirmektedir (1891, s. 380). Lord Warkworth'un da hanların girişinde çarşıların bulunduğu (1898, s. 233) bilgisini vermesi bize bu yapıların hem inşa edildikleri dönemde ve sonrasında kentin ticari alanında ne kadar etkin bir rol oynadıklarını, hem de bu dönemde Diyarbakır'ın ticari hayatının ne kadar canlı olduğunu kanıtlamaktadır. İran, Kafkasya ve Anadolu'yu gezen Charles Wilson da Diyarbakır çarşılarının güzel olduğundan bahsetmektedir (Parla, 1990, s. 16).

2.1.1. Plan

Osmanlı kent içi hanları genellikle iki katlı bir düzenlemeye sahiptir. Zemin kat depo, ahır, onarım atölyeleri gibi servis kısımlarına, üst kat ise tümüyle yolcuların barınmasına ayrılmıştır. Yapının ortasında, her iki katta da revakların açıldığı bir iç avlu bulunmaktadır (Yalçiner, 1997, s. 753). Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi hanları biçimleniş şekilleriyle Osmanlı dönemindeki hanların genel şemasına uygun bir yapılanma göstermektedirler.

Deliller Hanı (Hüsrev Paşa Hanı) ile Hasan Paşa Hanı'nın her ikisi de dikdörtgen bir plan şeması göstermektedirler. İki katlı olan yapılardan Deliller Hanı'nın ortasında kareye yakın biçimli geniş bir avlu yer almaktadır. (Çiz.1,

Res.2) Hasan Paşa Hanı'nın ortasında yer alan avlusu ise dikdörtgen formlu olup ortasında bezemesiz başlıklara oturan altı sütunla birbirine bağlanan almalı örgülü hafif sivri kemerlerin baldaken anlayışta bir araya gelerek altıgen şeklinin oluştuğu üstü kubbeli bir şadırvan yer almaktadır (Çiz.2, Res.6-7) İkişer katlı iki yapıdan oluştuğu için Çifte Han adını alan yapı grubundan bugün geriye kalan han kareye yakın planlı, avlulu ve iki katlı şeklinde biçimlenmiştir. (Çiz.3, Res.8) Deliller Hanı (Hüsrev Paşa Hanı) ile Hasan Paşa Hanı'nda avlunun etrafını iki katta da revaklı bir sistem dolandır. Revakların arkasına da han odaları yerleştirilmiştir. Çifte Han'ın yapının ortasında yer alan avlunun üç tarafında basık kemerli revakları bulunmaktadır. Batı cephesine revaklar yapılmamıştır. Deliller Hanı'nda avlunun ortasında bir havuz, Hasan Paşa Hanı'nda ise bir şadırvan yer alır. Çifte Han'ın avlusunun ortasında bulunan sütun kalıntılarında burada da bir şadırvan bulunduğu anlaşılmaktadır (Res.9-10).

Osmanlı şehir içi hanlarının bir örneği olan Deliller Hanı geniş bir alana yayılmakta ve iki bölümden meydana gelmektedir. İlki iki katlı konaklama alanıdır. İkincisi ise, bunun güneyinde kalan, ana caddeye bakan ve yaklaşık 6-7 m. yüksekliğinde olan tek katlı ahır bölümüdür. Osmanlı'nın erken dönem hanları tek avlulu olup, ahır kısmı avluya bitişik bulunmaktadır. Diyarbakır Deliller Hanı da bu özelliği bünyesinde barındırmaktadır. İstanbul merkezdeki hanlardan Kurşunlu (14.yy.), Burmalı (14.yy.), Rüstem Paşa (1561) ve Küçük Çukur Han (16.yy.) tek avlulu hanlara örnek teşkil eden erken dönem hanlarıdır.

Deliller Hanı, alt katın dış tarafında yer alan dükkanları son derece gösterişli giriş bölümü ve havuzlu bir orta avlunun etrafında revakların yer alması ve bunların arkasında han odalarının yerleştirilmesiyle biçimlenmiştir. Hanın plan şekli, Osmanlı Hanları'nın genel plan şemasını tekrarlamaktadır. Genelinden ayrıldığı nokta, siyah-beyaz taş sıraları ve süslemedeki bazı yenilikler şeklinde yerel mimari unsurlar bazında Güney-doğu Anadolu mimari geleneklerinin Osmanlı mimarisine olan katkısıdır. Hasan Paşa Hanı, han mimarisinde önemli bir örnektir. Yapının cephelerinde ve iç mekanda oldukça hareketli bir görünüme sahiptir. Şadırvanı, sütunlara dayanan revaklarıyla dış ve iç bir bütünlük arz etmektedir (Sözen, 1971, s. 198). Tek avlulu ve ahır kısmı avluya bitişik olan erken hanlardan, zamanla, yolcu odaları ve ahırları için birbirine bitişik ayrı avluları bulunan örnekler gelişmiştir (Yalçın, 1997, s. 753). Çifte Han, bozulmadan bugüne kalabilseydi, Diyarbakır hanları içinde birbirine bitişik iki han şeklindeki formuyla diğerlerinden farklı nitelikte bir yapı örneği sunacaktı. Bu han, Deliller Hanı ve Hasan Paşa Hanı'na göre daha yalın bir görünüm sunmaktadır.

2.1.2. Mimari:

Deliller Hanı'nda (Hüsrev Paşa Hanı), avluyu çevreleyen iki katta da revaklar, kalın ayaklara dayanmaktadır. Revaklar hafif sivri kemer açıklıklıdır. Hasan Paşa Hanı'nda avluyu iki kattada çevreleyen revaklar kenarlarda ayaklara, ortalarda ise sütunlara dayanmaktadır. Alt kat sütunları siyah taş, üst kat sütunları ise beyaz taştandır. Köşelerdeki ayaklar ise revaklarda da olduğu üzere bir sıra beyaz bir sıra siyah taştan almalı olarak örülmüştür. Hasan Paşa Hanı'nın revakları hafif sivri kemer açıklıklıdır. Çifte Han'da, avlunun üç tarafını bezemesiz basık kemerli revaklar çevirmektedir. Her iki katta da aynı şekilde olan bu revaklar siyah taşın sütunlara dayanmaktadır. Çifte Han'ın revakları geniş basık kemer açıklıklıdır. İzmir Kızlarağası Hanı (1744), Mirkelamoğlu Hanı (18. yy.'ın son çeyreği) ve Urfa Merkez Hanları'ndan Barutçu Han ile Mençek Hanı'nın ikinci kat revaklarında revak kemerlerini desteklemek amacıyla sütun kullanıldığı belirtilmektedir (Özme, 2000, s. 79). Aynı düzen Diyarbakır Hasan Paşa Hanı ile Çifte Han'da da uygulanmıştır.

Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi hanlarında üst örtü elemanı olarak kubbe, tonoz ve düz dam kullanılmıştır. Tonoz ise beşik tonoz, aynalı tonoz ve çapraz tonoz şeklinde uygulanmıştır. Kubbelere pandantiflerle geçilmektedir. Deliller Hanı'nın (Hüsrev Paşa Hanı/Kervansaray), alt kısmında bulunan dükkânlar ve ahır kısmının önünde, Doğu-batı yönünde uzanan kemerlerin aralarındaki neflerin üzeri beşik tonozlarla örtülmüştür. Odaların köşelere rastlayanları ise aynalı tonozlarla örtülmüştür. Hasan Paşa Hanı'nın alt katında bulunan dükkânları beşik tonozludur. Han odalarının üstü ise kubbe ile örtülmüştür. Hasan Paşa Hanı'nda, alt kat odalarını avluya bağlayan kemerler sivri kemer biçimindedirler. Han odalarının duvarlarına da birer kemerle bağlanmış olan revakların üstü çapraz tonozludur. Odaların üst örtülerinin anforalarla hafifletilmiş pandantifli kubbe olduğu ve bu tür anfora kullanımının Anadolu'da görülen eski bir geleneği temsil ettiği ve farklı dönemlere ait yapılarda rastlanabildiği ifade edilmektedir (Sözen, 1971, s. 198). Çifte Han'ın revaklar ve arkasında yer alan han odalarının örtü şekli düz damdır.

Deliller Hanı'nın (Hüsrev Paşa Hanı) giriş cephesi düzgün kesme taş, diğer cepheleri kaba yonu taşla inşa edilmiştir (Baş, 2006, s. 190) Deliller Hanı'nın (Hüsrev Paşa Hanı), cadde üzerindeki giriş cephesinde dükkânlar bulunmaktadır. Hanın giriş kapısının üzerindeki yazıda handa 17 dükkân bulunduğu belirtilmektedir. Dükkânların her birinin üzerine gelecek şekilde han odalarının birer penceresi bulunmaktadır. Bu pencereler yapının dört cephesinde de görülmektedir. Cepheler beyaz konsollara oturan bir sıra beyaz taşla oluşturulmuş bir silme ile sonlanmaktadır. Deliller Hanı'nın (Hüsrev Paşa Hanı), Giriş cephesinin ortasında siyah-beyaz taş sıralarıyla hareketlendirilmiş, cepheden

taşıntılı bir taçkapı bulunmaktadır. Bunun iki yanında yer alan cepheler ise siyah kesme bazalt taştan örülmüş, dükkanların üzerinde bulunan kemerler ile pencerelerin yanları siyah-beyaz taşlarla almaşık örülmüştür. Diyarbakır Deliller Hanı'nın dış cephe saçakları küçük konsol dizisi üzerine oturmaktadır. Benzer saçakların Urfa Gümrük Hanı ile beraber 1563 tarihinde Urfa'da yaptırılan Dabakhane Camii'nde (Özme, 2000, s. 83) de uygulandığı ifade edilmektedir. Hasan Paşa Hanı'nın batı ve kuzey cephe dışındaki diğer cepheleri farklı yapılarla bağlantılıdır. Hanın bütün cephelerinde bezeme unsurları yer almaktadır. Batı cephesi siyah-beyaz iki renkli taşın almaşık biçimde örülmesiyle oldukça hareketli bir görünüme kavuşmuştur. Batı cephesi simetrik bir düzenleme göstermekte ve cephenin ortasında giriş eyvanı bulunmaktadır. Yapının üst kısmına doğru, dışa taşıntılı giriş kısmına göre daha alçakta kalan yan kısımlar iki katlı bir düzenleme göstermektedir. Altta dükkanlara ait yalın giriş kapıları, üstte ise altışar pencere yer almaktadır. Hasan Paşa Hanı uzun bir cephe görünümüne sahiptir. Bu görünüm iki renkli taş sıralarının yatay olarak kullanılmasıyla daha da belirgin bir hal almıştır. Yine iki renkli olarak yapılmış ana kapı ve pencere kemerlerinde ise bu yatay çizgi kesilmektedir. Yapıyı yukarıda beyaz taş konsollara oturan siyah taştan bir silme sonlandırmakta ve geride han odalarının kubbeleri seçilmektedir. Deliller Hanı'nın dıştan tek yönde sınırlayan dükkânlar, ahır kısmının caddeye bakan yüzeyinde de devam etmektedir. Dışarıdan bakıldığında, ahır kısmı tek kat, odaların yer aldığı ana bölüm çift kat olarak yükselmektedir. Çifte Han'da, hanın doğu cephesi düz duvar halindedir. Güney cephesi de etrafında yer alan yapılarla kapatılmıştır. Hanın giriş cephesinde geniş kemer açıklıklı eyvan şeklindeki basit ve yalın kapısının bulunduğu giriş kısmının solundaki bölüm iki kısım halinde farklı düzenlenmiştir. Bunlardan ön cephede iç kısmın avlu bitimine kadar olan bölüme denk gelen kısımda, alt katta hafif sivri kemerli revaklar şeklinde dükkanlar yer almaktadır. İkinci katta alt kat kemerlerinin tam üzerine gelecek şekilde dört adet pencere yerleştirilmiştir. Ön cephede bundan sonraki kısımda alt katta gayet basık üç açıklığa yer verilmiştir. Girişin üstündeki kısım dışa taşıntılı olarak yapılmıştır. Girişin sağında yer alan kısım diğer kısımlardan daha yüksektir. Bu cephenin alt katında iki açıklık yer almaktadır. Üst katta dört adet pencere bulunmaktadır.

Diyarbakır'da Osmanlı dönemine ait şehir içi hanları olan Deliller Hanı ile Hasan Paşa Hanı'nda, pencereler oldukça büyük boyutludur. Hanların giriş kapıları üzerinde yer alan pencereler mukarnas kornişlerle kapatılan nişler içinde yer almakta, diğer pencereler genelde yerel etkiler altındaki bezemelere sahip dilimli kemerler ve sütunceler barındırmaktadır. Çifte Han'ın cephele- rindeki pencereler farklı düzenlemelere sahiptir. Örneğin, ön cephe girişinin solunda bulunan ikinci katta alt kat kemerlerinin tam üzerine gelecek şekilde

yerleştirilen dört adet pencere üç dilimli kemerle örtülmüş olarak yarıya kadar demir korkuluklu, Girişin sağında üst kattaki dört adet pencere dikdörtgen şeklinde yuvarlak kemerli ve demir şebekelidir.

Deliller Hanı'nda (Hüsrev Paşa Hanı), girişte ve giriş aksının tam karşısında bulunan kısımların iki tarafında yer alan sivri kemerli açıklıkların içinde yer alan dokuzar basamakla bir sahanlığa ulaşılmakta, bundan sonra sağa ve sola dönen yine dokuzar basamakla ikinci kata ulaşılmaktadır. Hasan Paşa Hanı'nda alt kat avlu zemininden yüksekte tutulmuştur. Bu nedenle girişin tam karşısında bulunan kısma dört merdivenle ulaşılmakta bundan sonra sağda ve solda bulunan kemerli kısmın içindeki dokuz merdivenle sahanlığa ulaşılmakta ve yine bu merdivenler sağa ve sola dokuzar merdivenle ikinci kata ulaşımı sağlamaktadır. Giriş kısmında da eyvandan girildikten sonra sağda ve solda üç basamakla sivri kemerli merdiven açıklığına ulaşılmakta buradan da yine dokuz basamaklı merdivenle sahanlığa ulaşılmakta buradan sağa ve sola dönülerek dokuzar basamaklı merdivenle ikinci kata varılmaktadır. Çifte Han'da, mevcut hanın giriş kapısının biraz ilerisinde soldaki 15 basamaklı taş merdiven üst katla bağlantıyı sağlamaktadır. Bu merdivenlerin dışında, üst katla bağlantıyı sağlayan ikinci bir çıkış yeri bulunmamaktadır.

Deliller Hanı'nda (Hüsrev Paşa Hanı), her iki katta da yer alan revakların arkasında birer tane han odası bulunmaktadır. Odaların duvarlarında küçük nişler vardır. Bu odalar revaklara, birer kapı ve birer pencereyle açılmaktadır. Kapı ve pencereler dikdörtgen biçimli olup, kenarları siyah-beyaz taş sıralarıyla alması olarak örülmüştür. Merdivenlerin başında yer alanlar basık kemerli olup, kemerleri alması örgülüdür. Odanın önünde bulunan revaklı kısmın üst örtüsü revakların ayaklarına kadar inerek buraya eyvan görünümü vermekte, ayaklardan geriye kalan bölüm basık kemerli bir açıklık olarak öteki yöne geçit sağlamaktadır. Hanın giriş kapısının üzerindeki yazıda hanın 72 odadan ve 17 dükkandan oluştuğu kaydedilmektedir. Hasan Paşa Hanı'nda aynı düzenleme görülmekte, her iki katta da revakların arkasında birer han odası bulunmaktadır. Odaların önünde boydan boya yer alan revaklı kısım, tonoz binginin ve duvarlara oturan ayak kısımlarının sağladığı baldaken tarzda bir görünüme sahiptir. Revakların köşelerde bulunan kısımlarında sütun gövdesi yapılmayıp revakların alt kısımları boş bırakılarak iki yarım sütun şeklini almıştır. Revakların gerisinde yer alan odaların, dikdörtgen biçimli birer kapısı ve bir penceresi bulunmaktadır. Odaların üst örtüsünde kubbe içi ve pandantifler tuğla-taş malzeme birlikte kullanılarak oluşturulmuştur. Odaların içinde niş bulunmamaktadır. Çifte Han'da, üst kattaki han odalarının önünde de revaklar bulunmaktadır. Odaların avluya bakan yüzlerinde, üstü düz taş hatıllı bir kapı ve bir pencere yer almaktadır. Odaların dış mekana bakan yüzlerinde dikdörtgen formu ve yuvarlak kemerli üçer pencere yer al-

maktadır. Odaların içinde ise duvarlarda nişler yer almaktadır. Odaların üstü ahşap kirişlidir.

Deliller Hanı'nda (Hüsrev Paşa Hanı), hanın ahır ve depo olarak kullanılan ikinci kısmı, yapının güneyinde yer almakta ve bu mekana bir han odası geçit vermektedir. Ahır bölümü, girişe paralel kemerlerin beş ayak sırasını birbirine bağlayarak altı nefe bölmesiyle şekillenmiştir. Duvarlarında tek sıra pencereler aydınlatmayı sağlamakta, ancak tek sıra olarak açıldıklarından dolayı yeterli olmamakta ve içerisi biraz loş kalmaktadır. Ahır bölümünde, doğu-batı yönünde uzanan kemerlerin aralarındaki neflerin üzeri boydan boya beşik tonozludur. Hanın giriş kapısının üzerindeki yazıda ahır bölümünün 800 deve alabilecek kapasitede olduğu belirtilmektedir. Hasan Paşa Hanı, ahır bölümü ise yapının bodrumunda bulunmaktadır. Burası kalın ayaklarla altı nefe bölünmüştür. Bu kısma duvarlara açılan mazgal pencereleriyle gerekli ışık sağlanmaya çalışılmıştır. Bu nedenle burası da bir hayli loştur. Polonyalı Simeon, “*muazzam kargir bir bina olan bu hanın 500 beygiri barındırabilen yeraltında iki büyük ahır*” (Andreasyan, 1964, s. 98) bulunduğu bahsetmektedir. Çifte Han'ın ahır bölümü bugün mevcut değildir.

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilen hanlardan günümüze ulaşan Deliller Hanı (Hüsrev Paşa Hanı) ile Hasan Paşa Hanı'nda süsleme unsurları kullanılmıştır. Çifte Han'da ise süslemeden kaçınılmıştır. Deliller (Hüsrev Paşa) Hanı'nda süsleme dış mimaride sadece batı cephede, iç mekânda ise giriş eyvanı ile aynı aks üzerinde yer alan eyvanın üst bölümünde yer alan iki kare panoda görülmektedir. Bunların dışında süslemenin görülmediği avlu cepheleri iki renkli taşların almalı örülmesiyle hareketlendirilmiştir. Hasan Paşa Hanı'nda bütün dış cephelerde süsleme kullanılmıştır. Çifte Han ise bu iki Osmanlı hanına göre oldukça yalın kalmaktadır.

Osmanlı imparatorluğu 16. yy.'da en görkemli çağını yaşamış ve 17. yüzyıldan itibaren durgunluğa bürünmüş, 19. yy.'da toparlanma çabalarına girişilmiş ve nihayetinde de iyiden iyiye zayıflamış ve kaçınılmaz sona doğru ilerlemiştir. Bu dönemlere ait R. Arslan'ın (1999, s. 92) tespitleri bu aşamaları ve Diyarbakır ticaret hayatının gidişatını çok güzel özetlemektedir. Arslan, bazıları sübjektif olmakla birlikte gezginlerin gözlemleri ve verdikleri bazı somut bilgiler; Diyarbakır ile bağlantısı olan klasik ticaret yollarının eski etkinliğini yitirerek önemsiz hale gelmesi; imparatorluk ekonomisinin 17. yy.'dan başlayarak 18. ve 19. yy.'larda daha da fazla çökmesi; Avrupa mallarıyla rekabet edemeyen yerel üretimlerin iflas etmesi; kervan yolları üzerinde bulunan tüm ticaret kentlerini olduğu gibi Diyarbakır'ı da olumsuz etkilediğini belirtmektedir. Bu durumdan mekansal olarak ilk etkilenen ise hanlar olmuştur. Ticaret, üretim, barınma gibi fonksiyonları bulunan hanların ticari cansızlıktan ötürü atıl vaziyette kalması sonucu ya işlevinin değiştirildiği, ya askeri amaçlara

ayrılmış olduğu ya da bakımsızlığa terk edildiği saptanmaktadır. Bu durum da isimleri bilinen bazı hanların günümüze ulaşamaması sonucunu doğurmuştur (Tablo:1-Çiz.4).

2.2. Mimari Elemanlar

2.2.1. Taçkapı ve Girişler

Taç kapılar, genellikle önemli bir mimari esere geçit veren anıtsal kapılardır. Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi mimari yapılarında kapılar Anadolu'nun öteki bölgelerine göre daha arka planda kalmakta (Arık, 1971, s. 12; Bayburtluoğlu, 1976, s. 68; Ünal, 1982, s. 17), üzerinde yer aldığı yapıyla uyumlu ölçülerde, süslemede belli bir denge içinde ve yerel etkilerin baskın olduğu bir görünümde ortaya çıkmaktadırlar. Osmanlı dönemine ait Hasan Paşa Hanı yoğun süslemeli taçkapılara sahiptir. Hanın avlusuna ulaşmayı sağlayan ve sivri kemerli eyvanlar içine yerleştirilen üç kapısı da farklı süslemeli bordürler, mukarnas şeritler, mukarnas kavsaralı nişler ve bezemeli sütunceler içermektedir. Deliller Hanı'nın cepheden taşıntılı ve çıkıntılı tutularak vurgulanan sivri kemerli eyvan şeklindeki taçkapısı, Hasan Paşa Hanı'nın batı girişi ile benzeşmektedir. Aralarındaki fark Hasan Paşa hanının taçkapısının cepheyle aynı düzlemde olup, taşkınlık yapmamasıdır. Çifte Han'da, yapının ilk şekli çifte han olarak düşünülüp yapıldığından giriş kısmı ve ikinci hana geçiş kısmı ana eksen üzerinde olmayıp, sağa kaydırılmıştır. Giriş kapısı geniş basık kemerli olup, buradan girilen kısım bir ara mekan şeklinde düzenlenmiştir.

2.3. Malzeme Ve Teknik

Mimaride malzeme olarak o yörede en bol bulunan yapı gereci tercih edilmektedir. Anadolu mimarisinde ve Diyarbakır'da da ilk dönemlerden itibaren kullanılan taş, hemen her dönemde mimarinin ana malzemesi konumunda olmuştur. Diğer malzemeler (tuğla, mermer, ahşap, alçı ve çini) yapının işlev ve önemine göre değişik yerlerinde uygulanmışlardır.

Bölgenin jeolojik yapısından dolayı işlev ve boyut farkı gözetilmeksizin hemen hemen bütün yapı türlerinde kullanılan başlıca malzeme bazalt taştır. Bu taş delikli (dişi bazalt taşı) ve deliksiz (erkek bazalt taşı) olmak üzere iki türüdür. Diyarbakır'ın anıtsal mimarisinde bölgenin karakteristik yapı taşı olan bazalt ile yapılarda Suriye için karakteristik siyah-beyaz alterne taş kaplama yaygın olarak kullanılmıştır (Kuban, 2007, s. 573). Diyarbakır yapılarının genelinde ve hanlarda kullanılan iki renkli (siyah-beyaz) düzgün kesme taş mahalli üslup olup Zengi sanatının etkisini göstermektedir. 1890-1897 yılları arasında Diyarbakır'a gelen Edmund Naumann, Diyarbakır'ın koyu

gri bazalt taştan inşa edildiğini, kalenin, hanların ve bazı evlerin duvarlarının iri ve özenle işlenmiş taşlardan yapılmasının hayret verici olduğunu, taşların işlenmesinin olduğu kadar bu taşları üst üste koymanın da büyük bir emek gerektirdiğini ifade etmektedir (Pınar, 1999). Diyarbakır'da kullanılan ikinci taş türü kireç taşı olarak da bilinen ve Ergani bölgesinde yoğun olarak bulunan açık sarı renkli kalkerdir (Tuncer, 1996, s. 191).

Diyarbakır Deliller Hanı ve Hasan Paşa Hanı'nda iki renkli taş kullanılmıştır. Deliller Hanı'nda ayrıca moloz taş ve tuğla malzemeye de yer verilmiştir. Hanın giriş kapısının üzerindeki yazıdan beyaz taşların Urfa'dan, siyah taşların ise Kurtboğaz taş ocağından çıkartıldığı öğrenilmektedir. Hasan Paşa Hanı'nda iki renkli kesme taş (siyah-beyaz bazalt taş) ve sarı kalker taşı kullanılmıştır. Ayrıca giriş eyvanının, odaların ve ahır bölümünün tavanlarında tuğla malzemeye yer verilmiştir. Tuğla malzemenin araları beyaz derzlerle kapatılmıştır. Urfa Gümrük Hanı'nın da doğu ve kuzey cephelerinde, üst kat doğu revakının gerisindeki duvarlarda, bir sıra bazalt ve bir sıra küfeki taşının yatay olarak kullanılmasının cephelere hareketli bir görünüm kazandırdığı, benzer uygulamaların Gaziantep Merkez Hişva Hanı, Elbeyli Hanı, Yeni Han, Şam Süleyman Paşa Hanı, Esat Paşa Hanı, Çakmak Han ile Halep Vezir Han'da görüldüğü belirtilmektedir (Özme, 2000, s. 85). Çifte Han tamamen siyah kesme bazalt taşından yapılmıştır. Yapıda, bezemesiz yalın başlıkların oturduğu sütunlar beyaz taştandır. Avlusu ise siyah kesme taşlarla döşenmiştir.

2.4. Süsleme

Hanlarda süsleme unsuru daha çok yapım gereci olarak taşın iki renkli olarak almaşık örgülü kullanımının sağladığı hareketlilik olarak elde edilmiş, mimari süslemeye belli oranda yer verilmiştir. Pencerelerin üstlerini örten basık kemerlerde iki renkli taşlar ters-düz palmet motifleri oluşturacak şekilde yerleştirilmişlerdir.

2.4.1. Bitkisel Süsleme

Deliller Hanı'nda (Hüsrev Paşa Hanı), aynı zamanda giriş cephesi de olan batı cephe süslemenin yoğunlaştığı cephedir. Bu cephenin orta bölümü, iki renkli taş işçiliğinin yoğun kullanımı nedeniyle sade bazaltla inşa edilen yan kenarlardan belirgin bir şekilde ayırt edilmekte ve kuvvetle vurgulanmaktadır. Cephenin tam ortasında, girişteki eyvan kemerinin üst bölümünde yer alan iki adet pencere nişler içine alınmıştır. Pencerelerin üstlerini örten basık kemerler ise iki renkli taşlarla geçmeli olarak düzenlenmiş olup, taşlar ters-düz palmet motifleri oluşturmaktadır. Pencerelerin arasında, dıştan siyah ba-

zaltla oluşturulmuş silmelerle sınırlandırılan zemini sarı kalkerden olan kare formulu bir pano bulunmaktadır. Eyvan kemerinin dış köşeleri gömme sütunceler ile belirtilmiştir. Sütuncelerin gövdelerinde geometrik örgü motifleri yer almaktadır. Eyvanın yan duvarlarında, beşgen planlı nişler şeklinde olup, süsleme yönünden küçük farklarla birbirini tekrar eden birer mihrabiyyeye yer verilmiştir. Mukarnas kavsara ile örtülen ve üstte üç dilimli kemerlerle sonlanan nişleri dıştan geometrik bordürler dört yönde dolanmaktadır. Nişlerin etrafı iki farklı bordürle çevrelenmiş olup, üzerlerinde üç şeritli örgü, çapraz olarak kesişen ikili örgülerin zeminde sekiz köşeli yıldızlar meydana getirmesi ve yıldızların içine yerleştirilen gülbezek motifleri tarzında geometrik ve bitkisel karakterli bezeme unsurları yer almaktadır. Kuzey taraftaki nişin mukarnas kavsarası sekiz sıradan, güneyde yer alan nişin mukarnas kavsarası ise altı sıradan oluşmaktadır. Nişlerin üstünde de baklava dilimi şeklinde yerleştirilen makili hatlı bir yazı panosu yer almaktadır. Eyvan nişinin ortasında yer alan basık kemerli asıl giriş kapısının üstünde dıştan üç farklı düzenleme gösteren bordürlerin çevrelediği, yatay dikdörtgen bir kitabe panosu bulunmaktadır.

Hasan Paşa Hanı'nda da giriş eyvanının dış köşeliklerine birer gömme sütunce yerleştirilmiştir. Silindirik gövdeli sütuncelerin başlıkları bitkisel bezemelidir. Giriş eyvanının içinde yer alan asıl giriş kapısının üzerinde yatay biçimde yerleştirilmiş dikdörtgen formulu bir kitabenin etrafında iki sıra mukarnas dizisi bulunmakta, ikinci mukarnas sırasının köşelerine birer gülbezek motifi yerleştirildiği görülmektedir. Hasan Paşa Hanı'nın aynı zamanda giriş cephesi olan batı cephesinde giriş bölümünün iki yanında üstte yer alan altışar pencere çeşitli süsleme unsurları taşımaktadır.

2.4.2. Geometrik Süsleme

Deliller Hanı'nda (Hüsrev Paşa Hanı), aynı zamanda giriş cephesi de olan batı cephede eyvan kemerinin dış köşeleri gömme sütunceler ile belirtilmiş olup, sütuncelerin gövdelerinde geometrik örgü motifleri yer almaktadır. Eyvanın yan duvarlarında, beşgen planlı nişler şeklinde olup, süsleme yönünden küçük farklarla birbirini tekrar eden birer mihrabiyyeye yer verilmiştir. Nişleri dıştan geometrik bordürler dört yönde dolanmaktadır. Nişlerin etrafı iki farklı bordürle çevrelenmiş olup, üzerlerinde üç şeritli örgü, çapraz olarak kesişen ikili örgülerin zeminde sekiz köşeli yıldızlar meydana getirmesi ve yıldızların içine yerleştirilen gülbezek motifleri tarzında geometrik ve bitkisel karakterli bezeme unsurları yer almaktadır. Deliller Hanı'nda (Hüsrev Paşa Hanı) ayrıca girişin karşısındaki cephede bulunan eyvanın üzerinde beyaz kalker zemin

üzerine bazalt harflerin yerleştirildiği, dıştan dişli şeklinde iki niş sırasının ince bir bordür şeklinde sınırladığı iki kare pano yer almaktadır.

Hasan Paşa Hanı'nda, giriş eyvanının içinde yer alan asıl giriş kapısının üzerinde yatay biçimde yerleştirilmiş dikdörtgen formlu bir kitabenin etrafı bir sıra geometrik düzenlemeyle sınırlanmaktadır. Hasan Paşa Hanı'nda, giriş eyvanının üst kesiminde Deliller Hanı'ndaki gibi iki pencere bulunmaktadır. Dikdörtgen nişler içine yerleştirilen pencereler basık kemerlerle örtülmüştür. Basık kemerler aynı boyuttaki ters-düz palmetlerden oluşan iki renkli taşlarla geçmeli olarak düzenlenmiştir. Yalnız geçme taşlar sol pencerede beyaz zemin üzerine siyahla, sağ pencerede ise bunun tam tersi siyah zemin üzerine beyazla oluşturulmuştur. Hasan Paşa Hanı'nda, giriş eyvanının üst kesiminde bulunan iki adet pencerenin nişlerinin köşeliklerine silindirik gövdeleri iri örgülerle kaplanmış olan birer sütunce yerleştirilmiştir. Sivri kemerli eyvanın üstündeki iki pencere arasına iki geometrik bordürün oluşturduğu bir çerçeve bulunmaktadır. Yapının farklı çarşı yapıları ile bağlantılı olan doğu cephesinin ortasında bulunan yuvarlak kemerli eyvan şeklinde düzenlenen ikinci giriş bölümü de oldukça yoğun bir şekilde süslenmiştir. Burada da eyvanın dış köşeliklerinde silindirik gövdeleri geometrik bir kompozisyonla kaplanmış birer gömme sütunceye yer verilmiştir. Hasan Paşa Hanı'nın doğu cephesinin ortasında bulunan yuvarlak kemerli eyvan şeklinde düzenlenen ikinci giriş bölümündeki eyvanın yan duvarlarındaki çokgen planlı birer nişin üzerinde yuvarlak formlu ve yüzeylerinde aynı geometrik kompozisyonu barındıran birer madalyon bulunmaktadır.

2.4.3. Mukarnas

Deliller Hanı'nda (Hüsrev Paşa Hanı), aynı zamanda giriş cephesi de olan batı cephe süslemenin yoğunlaştığı cephedir. Bu cephenin orta bölümü, iki renkli taş işçiliğinin yoğun kullanımı nedeniyle sade bazaltla inşa edilen yan kenarlardan belirgin bir şekilde ayırt edilmekte ve kuvvetle vurgulanmaktadır. Cephenin tam ortasında, girişteki eyvan kemerinin üst bölümünde yer alan iki adet pencerenin nişleri üstte mukarnas dizileri ile sonlanmaktadır. Eyvan şeklindeki taçkapının yan duvarlarında, beşgen planlı nişler şeklinde olup, süsleme yönünden küçük farklarla birbirini tekrar eden birer mihrabiye mukarnas kavsaralıdır. Kuzey taraftaki nişin mukarnas kavsarası sekiz sıradan, güneyde yer alan nişin mukarnas kavsarası ise altı sıradan oluşmaktadır. Hasan Paşa Hanı'nda, giriş eyvanının içinde yer alan asıl giriş kapısının üzerinde yatay biçimde yerleştirilmiş dikdörtgen formlu bir kitabenin etrafında iki sıra mukarnas dizisi yer almaktadır. Hasan Paşa Hanı'nda, giriş eyvanının üst kesiminde bulunan iki adet pencerenin nişleri dört mukarnas sırasıyla sonlanmaktadır.

Hasan Paşa Hanı'nın doğu cephesinin ortasında bulunan yuvarlak kemerli eyvan şeklinde düzenlenen ikinci giriş bölümünde, eyvanın dış köşeliklerinde silindirik gövdeleri geometrik bir kompozisyonla kaplanmış birer gömme sütunceye yer verilmiştir. Eyvanın yan duvarlarında çokgen planlı birer niş yer almaktadır. Nişlerin üzerindeki mukarnas kavsaralardan kuzey taraftaki on sıradan güney taraftaki ise dokuz sıradan meydana gelmektedir. Mukarnas kavsaralar üstten üç dilimli birer kemerle sonlanmaktadır.

2.4.4. Yazı

Türk-İslam Sanatında olduğu gibi Diyarbakır yapılarında da yazının ayrı bir yeri vardır. Deliller Hanı'nda (Hüsrev Paşa Hanı), eyvan şeklindeki taçkapının yan duvarlarındaki nişlerin üstünde baklava dilimi şeklinde yerleştirilen makılı hatlı bir yazı panosu yer almaktadır. Eyvan nişinin ortasında yer alan basık kemerli asıl giriş kapısının üstünde dıştan üç farklı düzenleme gösteren bordürlerin çevrelediği, yatay dikdörtgen bir kitabe panosu bulunmaktadır. Hasan Paşa Hanı'nda, giriş eyvanının içinde yer alan asıl giriş kapısının üzerinde yatay biçimde yerleştirilmiş dikdörtgen formlu bir kitabe bulunmaktadır. Kitabe, celi sülüs hatla iki satır olarak yazılmıştır. Hasan Paşa Hanı'nda, sivri kemerli giriş eyvanının üstündeki iki pencere arasına çerçeve içinde yer alan beyaz kalker zemin üzerine siyah bazalttan makılı yazıların olduğu büyük boyutlu kare bir yazı panosu yerleştirilmiştir. Hasan Paşa Hanı'nın doğu cephesinin ortasında bulunan yuvarlak kemerli eyvan şeklinde düzenlenen ikinci giriş bölümündeki eyvanın içinde bulunan basık kemerli kapının üstünde mukarnas bordürün üst kesiminde dikdörtgen biçimli ve üç farklı bordürden meydana gelen bir çerçeve içinde Celi sülüs hatlı altı satırlık bir kitabe yer almaktadır. Yazılar kenarlarda üç dilimli sonlanan kartuşlar içine yerleştirilmiştir.

Sonuç

Bu çalışmada, Diyarbakır suriçinde Osmanlı Döneminde inşa edilen mimari yapılardan tarihi hanlar incelenmeye ve bu dönemde kenti ziyaret etmiş olan seyyahların izlenimleri eşliğinde verilmeye çalışılmıştır. Çalışma kapsamında 3 tarihi han ele alınmıştır. Eserlerin yoğunluk alanı Diyarbakır merkezindeki sur içidir.

Diyarbakır'ın Tarihi İpek Yolu'nun merkezlerinden biri olması önemli hanlara sahip olma sonucunu doğurmuştur. Diyarbakır'ın konumu itibariyle büyük ve önemli bölgeleri birbirine bağlayan ana yolların kavşağında bulunması hanların yapımını gerekli kılmıştır. Diyarbakır'da günümüzde de varlığını sürdüren hanlar Osmanlılar döneminde yapılmış olup, bu devrin

mimarisinin en güzel örneklerindedir. Bugün ayakta kalan ve kentin içinde yer alan Osmanlı Dönemi hanları, Deliller Hanı (Hüsrev Paşa Hanı/Kervansaray), Hasan Paşa Hanı ve Çifte Han'dır. Bu şehir içi hanları genellikle ortadaki şadırvanlı bir avlunun çevresinde sıralanan revakların arkasında iki katlı han odalarının yer alması şeklinde bir plan şemasına sahiptirler. Hasan Paşa Hanı mimari ve süsleme açısından Deliller Hanı'nın izleyicisidir. Ortada şadırvanlı bir avlu, çevresinde iki katlı han odaları ve bir bölüm şeklinde büyük ahır kısmıyla Hasan Paşa Hanı Osmanlı devri hanlarının genel gelişim çizgisi içinde yer almaktadır. Osmanlı Dönemi'nin bu iki önemli hanı, genel gelişim çizgisi içinde yer almakta, kufi yazıların, siyah-beyaz taş sıralarının şekillendirmesiyle bölgesel özellikleri de bünyelerinde barındırmaktadır. Çifte Han'da bu iki han gibi bir orta avlunun çevresinde şekillenmiştir. Ancak dış ve iç görünüşüyle diğerlerinin aksine çok daha yalın ele alınmış, süslemeden de kaçınılmıştır.

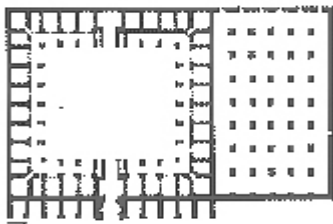
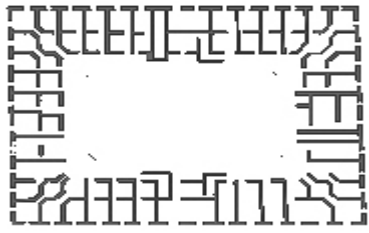
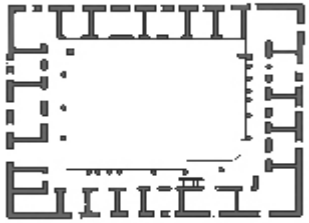
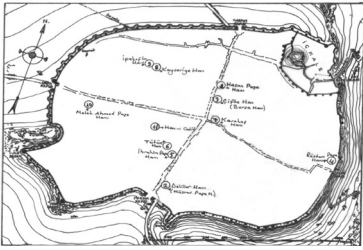
Osmanlı döneminde adını taşıdığı beylerbeyliğinin merkezi olarak bölgedeki önemli stratejik noktalardan biri olan Diyarbakır'daki Osmanlı eserleri, Güneydoğu Anadolu Bölgesi içinde Osmanlı kimliğini en güçlü yansıtan örnekler arasındadır. Diyarbakır Osmanlı dönemine ait yapılarda, Osmanlı mimarisinin özgün çizgileri yerel mimari ile kaynaşmıştır. Yerel gereç kullanımı ile yörenin geçmişi yüzyıllar öncesine dayanan mimari geleneği Osmanlı potasında birleşerek Diyarbakır'a özgü muhteşem bir mimari üslup yaratılmıştır. Osmanlı formlarının ve mekan anlayışının, bölgedeki Ermeni ve Suriye mimari geleneklerine dayanması ve yerel mimarlık anlayışlarıyla birleşmesi, Diyarbakır'daki büyük Osmanlı yapılarına kendine özgü havayı kazandırmıştır. Diyarbakır Osmanlı Dönemi Mimarisi'nde kullanılan yerel gereç, iklim özelliklerinin yapılara yansımaları ve bezemedeki ayrıntılar şeklindeki bölgesel özellikler mimaride yoğun olarak varlığını duyurmaktadır. Bu özellikler süreklilik göstererek bir bütünlük duygusu yaratmıştır. Bölgenin geleneksel yapı malzemesinin taş olması sebebiyle yapılarda bazalt, kalker, mermer kullanılmıştır. Yapılardaki bezemelerde ise Osmanlı öncesi sanat gelenekleri ile yerli özelliklerin de etkili olduğu görülmektedir. Üslubu, farklı malzemesi ve yapıya gösterilen özen sayesinde Diyarbakır mimarisi Anadolu'daki en çekici ve farklı mimari tarzlardan birini oluşturmaktadır. Osmanlı dönemine ait hanlar da bu özellikleri bünyelerinde barındırmakta ve çok yönlü etkiler, zengin ve köklü bir gelenek içinde eşsiz birer mücevher niteliğinde parlamaktadırlar.

3. Tablolar:

Tablo 1: Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da Mevcut ve Mevcut Olmayan Hanlar (Çizim:4)

1. Hasan Paşa Hanı
2. Deliller Hanı
3. Çifte Han
4. Rüstem Paşa Hanı
5. İbrahim Paşa Hanı
6. Tütün Hanı
7. Karakaş Hanı
8. Kayseriye Han
9. İpekoğlu Hanı
10. Melek Ahmet Paşa Hanı
11. Han-ı Cedid

4. Çizimler:

	
<p>Çizim 1: Deliller Hanı Planı.</p>	<p>Çizim 2: Hasan Paşa Hanı Planı.</p>
	
<p>Çizim 3: Çifte Han Planı.</p>	<p>Çizim 4: Osmanlı Dönemi Diyarbakır'da Hanlar.</p>

5. Fotoğraflar:

	
<p>Fotoğraf 1: Deliller Hamı, (Gabriel, 1940).</p>	<p>Fotoğraf 2: Deliller Hamı Giriş Cephesi.</p>
	
<p>Fotoğraf 3: Deliller Hamı Taç Kapısı.</p>	<p>Fotoğraf 4: Deliller Hamı Avlusu.</p>
	
<p>Fotoğraf 5: Hasan Paşa Hanı Giriş Cephesi.</p>	<p>Fotoğraf 6: Hasan Paşa Hanı Taç Kapısı.</p>
	
<p>Fotoğraf 7: Hasan Paşa Hanı Avlusu.</p>	<p>Fotoğraf 8: Çifte Han Giriş Cephesi.</p>
	
<p>Fotoğraf 9: Çifte Han Giriş Kapısı.</p>	<p>Fotoğraf 10: Çifte Han Avlusu.</p>

6. Kaynaklar:

- AKBULUT, İ. (1998). *Diyarbakır*. İstanbul, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayını.
- ALTUN, A. (1994). Deliller Hanı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9, içinde, (ss. 140-141). İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı.
- ANDREASYAN, H. D. (1964). *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, İstanbul: Baha Matbaası.
- ARIK, O. (1971). Anadolu'daki Mimari Tezyinatımızda Arkaik Karakter. *Önasya*, VI-72, 10-21.
- ARSLAN, R. (Aralık 1999). Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu. Selahattin Özpala bıyıklar (Ed.). *Diyarbakır: Müze Şehir* içinde, (ss. 81-107). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BAŞ, G. (2006). *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van.
- BAYBURTLUOĞLU, Z. (1976). Anadolu Selçuklu Devri Büyük Programlı Yapılarında Ön Yüz Düzeni, *Vakıflar Dergisi*, 11, 67-106.
- BEYSANOĞLU, Ş. (1996). *Diyarbakır Tarihi*. Ankara, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayını.
- BEYSANOĞLU, Ş. (1998). *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 2, Ankara, Irmak Matbaası.
- BEYSANOĞLU, Ş. (2003). *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 3 Cilt, Ankara, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayını.
- BUCKINGHAM, J. S. (1827). *Travels in Mesopotamia*, London, Henry Colburn, New Burlington Street.
- BULDUK, Ü. (2008). Hülasa-i Ahvali'l-Buldan'a Göre 19. Yüzyılda Diyarbakır Şehri. Ba-haeddin Yediyıldız-Kerstin Tomenendal (Ed.). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, I, içinde (ss. 187-197). Ankara, Diyarbakır Valiliği Yayınları.
- CUINET, V. (1891). *La Turquie D'asie Geographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chague Province l'Asie-Mineure*, II, Paris, Ernest Leroux.
- DUCKETT, W. (1855). *La Turquie Pittoresque*. Paris, Victor Lecou.
- ERSOY, B. (1995). Diyarbakır Deliller Hanı. *Kültür ve Sanat*, 28, 21-23.
- EVLİYA ÇELEBİ, (1970). *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 6. (Zuhurî Danışman, Çev.). İstanbul, Zuhuri Danışman Yayını.
- GABRIEL, A.-L. (1940). *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale, II Planches*. Paris, E. De Boccard, Planche LXXIV.
- GARDEN, R. J. (1867). Description of Diarbekr. *Journal of the Royal Geographical Society*, 37, 182.193.
- GARDEN, R. J. (Aralık 1999). Diyarbakır. (Hamdi Can Tuncer, Çev). Selahattin Özpala bıyıklar (Ed.). *Diyarbakır: Müze Şehir* içinde, (ss. 138-145). İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, İ. (1987). Diyarbakır Deliller Hanı'nın Otel Olarak Düzenlenmesi. *II. Vakıf Haftası*, Ankara.

- KUBAN, D. (2007). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul, Yem Yayın.
- MOLTKE, H. V. (1877). *Zustaende und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*. Berlin, Ernst Siegfried Mitler und Sohn.
- ÖZME, A. (2000). *Urfa (Merkez) Hanları*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- PARLA, C. (1990). *Türk İslam Şehri Olarak Diyarbakır*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- PINAR, İ. (Aralık 1999). Gezgincilerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924). Selahattin Özpala-bıyıklar (Ed.). *Diyarbakır: Müze Şehir* içinde, (ss. 146-163). İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- SARI, İ. (1996). *Şehrimiz Diyarbakır*. İstanbul, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- SCHWEIGER-LERCHENFELD, A. V. (1882). *Der Orient*. Wien-Pest-Leipzig, A. Hartleben's Verlag.
- SÖZEN, M. (1971). *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*. İstanbul, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Yayını.
- SÖZEN, M., (Ed.). (1975). *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*. İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- TAVERNIER, J. B. (1692). *Les six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, en Turquie en Perse et aux Indes, I*. Paris, Chez Gervais Clouzier.
- TUNCEL, M. (1994). Bugünkü Diyarbakır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9, içinde, (ss. s. 469-472). İstanbul, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*.
- TUNCER, O. C. (1996). *Diyarbakır Camileri*. Ankara, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sanat Yayınları.
- ÜNAL, R. H. (1982). *Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Taçkapılar*. İzmir, Ege Üniversitesi Yayınevi.
- YALÇINER, G. (1997). Han. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, II, (ss. 753-754). İstanbul, Yapı Endüstri Merkezi.
- YILDIRIM, M. (1996). *Diyarbakır Hasan Paşa Hanı Koruma ve Değerlendirilmesi*. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- YILMAZÇELİK, İ. (Aralık 1999). Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbekir Eyaletinin İktisadi ve Sosyal Durumu. Selahattin Özpala-bıyıklar (Ed.). *Diyarbakır: Müze Şehir* içinde, (ss. 470-512). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- WARKWORTH, Lord M.P. (1898). *Notes From a Diary in Asiatic Turkey*. London, Edward Arnold.
- 2000'e Beş Kala Diyarbakır*. (1995). Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği Yayını.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Edebiyatı'nda Tenkidin Genel Seyri

Yasin BEYAZ*

Özet

Bu çalışmanın amacı Türk Edebiyatı'nın sözlü kültür döneminden başlayarak Klasik, Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde tenkidin ne olduğunu, nasıl anlaşıldığını ortaya koymaktır. Bugünkü modern anlamda tenkid ile o zamanki tenkid arasındaki fark nedir, edebi tenkid ne türlü değişimler geçirmiş ve günümüzdeki şekline nasıl ulaşmıştır bunu incelemeye çalıştık. Bu incelemeyi yaparken özellikle dönemin önde gelen edebi şahıslarının bu konudaki düşüncelerini etraflı olarak ele aldık. Bunu yaparken edebiyatçıların kendilerinin temsil etmiş olduğu yeniyi yaşatmak için eskiyi kıyasıya eleştirdiklerini de gözardı etmedik.

Gözardı edilmemesi gereken bir konu da edebi tenkidin sosyal hayat ve siyaset ile olan ilişkisidir. Yukarıda belirtmiş olduğumuz dönemlerde sosyal olarak ve siyaseten meydana gelen her değişim edebiyatta da yansımaları bulmuştur. Bu nedenle edebiyat, siyaset ve sosyal hayat arasındaki bağı da göstermek istedik.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Meşrutiyet, Cumhuriyet, tenkid, Milli Edebiyat.

Criticism in Turkish Literature

The Course of Criticism in Turkish Literature from Tanzimat to Modern Turkish Republic

Abstract

The purpose of this study, starting from the Turkish literature's oral culture, is suggest the understanding of criticism during the Classical, Administrative, Constitutional and Republican era. And analyse the difference between today's modern criticizing and the old times criticising; and also analyse the changes of criticising of literary and how it has reached today. During this examination, particularly, era's leading literary cahraacter's thoughts have discussed in-depth. While doing this, we did not ignore that writers were critising past vehemntly to survive the new era whcih they were reperesting.

Another issue should not be overlooked that literary criticism is a close bond with the social life and politics. As we have mentioned above, in those periods the social and political every

* Yard. Doç. Dr. Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Türk-İslam Edebiyatı Bilim Dalı Öğretim Üyesi yasinbeyaz80@gmail.com

changes reflected literature too. For this reason, we would like to show the link between literature, politics and social life.

Keywords: Tanzimat, Constitutionalism, Republic, criticism, National Literature.

Giriş

Tenkid, bir konuya ait yazıyı veya eseri değer bakımından gözden geçirmek, eleştirmek, critique etmektir. Türk Dil Kurumu, tenkid kelimesine “Eleştirme, eleştiri” karşılığını vermiştir. “Eleştiri: tenkit (Ar.), kritik (Yun.). Eleştirmek kökünden, Türkçe’de eylemden ad türeten –i ekiyle ve yazı, batı, dizi, koşu örneklerinde olduğu gibi türetilmiştir. Eleştirmek: ‘tenkit etmek’. Eleştirmek’in yerini aldığı tenkit (tenqîd) sözcüğünün Arapça nakt (naqd, Türkçe nakit) kökünden, Edebiyat-ı Cedide döneminde türetilmiş olduğu anlaşılıyor. Bugünkü Arapça’da naqada kökü, ‘nakit olarak ödemek, eleştirmek’ anlamındadır. Bu dilde eleştirmen için muntaqid, naqid, naqqad sözcükleri kullanılır.” (Aksan, 1976: 29) Tenkidin karşılığı olarak kullanılan eleştiri kelimesi ise şöyle açıklanır: “Durum böyleyken eleştirmek sözcüğünü eleştirenler, bunun Türkçe’nin türetme kurallarına uygun olduğuna da dikkat etmemektedirler. ‘Tenkit etmek’ Türkçe’den karşılanırken kavramı bir başka yoldan dile getiren bir sözcükten yararlanılmış, *elemek* (eleştirmek) kökünden türetmeye gidilmiştir. Ele- köküne getirilen –ş eki, karışmak, dolaşmak örneklerinde olduğu gibi kalıplaşmış işteş çatılı eylemler kurar. Buna bağlanan –tir eki de karıştırmak, yapıştırmak, dolaştırmak sözcüklerinde olduğu gibi, ettirgen anlam sağlar.” (Aksan, 1976: 29)

Tenkid kelimesi aslen, Arapça vezin dikkate alındığında “intikad” şeklinde kullanılmalıdır. İntikad kelimesi ise, “kalp parayı gerçeğinden ayırma, tenkid, fr. critique.” (Devellioğlu, 1999: 447) anlamına gelir. “İntikad nakd maddesinden geliyor. Nakkadın yani sarrafın, sikke haline getirilmiş madeni paraların sahtelerini, siliklerini, eksiklerini kısaca bir şekilde kullanma özelliğinden mahrum olanlarını iyice seçerek ‘Şunlar geçmez, ötekiler geçer’ dediği gibi kendisinde intikad yetkisini gören edebiyatçı da eline aldığı eserin her parçasını, hatta her kelimesini ayrı ayrı tartıp şunların revacı vardır, şunların yoktur hükmünü verir.” (Ersoy, 1330) Yani bir edebi eserin iyi veya fena taraflarını ortaya koyar ve onunla ilgili bir değerlendirme yapar.

Tanzimat döneminde Fransızca “critique” kelimesine karşılık olarak ilkin “muaheze”, daha sonra “tenkid” ve “intikad”, Cumhuriyet döneminde ise yapılan Harf inkılabı ve onun ardından gelen “dilde özleştirme” furyası sonrasında tenkid bir kenara bırakılır ve “eleştiri” kelimesi benimsenir.

1. Divan Edebiyatı'nda Tenkid

Eleştiri yazılı bir geleneğin ürünü olduğu için Türklerin sözlü kültür dönemlerinde ona rastlamak mümkün değildir. İslamiyet'e girdikten sonra Arapların eleştiri karşılığında kullanmış oldukları bazı kavramlarla karşılaşırız; mübâhase, münâkaşa, muâhaze, takriz ve muhâkeme. Bunlardan mübâhase ve münâkaşa sözlü kültürün, diğerleri de yazılı kültürün ürünüdür. (Özgül, 2003: 7)

Bizde yazılı edebiyatın ilk eleştiri şekli "muaheze"dir. Bunda metinden çok yazar hedef alınır, yazarın hataları ortaya konur. Bu "ilkel eleştiri biçiminin hicviyeye, en azından bir hezliyeye dönüştüğü sıkça görülür." (Özgül, 2003: 7) Yazılı kültürün eleştiri örneklerinden bir diğeri "takriz"dir. Takriz daha çok, övmek için kullanılır. Bir eser ile alakalı övücü yazılar yazmak ya da tanınmış birisi tarafından yazılarak eserin baş kısmına konan takdim yazısıdır. Takriz yazıları edebiyatımızda çoğunlukla yazı veya şiir dünyasına yeni girecek olan şahısların üstad bildikleri kişilerden talep ettikleri, onların da tenezzül buyurduğu övücü yazılar olarak karşımıza çıkar. Batı edebiyatı ile ilişkisi ve tanışıklığı artan edebiyatçılarımız "critique" ile karşılaşınca yeni bir kavram yaratma ihtiyacı duyarlar. (Özgül, 2003: 7) Bu da "nakd" kelimesinden oluşturulan "tenkid" ve "intikad"dır.

Genel olarak Divan edebiyatında eleştirinin olmadığı, bizde eleştirinin Tanzimat ile başladığı söylenir. Bunda tabiki yeni olanın eskiyi tenkid etmesinin büyük bir payı vardır. Ancak kabul edilmesi gereken sadece bizde değil Batı'da da sistemli bir edebi eleştiri anlayışının XIX. yüzyılda başladığıdır. Eleştiri bu yüzyılın başı itibariyle gerçek kimliğine doğru ilerler. "XIX. Yüzyıldan önce eleştiriciler vardı ancak eleştiri yoktu". (Carlau, Fillox, 1985: 7) Görüldüğü gibi edebi eleştirinin bir tür olarak var oluşu XIX. yüzyıl sonrasıdır. Bu durum sadece bizde değil diğer milletlerde de böyledir. Bundan dolayı Divan edebiyatında bir tür olarak eleştiriyi aramaktansa o dönemin kendi değerlerine göre oluşturulmuş olan tenkid anlayışına bakmalıyız. O zamanı kendi dünya görüşü, hayat algısı etrafında ele almalıyız.

Eski hayat algısı içinde şerh büyük bir önem arz eder. Şerh, toplumun sosyal ve siyasi hayatına uygun olarak (devlet-i ebed müddet) yeni bir şey ortaya koymaktansa var olana eklemeler yaparak onu yeniler, zamana uyarlar. Osmanlı tenkid etmez, 'şerh' yazar. Tanzimat'a kadar Osmanlı tenkid yapmamış, şerh yapmış, metni açıklamış: 'Şarih' var, münekkit yok... (Uçan, 2003) Bir metni açıp tamamlamaya, ikmal etmeye, genişletip yeniden kurmaya, tashih etmeğe şerh, haşiye denir. Şerh oluşturulurken sadece başvuru metnin problemlerini çözmez, talibin bir üst kademeye çıkmasını da sağlar. Belli bir seviyeye gelmiş olan ilim talibi öğrendiklerini ve tecrübelerini harmanlayarak

bunları bir sonraki nesle nasıl aktaracağına kendinden öncekilerden farklı ve daha iyi neler yapabileceğine karar verir. (Kara, 2010: 28)

Divan edebiyatına baktığımızda tenkid ile ilgili olarak şu kaynakları sıralayabiliriz: 1-Şuara Tezkireleri, 2-Şairlerin divan ve divançelerinin önsözlerinde belirttikleri sanat ve edebiyat nazariyeleri, 3-Hüs ü Aşk, Hevesname, Hayriye gibi bazı bölümleri edebi tenkid özelliği taşıyan eserler, 4-Tarih, edebiyat tarihi ve belagat kitapları. (Bilkan, 1986: 11)

Şair tezkireleri sadece biyografik eserler değil, eleştiri tarihimiz ve eleştiri anlayışı için de birer kaynak niteliğindedir. Bu tezkirelerde, esas olarak eserin yazıldığı dönemde yaşayan veya ölmüş olan şairlerin hayatları ve eserleri hakkında bilgi verilir. Tezkire mukaddimelerinde şiirin menşei, muhteva özellikleri, hayal dünyası, vezin, kafiye ve nazım şekli gibi konulara değinilir. Tezkirelerde ele alınan şairin “adı, memleketi, akrabalık ilişkileri, tahsil hayatı ve tahsil durumu, mesleği ve mesleğini icra ettiği yöreler, şahsiyet özellikleri ve becerileri, sosyal muhiti, hayatı ile ilgili anekdotlar, ölüm tarihi, mezarı, eser ya da eserleri ve bunlar üzerinde değerlendirmeler, örnek takdimi ve eserlerinden seçilmiş örnekler” (Gelibolulu Ali, 1994: 27) sunulurdu. Tezkireler bize dönemlerinin eleştiri anlayışlarını ortaya koyduğu gibi şiir telakkilerini de yansıtır. Ancak tezkirelerde eleştiri olarak nitelendirilen şeyler modern anlamda bir eleştiri değildir. Eserden ziyade kişi üzerine bina edilmiştir. Bu, eser üzerine hiçbir değerlendirme yapılmadığı anlamına gelmez. “Tezkirecilik biyografik künye yazıcılığını esas aldığı için yazarı ortaya koyduğu eserden daha önde tutup sanatın kaynağındaki insan unsuruna yönelir. Bu yüzdendir ki tezkirelerde sanata yönelik değerlendirme unsurları büyük ölçüde şaire yöneliktir. Bu özelliği ile adı geçen eleştiri sistemi, eseri esas alan modern eleştiriden ayrılır. Tezkirelerde özellikle verilen örneklerden önce şairin sanatına yönelik değerlendirme unsurlarına da rastlanır. Pesend u isgâya kabil şair; hoş-âyende nazm, rengin inşa, âşıkâne gazel ve muhayyel eş’âr gibi bütün tezkirelerde karşımıza çıkan terminoloji bunun kanıtıdır.” (İpekten, İsen, Kılıç, Aksoyak, Erduran; 2002: 14)

Divan şiirinde eleştiri anlayışını görebilmek için bakmamız gereken diğer bir kaynak ise “divan dibaceleri”dir. Divanın önsözü olan dibacelerde şairler, şiir ve şair ile alakalı düşüncelerine, poetikalarına yer vermişlerdir. “Dibacelerin bizce çok mühim yönlerinden birisi de şairin söz hakkındaki görüşlerini, şair ve şiir anlayışını, şairleri değerlendirişini, şiirden anlamayanlar hakkındaki düşüncelerini bizzat bize vermesindedir.” (Üzgör, 1990:26)

Belagat kitapları ise, edebi terim ve kavramlar hakkında izahat verirler. Bu izahatlar içinde şiir ve sözün en iyisinin nasıl olacağına dair malumatlar yer alır.

Divan şiirinin diğer eleştiri kaynağı ise nazire mecmualarıdır. Nazire; “bir şairin manzum bir eserine (çoğu zaman gazeline) başka bir şair tarafından aynı vezne ve kafiyede yapılan benzer bir şiir söylemesidir.” (Devellioğlu, 1999: 813.) Şairlerin birbirlerine yazmış oldukları bu nazireler zamanla bir araya getirilerek nazire mecmuaları oluşturulmuştur. Bu mecmualar incelendiğinde; hangi şairin kimden etkilendiği, şairler arasındaki irtibat, dönemin rağbet gören şiirleri gibi mevzuların açıklığa kavuşması mümkündür.

Şairler tarafından meydana getirilen eserler de Divan şiirinin tenkid kaynağı olarak ele alınmalıdır. Çünkü herşeyden önce eserin kendisi birinci dereceden kaynaktır. “Sanatın bizzat kendisinin bir eleştiri temeli üzerinde durması gerektiği düşünülürse ve her sanatkarın da aynı zamanda bir eleştirmen olduğu kabul edilirse, yüzyıllar boyunca binlerce eser vermiş olan Divan şairlerinin insanın ilgi alanına girebilecek hemen her alanda bir eleştiri faaliyeti içinde olacağı kabul edilmelidir. Bu açıdan Divan şiirine bakıldığında hemen her konuda pek çok eleştiri örneğine rastlamak mümkündür. Bilhassa sosyal tenkid anlayışı bu açıdan önemlidir.” (Tökel, 2003)

2. Tanzimat Edebiyatı’nda Tenkid

Türk edebiyatında Batılı anlamda eleştirinin ortaya çıkması daha çok Tanzimat sonrasıdır. Tanzimat döneminde edebiyat eleştirisi bağlamında iki tavır ön plana çıkar: 1-Türk edebiyatının yenileşme ve değişme süreci içinde Divan edebiyatının bütünüyle reddedilmesi ve eleştirilmesi, 2- Bu dönem edebiyatçılarının tanıyıp bildikleri, Batılı edebi örneklerle benzer yeni bir edebiyat kurulması gayreti içinde olmaları. (Uçman, 2003)

Tanzimat dönemi eleştirilerini birinci ve ikinci döneme ayırabiliriz. Birinci dönemde Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa yer alırken ikinci dönemde; Abdülhak Hamid, Recaizade Mahmud Ekrem ve Muallim Naci, Beşir Fuad ve Mizancı Murad bulunmaktadır.

Birinci nesil edebiyatçıları eserlerinde “toplumsal fayda”yı ön plana çıkarmışlar, topluma edebiyatla bir katkı sağlamak amacını gütmüşlerdir. Estetik gaye onlar için ikinci plandadır. Bu dönemde sistemli bir eleştiriden ziyade çeşitli sebepler dolayısıyla kaleme alınan eleştiri örnekleri ile karşılaşırız. Dönemin en dikkat çeken yönü eski zihniyet ve edebiyatın eleştirisidir.

Tanzimat’la birlikte gazete ve edebiyatımıza giren yeni türler nedeniyle nesir ön plana çıkar ve dilde sadeleşmeye doğru bir eğilim baş gösterir. Bunda tabiki yeni edebiyatçıların topluma yön verme kaygısı büyük bir etkenidir. Şinasi ile birlikte Türk edebiyatının dilinde büyük bir değişim yaşanır. O, Tercüman-ı Ahval ve Tasvir-i Efkâr gazetelerinde sade ve halkın anlayabileceği bir dil kullanmaya başlar. “Ruznâme yazarlarından Said Bey, Şinasi’nin

kullandığı bu sade dille alay etti. Şinasi kullandığı dille alay edenlerin gazetelerinde ‘mebhusetun-anha’, ‘tûl ü dıraz’, ‘salifu’z-zıkr’ gibi yanlışların bulunmaması gerektiğini yazdı. Şinasi’ye göre bu terkiplerin doğrusu ‘mebhusu anh’, ‘dûr ü dıraz, ‘salifetü’z-zıkr’ idi. Tartışma bu sebepler üzerinde uzun müddet devam etti.” (Dayanç, 2012: 45) Şinasi, ‘Mesele-i mebhusetü’n-anha’ adıyla da bilinen tartışma ile ortaya koyduğu düşüncelerle Türk dili ve edebiyatı ile alakalı olarak kendinden sonra gelenleri etkiler. Şinasi’nin eleştirel yaklaşımına Fatin Tezkiresi ile alakalı yazısında da rastlarız. Burada klasik anlamdaki tezkirecilikten farklı, Batılı anlamda edebiyat tarihi anlayışı ortaya koymaya çalışır. Bu nedenle eserin yeni baskısı yapılırken dikkat edilmesi gereken bazı noktaları açıklar:

1- Tezkirede yer alan biyografilerdeki mübalağalı hüküm ve ifadeler tamamen çıkarılmalıdır,

2- Çeşitli edebi konular hakkında da açıklamalar yapılmalıdır,

3- Şairlerin şöhret kazandıkları alandaki özellikleri ve topluma katkıları belirtilmelidir,

4- Eğer bir intihal yapılmışsa açıkça belirtilmelidir,

5- Tezkire, ifade ve anlam yanlışları bakımından da düzeltilmelidir.

Tanzimat sonrasında bugünkü anlamda ilk eleştiri örneklerini ortaya koyan Namık Kemal’in eleştiri yazıları çok dağınık bir haldedir. Onun eleştiri anlayışını ve düşüncesini ortaya koyan eserleri şunlardır: Lisan-ı Osmani’nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülahazatı Şamildir makalesi, Bahar-ı Daniş Mukaddimesi, İntibah Mukaddimesi, Tahrib-i Harabat ve Takib Risalesi, İrfan Paşa’ya Mektup, Mes Prisons Muahazesi, Talim-i Edebiyat Üzerine Bir Risale, Celal Mukaddimesi.

Namık Kemal bir taraftan eski edebiyatı eleştirirken, diğer taraftan da yeni edebiyatı inşa etmeye ve onun savunuculuğunu yapmaya çalışır. Onun görüşlerini üç grupta toplayabiliriz:

“1- Divan Edebiyatı’nın eleştirisi: Eski Türk Edebiyatı’nın bütünüyle İran etkisi altında kaldığını iddia eden Namık Kemal ‘edebiyat-ı sahiha’ adına bu edebiyatı tamamen reddeder. Özellikle Harabat Mukaddimesi dolayısıyla Ziya Paşa’ya yönelttiği eleştirilerde Divan Edebiyatı’nı ‘menfur-ı tabiat’ olarak niteler.

2- Eskiden tamamen farklı yeni bir edebiyat kurma arzusu: Namık Kemal bir yandan Klasik Türk edebiyatına en ağır eleştirileri yöneltirken, bir yandan da hemen hemen bütün Tanzimat devri yazarlarının özlediği yeni bir edebiyatın temellerini atmağa çalışır. Onun ‘edebiyat-ı sahiha’ ve ‘edebiyat-ı haki-

kiye' terimleriyle nitelediği yeni edebiyat akla, hakikate ve insan duygularına aykırı olmayan bir edebiyat olmalıdır.

3- Yeni edebi türlerin müdafası: Namık Kemal eleştiri tarzındaki makale ve mukaddimelerinde Tanzimat'tan sonraki yıllarda edebiyatımızda görünmeye başlayan roman ve tiyatro gibi bazı yeni edebi türlerin de müdafasını yapmış, bu şekilde edebiyata bir yandan yeni konular getirirken, bir yandan da yeni hedefler göstermiştir." (Uçman, 2003: 48)

Ziya Paşa dönemin tenkid konusunda dikkati çeken diğer bir şahıstır. O diğer Tanzimat yazarlarının aksine eskinin içindedir. "Şiir ve İnşa" makalesinde ortaya koymuş olduğu görüşlerini, Harabat Mukaddimesi'nde tamamen değiştirmiştir. Bundan dolayı döneminin düşünür ve yazarlarının genel bir sorunu olan bocalama, arada kalma durumunu yansıtmış tipik bir örnektir. Ziya Paşa'nın eleştiri anlayışını üç başlık altında toplayabiliriz:

“1-Türk Halk Şiiri'ni yüceltip Divan Şiiri'ni yermesi: Şiir ve İnşa.

2- Halk edebiyatını reddedip Divan Şiiri'ni yüceltmesi: Harabat Mukaddimesi

3- Batı dilleri ve edebiyatları karşısındaki tutumu: Harabat Mukaddimesi." (Dayanç, 2012: 52)

Tanzimat Dönemi ikinci nesline geldiğimizde eleştiri alanında karşımıza ilk çıkan Abdülhak Hamid'dir. O daha çok şair ve tiyatro yazarı olarak bilirse de eleştiri içinde değerlendirilebilecek dört önemli eseri mevcuttur. Bunlar: Bir Şairin Hezeyanı, Nâkâfi, Makber Mukaddimesi ve Duhter-i Hindu'nun Hatime Bölümü'dür. (Dayanç, 2012: 67) Hamid, "Bir Şairin Hezeyanı"nda kendi şiir anlayışını ortaya koyar ve romantik tarzda şiir yazdığını ifade eder. "Nâkâfi"de ise, bu tabirden hareket ederek eski edebiyat ve o zihniyeti savunanları eleştirir.

Tanzimat Dönemi'nin Namık Kemal'den sonra gelen en önemli eleştirmenlerinden biri de Rezaizade Mahmud Ekrem'dir. "Batı retoriğine yönelmiş ilk edebiyat kuramcılarında olan Ekrem'in, bu dönemde üç niteliği öne çıkar: Tanzimat Edebiyatı'nın estetiğini yapması, Muallim Naci ve arkadaşlarına karşı yeni edebiyat ve zihniyeti savunması, Servet-i Fünun topluluğunun oluşumuna ciddi anlamda katkı sağlaması." (Dayanç, 2012: 70) Rezaizade'nin, eleştiri anlayışını ortaya koyan dört tane temel eseri vardır: Talim-i Edebiyat, III. Zemzeme Mukaddimesi, Takdir-i Elhan ve Takrizât.

Tanzimat Dönemi'nde eleştiri alanında dikkat çeken diğer bir isim de Muallim Naci'dir. Onun bu alanda ortaya koymuş olduğu eserler şunlardır: Muallim, Mektuplar, Demdeme, İstilahat-ı Edebiyye.

Naci'nin mektupları; Muhaberât ve Muhaverât (Ahmet Mithat Efendi'ye), Mektuplarım, İntikad (Beşir Fuat'a) adlarında üç farklı mektuplaşmadan oluşur. Bu mektuplarda kendisinden, hayatından ve edebi düşüncelerinden bahseder.

Muallim Naci, Tercüman-ı Hakikat'te yayınlamış olduğu edebi makalelerin bir kısmını “Muallim” ismiyle kitaplaştırır. Onun bu kitaptaki tenkidlerini: 1-Dil ve ifade ile ilgili olanlar, 2-Vezin ve kafiye hatalarını ele alanlar, 3-Edebi sanatlarla ilgili olanlar, 4-Mana, fikir ve hayal ile ilgili olanlar diye sınıflandırabiliriz. (Yetiş, 2007) Demdeme adlı eserinde, Recaizade'nin III. Zemzeme Mukaddimesi ve Takdir-i Elhan adlı eserlerinde Naci'ye yöneltmiş olduğu eleştirilere cevap verir. İstılahat-ı Edebiye'de ise, yazım kuralları ve edebiyat terimlerini inceler.

Beşir Fuad, Tanzimat Dönemi'nin eleştiri anlayışına yeni bir yön vermeye çalışır. Türk Edebiyatı'nda ilk kez realizm ve naturalizmden bahsetmiş ve bunlarla ilgili bilgiler vermiştir. “Beşir Fuad, her türlü skolastik düşünceye karşı olduğu gibi sadece hayalle beslenen eski ve yeni edebiyat anlayışının da karşısındadır. Sanat ve edebiyatın pozitif (deneysel) ilimlerle ters düşmesi gerektiği görüşünü öne süren Beşir Fuad, Tanzimat'tan sonraki edebiyatın daha çok duygulara dayalı ve heyecan yüklü şiirini de gerçeklikle bağdaştıramaz.” (Uçman, 2003: 48) Victor Hugo adlı eserinde romantizme karşı Emile Zola'nın naturalizm düşüncesini ön plana çıkarır ve edebiyatımızda “Hayaliyyun-Hakikiyyun” tartışmasının başlamasına neden olur. O, sanatçının bir bilim adamı gibi gerçeklere objektif bakması gerektiğini söyler. Beşir Fuad, Tanzimat devri yazar ve şairlerinin romantizm temelli düşüncelerini eleştirir.

Tanzimat döneminde eleştirileriyle dikkati çeken diğer bir şahıs da Mizancı Murat'tır. Onun edebiyat eleştirisi ile alakalı eserleri şunlardır: Mizan Gazetesi'nde yayınladığı 18 makaleden oluşan “Üdebamızın Numune-i İmtisalleri” adlı yazı dizisi, “Muhasebe-i Edebiyye” isimli birkaç yazısı ve “Turfanda mı Yoksa Turfa mı?” eserinin önsözünde ortaya koymuş olduğu düşünceleridir. Edebiyatın ahlaki temelleri üzerine kurulması gerektiğinin altını çizer ve eleştirinin edebiyatın gelişmesinde başat rol oynadığını söyler. Divan edebiyatını sun'i bulan Mizancı Murat edebiyatın milli özellikler taşıması ve örnek alınacak tipler oluşturması gerektiğini vurgular.

Onun eleştiri alanındaki görüşlerini şöyle sıralayabiliriz:

“1- Bir dilin gelişme safhaları en güzel tenkid eserlerinde görülebilir,

2- Bir edebiyatın, gelişmesi, zenginleşmesi ve güzelleşmesi ancak ciddi eleştiri faaliyetleriyle olabilir,

3- Bizim ülkemizde eleştiri ötedenberi yanlış anlaşılmakta, saldırı ile eleştiri birbirine karıştırılmakta, adeta eş anlamlı sayılmaktadır,

4- Avrupa’da ise eleştiri müstakil bir tür kabul edilmiş, Sainte-Beuve, Boileau, Voltaire gibi büyük tenkidciler sayesinde edebi seviyeye yükselmiştir.” (Uçman, 2003: 48)

3. Ara Nesil Edebiyatı Dönemi’nde Tenkid

Tanzimat sonrasında ve Servet-i Fünun dönemi öncesindeki şair ve yazarlardan oluşur. Bunlar belli bir dergi ve gazete etrafında toplanmamış, farklı farklı dergilerde yazılar yayınlamış şahıslardır. Onlar edebiyatı estetik bir olgu olarak benimseyip edebiyatı sadece edebiyat olarak kabul etmişler ve eleştiriye de bağımsız bir tür olarak görmüşlerdir. Bunun için edebiyatın her türünde eser vererek, onun her türünü geliştirme ve güzelleştirme yollarını aramışlardır. Özellikle şiiri doğrudan duygu ve düşüncelerin ifadesi olarak görmüşler, şiirde anlatım şekillerini ve sınırlarını tartışmışlar, romanın konularını genişletmişler, eleştirinin de bağımsız bir tür olmasında büyük bir çaba göstermişlerdir. (Babacan, 2003) Bu dönemde çeviri çalışmaları da genişlik kazanır. Divan şairlerinin yanı sıra Batılı şair ve yazarların eserlerinden örnekler verilir, Batılı edebi akımlar tanıtılıp bunların birbirleri ile karşılaştırılması yapılır.

4. Servet-i Fünun Edebiyatı’nda Tenkid

Batılı anlamda ilk başarılı eleştiri örnekleri Servet-i Fünun Dönemi’nde ortaya konur. Bu dönemde “ülkemizde bütün nitelikleriyle Batılı ölçütlerine uygun bir eleştiri doğmuş oldu. Batı’da olduğu gibi eleştiriye hem bir bilim hem edebi bir tür olarak kabul ettiler, eleştiri yazılarını edebi bir tür düzeyine getirdiler. Tanzimat’tan günümüze kadar uzanan eleştiri sürecinin en kuvvetli dönemlerinden birisi Servet-i Fünun dönemi eleştirisidir.” (Özsarı, 2012: 96)

Servet-i Fünun döneminde yazar ve sanatçılar daha çok sembolizm, parnasizm, naturalizm ve realizmin etkisindedirler. Ayrıca Tanzimat döneminden farklı olarak sadece Fransız edebiyatından değil Alman, İngiliz, Rus, İsveç, İspanyol edebiyatlarından da etkilendiler ve bunlarla ilgili malumat edindiler. Şiirde sembolist ve parnas ekolün etkisinde kalan Servet-i Fünuncular, nesirde ise pozitivisttirler. Eleştiride temel aldıkları eleştirmen Hippolyte Taine’dir. Taine, edebi bir eseri “ırk, dönem ve çevre” merkezinde ele alır. Bu dönem edebiyatında dikkati çeken en önemli özelliklerden biri de; sanatın “şahsi ve muhterem” olduğu düşüncesidir. Sanat şahsi olduğu için “toplumsal fayda” yerine “estetik kaygı” ön plana çıkar.

Servet-i Fünuncuların hayata bakışları oldukça karamsardır ve bu eserlerine bakılınca hemen göze çarpar. Genel kaniya göre bu karamsarlığın temel nedeni yaşamış oldukları “İstibdad dönemi”dir. Ancak bu karamsarlığı sadece buna bağlamak doğru değildir. Çünkü onların ilişkide oldukları, örnek aldıkları edebi akımlarda da karamsarlık ve ferdiyetçilik ön plandadır. (Özsarı, 2012: 98)

Servet-i Fünuncuların eleştiri konusundaki teorik görüşlerini şöyle özetleyebiliriz:

1- Eleştirinin mahiyeti: Eleştiri yeni ve bağımsız bir türdür. Eleştiri bizde yeni olduğu için kavram ve terimler yerine oturmamıştır ve ciddi eleştiri örnekleri daha ortaya konmamıştır. Eleştiri edebi eserin kusurlarını aramak değil, edebi eseri yorumlama, genişletme ve aydınlatmadır.

2- Eleştirinin kişiselliği: Eleştiri kişisel duygu ve zevkleri ortaya koyduğu için mutlak kurallara bağlanamaz. Bundan dolayı eleştiri kişisel ve subjektiftir.

3- Eleştiri konusuyla uğraşan Batılı yazarlar: Batı edebiyatının iyi bilinmesi için eleştirinin tarihi seyri iyi bilinmelidir. Çünkü her edebi dönem bir öncekinin eleştirisiyle başlar. Servet-i Fünuncular içinde sadece eleştiri ile uğraşan Ahmed Şuayb’dır. Başta Taine olmak üzere, Sante Beauve, Madame de Stael, Ferdinand Brunetiere, Emile Faguet, Anatole France gibi eleştirmenlerden ve eserlerinden söz etmiştir. (Uçman, 2003: 48)

Servet-i Fünun dönemindeki yazar ve şairlerin eleştiri ile alakalı bazı eserleri şunlardır: Tevfik Fikret, “Muhasebe-i Edebiye” başlığı altındaki makalelerinde sanat ve edebiyata dair görüşlerine yer vermiştir. Halid Ziya, “Hikaye” adlı eserinde hikaye ve romanın tarihi gelişimini ve özelliklerini anlatmıştır. Mehmed Rauf, Servet-i Fünun dergisinde hikaye ve roman ile alakalı yazılar kaleme almıştır. Hüseyin Cahid, girdiği kalem münakaşalarını kitaplaştırarak “Kavgalarım” adıyla yayınlamıştır.

5. II. Meşrutiyet Dönemi’nde Tenkid

II. Meşrutiyet’in ilanıyla beraber gazete ve dergilerin sayısında oldukça fazla bir artış meydana gelmiştir. Bundan dolayı hareketli ve çeşitlilik arz eden bir edebi ve fikri yapı ile karşılaşırız. Ancak bu çeşitlilik aslında çok kuptululuğu da beraberinde getirmiştir. Bu dönemde Fecr-i Ati ve Milli edebiyat arasındaki tartışmalar edebiyatın merkezini teşkil eder. “Bireysel ve sanatsal merkezli bir edebiyat görüşünü Servet-i Fünun örneğinde devam ettirmek isteyen Fecr-i Ati mensupları, kısa bir zaman sonra dil ve edebiyat anlayışları bakımından değişik eleştirilerle muhatap olmak durumunda kalırlar. Başta Genç Kalemlerin dil anlayışıyla, bu grup mensuplarının dili kullanma tarzları

arasındaki ayrılıklar bu tartışmaların merkezini oluştururlar.” (Balci, 2012: 105)

Bu dönemde eleştiri ile alakalı olarak teorik yazılar ve eserler çok az olsa da edebi tartışmalar oldukça fazladır. Eleştiri daha çok eserlerin tanıtımı-eleştirisi ve dönemlerin eleştirisi şeklindedir.

II. Meşrutiyet döneminde en çok eleştiri konusu olan ve üzerinde yazı yazılan “Yeni Lisan” ve “Milli Edebiyat”tır. Dil ile alakalı yazılar Yeni Lisan Hareketi etrafında yoğunlaşmıştır. Bu konuda yazı yazarlar ise; Ali Canip, Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin, Yakup Kadri, Hamdullah Suphi, Halit Ziya, Cenap Şehabettin, Mehmed Fuad, Şehabettin Süleyman gibi isimlerdir. Genç Kalemler hareketi, “dilde sadeleşmeyi” savunur ama “tasfiyeciliğe” de karşı çıkar. Bunlar dil ile ilgili görüşlerini şöyle savunurlar:

1- Biz dünküleri tezyif etmiyoruz, ancak onların bugünkü kalemlere örnek olamayacağını söylüyoruz. Çünkü eğer gençler onları kendilerine örnek alırlarsa taklitten öteye gidemezler ve yenilik durur.

2- Asıl ile şekil birbirinden ayrılamaz. Eğer biz asıl olarak düne benzeyeceksek şekil olarak da düne benzemeliyiz. Ancak şu iyi bilinmelidir ki edebiyatta, eski bir şey yıkılmaksızın yeni bir şey yapılamaz.

3- Yeni Lisan, Türkler için yalnız bir edebiyat meselesi değil, bir dil ve hayat meselesidir. Zor şartlar altında bulunan Türk milletini dünküler kurtaramaz, çünkü onlar yenilere yabancıdırlar.

4- Osmanlı muhitinde halkla temas ettiğinizde göreceksiniz ki halkın hemen hepsi yeni lisanla konuşuyor. Genç ediplerimizin bazılarının yazıları, gazetelerin dili gittikçe yeni lisana yaklaşıyor.

5- Yeni lisanı Türklere kazandırmak isteyen beş-on genç icad etmemiştir. Yeni lisan ictimai tekamülün ürünüdür. Yeni lisancılar da milletin ruhundan doğan bir yeniliği benimsemektedirler.

6- Yeni lisan geriye, geçmişe dönmüyor, İstanbul’da konuşulan Türkçeyi bütün incelikleriyle ortaya koyarak, bütün Türkler arasında yaygınlaştırmak istiyor.

7- Yeni lisan hem bir ilim ve hem de bir sanat dilidir.

8- Dilde ikilik olmaz. Aynı kelimeyi alimler başka, halk başka kullanamaz. Öyle olursa alimlerin yazdığı kitapları halk anlamaz.

9- Yeni Lisancılar, kendi kaidelerine, kendi kaidelerinin işleyiş ve zevk anlayışına uydurularak ortaya konan dile sahip çıkmışlardır. (Öksüz, 1995: 132)

Milli lisan haricinde üzerinde oldukça fazla durulan diğer konu da “Milli edebiyat”tır. Bu meseleyi ilk dile getiren Ali Canib’dır. Ali Canib, Genç Ka-

lemler ve Türk Yurdu dergilerinde halihazırdaki edebiyatı eleştirip yeni bir edebiyatın gerekliliğinden bahsetmiştir. (Balcı, 2012: 106) O, Aşk-ı Memnu'da anlatılan karakterlerin bizim çevremize ait olmadığını ve böyle bir sürü eser olduğunu söyler. Teessüs edecek olan Milli edebiyat için Refik Halit'in Hakk-ı Sükut'unu, Nebbaş'ını örnek gösterir. Çünkü bu eserlerin kahramanları bizim içimizde yaşarlar, İngiliz, Fransız değil Türk'türler. (Ercilasun, 1995)

Milli edebiyatçılar özellikle "halk kültürü"ne yönelirler. Yeni edebiyatın hareket zemini olarak halk kültürünü, halk zevkini, halk edebiyatını merkez kabul ederler. Bunu teorik olarak ifade etmekle kalmazlar uygulamaya da koyulurlar. Bu dönemin en hararetle tartışma konularından birisi de Milli edebiyat bağlamında ortaya çıkan hece-aruz tartışmasıdır. Milli edebiyat taraftarları aruzun bize ait olmadığını, dilimize uymadığını bu nedenle hece vezninin kullanılmasını gerektiğini ısrarla vurgularlar.

6. Cumhuriyet Dönemi'nde Eleştiri

Bu dönem büyük bir sosyal değişim ve dönüşümün yaşandığı tarihleri içinde barındırır. Dönemin edebi anlayışı da siyasi anlayış gibi devrimci bir nitelik taşıdığı için eskinin üzerine tamamen bir çizgi çeker ve yeni birtakım şeylerin peşine düşer. "Dönemin yazarlarının ezici çoğunluğu, hem eski edebiyatı hem de güncel edebiyatı toplumsal gerçeklere yönelmediği savıyla eleştirirler. Ancak Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu tartışmalar iddialığı, yıkıcılığı, arayışları ve yapıcılığı bakımından diğer dönemlerden farklı özellikler gösterir. Yeni ve özgün bir edebiyat ortaya koyma çabasında olan sanatçılar, farklı cephelerde toplanarak kendi arayışlarının en iyi ve en doğru olduğunu açıklamaya çalışırken, çoğu zaman karşı gruptakileri eleştiri sınırları dışına çıkararak adeta hırpalarlar. Siyasal alandaki arayışlarla edebi arayışlar birbirine karıştırılır." (Özçelebi, 2003: 106) Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle yaşanan siyasi-sosyal ve ekonomik değişimlerle beraber kültür ve edebiyat da bundan nasibini almıştır.

Cumhuriyet'in kurulduğu dönemde edebi olarak şu düşünce ve anlayışlar üzerinde tartışmalar olmuştur: 1- Cumhuriyet ve onunla beraber yapılan devrim ve inkılaplar doğal olarak onun destekleyicisi bir edebi anlayışı da beraberinde getirmiştir. Bazıları edebiyatın böyle güdümlü olamayacağını söylerken bazıları da tam tersine edebiyatın da desteği ile devrimlerin halka daha kolay bir şekilde yayılacağı düşüncesinde olmuştur. 2- Millî edebiyat ve milliyetçi edebiyat arasındaki benzerlik ve farklar üzerine yapılan tartışmalar. 3- Eski edebiyat üzerine yapılan tartışmalar. Bir kısım edebiyatçılar Divan Edebiyatı'nı yerden yer vururken, bir kısmı ona ılımlı bakmayı bilmiştir.

Bu dönemde sağlam bir eleştiri teorisi meydana gelmemiştir; ancak bu işi meslek edinen insan sayısı artmıştır. Daha önce var olan eser, devir ve yazar merkezli eleştiri anlayışı aynen devam etmiştir. Ayrıca dönemin edebiyat anlayışının temelini oluşturan “köklere dönüş” düşüncesinden dolayı edebiyat tarihi ve antolojiler oldukça fazla yer tutar. (Balcı, 2012: 127) Bu edebiyat tarihleri dolaylı olarak eleştiriyi etkilemiştir.

Edebiyat tarihi ve antoloji eserlerinin yayınlanması sayesinde edebi eserlere bütünlüklü bir bakış açısıyla bakma imkanı doğmuştur. Böylelikle varolan bütün malzeme ortaya çıkarılmış, bir araya getirilmiş ve ilgililerin kullanımına sunulmuştur.

Dönemin dikkati çeken eleştirilerden birisi dönem eleştirileridir. Cumhuriyet’in kurulması ile beraber İnkılap edebiyatı doğar. İnkılap edebiyatında sanatkarın konumu, durumu tartışma konusu olur. Bazıları sanatkarın inkılabın emrine amade olması gerektiğini söylerken, bazıları da onun serbest bırakılması gerektiğini savunur. Ayrıca Türk edebiyatının kaynağının “Halk Edebiyatı” olduğu ve Milli edebiyatımızın da bunun üzerine inşa edilmesi gerektiği görüşü ön plana çıkar.

Cumhuriyet’ten sonra da Divan Edebiyatı ve Tanzimat Edebiyatı eleştiri konularından birisi olmaya devam eder. Divan Edebiyatı’nın klasik bir edebiyat olamayacağı, dalkavuk, halktan uzak bir edebiyat olduğu vurgulanır. Benzer eleştirilerden Tanzimat ve Servet-i Fünun edebiyatları da nasibini alır.

Şiirle alakalı tartışmaların merkezini “eski-yeni” ve “ideoloji ve şiir” oluşturur. Yedi Meşaleciler, Beş Hececileri eleştirir ve şiiri sun’ileştirdiklerini, cansızlaştırdıklarını söylerler. Daha sonra Nazım Hikmet “Putları Yıkıyoruz” adlı bir yazı yazarak Abdülhak Hamid, Mehmet Emin gibi şairlere ve onların şiirlerine çatar. (Balcı, 2012: 136) Ayrıca şiirin herhangi bir ideoloji tarafından sınırlandırılıp sınırlandırılmayacağı hakkında da tartışmalar olur. “1923-1938 yılları arasında şiir eleştirileri, genellikle şairler tarafından yapılmış, olumlu eleştiriler aynı şiir anlayışına sahip şairler tarafından, olumsuz eleştirilerse karşı anlayıştakiler tarafından yöneltmiştir. Bu dönemde esere yönelik eleştiri çok azdır. Çoğu zaman şairin kişiliği ve siyasal eğilimi eleştiri konusudur. Eski şairler milli olmamakla suçlanırken yeniler de şiiri ideolojinin hizmetine sunmak ve halk şiirini beceriksizce taklit etmekle suçlanırlar. Şiire yenilik getirebilme, eleştiride kullanılan en önemli ölçütlerden biridir.” (Özçelebi ve diğ., 2003: 106) Şiir eleştirilerinde en çok eleştirilen şairler şunlardır: Abdülhak Hamit, Ahmet Haşim, Tevfik Fikret, Mehmet Akif, Nazım Hikmet, Yahya Kemal ve Necip Fazıl.

Roman ve hikayede karakterler ve konularla alakalı eleştiriler görülür. Yazarlarımızın Anadolu’yu yeterince tanımadıkları ve yaratılan karakterlerin

yeterince gerçek ve bu toplumun içinden olmadıkları ifade edilir. “Roman ve hikaye alanındaki eleştiriler şiire karşılık daha derli topludur. Eleştirmenlerin roman ve hikayede aradıkları en önemli özellik gerçeklik olduğu için bu alandaki eleştiriler daha yapıcıdır. Roman eleştirilerinde ölçüt, romandaki olayın ve kişilerin gerçeğe uygunluğu ve varsa psikolojik çözümlenmelerin derinliğidir.” (Özçelebi ve diğ., 2003: 106) Bu dönem eleştirilerin merkezinde yer alan eserler: Sinekli Bakkal, Kuyucaklı Yusuf, Yaban, Dokuzuncu Hariciye Koğuşu, Gökyüzü, Sabahattin Ali ve Sait Faik’in hikayeleri ve Muharrir, Tohum, Bir Adam Yaratmak, Sağanak, Unutulan Adam gibi tiyatro eserleridir. (Balci, 2012: 142)

Dönemin en hararetli tartışma konularından biri de dil meselesidir. Harf inkılabı, dilde sadeleşme, öz Türkçecilik, yazı-dili konuşma dili meselesi bunların merkezini teşkil eder.

Cumhuriyet döneminde eleştiri denince akla gelen ilk kişi Nurullah Ataç’tır. Bu dönemde Ataç haricindeki eleştirmenler şunlardır: Sabahattin Eyuboğlu, Orhan Burian, Mehmet Kaplan, Suut Kemal, Mehmet Fuat, Asım Bezirci, Hüseyin Cöntürk, Fethi Naci... “Eleştirimizin 1950’lere kadar geçirdiği süreç kuruluş/çıraklık, 1960’lara kadar olan süreç ise kalfalık dönemi olarak adlandırılabilir... 1940’larda Mehmet Kaplan ve Nurullah Ataç eleştiriye kuramsal olarak ele alırlar.” (Özçelebi ve diğ., 2003: 106)

Eleştiri bize Batı’dan gelen bir türdür. Bundan dolayı çok uzun bir mazisi yoktur. Mazisinin uzun olmaması ile birlikte onun sınırları (nerede başlayıp nerede bittiği) da belirgin değildir. Dolayısıyla diğer edebi türlerle geçişkenlik azr eder. Bu geçişkenlik eleştiri, edebiyat tarihi ve estetikte daha net görünür.

Edebiyat tarihi ile eleştiri bazı durumlarda birbiri ile karıştırılır. Türk edebiyatında eleştiri, geçmişle sürekli bir hesaplaşma içerisine girdiği için bu noktada edebiyat tarihi ile eleştirinin sınırları geçişkenlik arz eder. Türk edebiyatında, edebiyat tarihi dediğimizde akla ilk gelen Fuad Köprülü’dür.

“Edebiyat tarihçisi, bir eserin kıymetini takdir ederken, vesikalara dayanarak onun yüzyıllarca halk arasında nasıl bir rağbet kazandığını, sebepleri ve neticeleri ile anlatmağa çalışır; halbuki ‘münekkid’ doğrudan doğruya kendisinin o eserden aldığı ‘duygulanma payı’ nı şahsi zevk ve kanatine göre izah eder. Tarihçi şahsi zevk ve kanaatini azami derecede dikkate almamağa ve imkan nisbetinde ‘afaki’ bir şekilde düşünmeğe mecburdur. Münekkidin bakış tarzı ise sırf ‘enfüsi’ dir.” (Köprülü, 1980: 2) Köprülü, edebiyat tarihçisi ile eleştirmen arasındaki farkı ortaya koyarken birinin belgelere dayandığının diğerinin ise kişisel duygulardan hareket ettiğinin altını çizer.

Nurullah Ataç, edebiyat tarihi ile eleştirinin sınırlarının birbirinden tamamen ayrılmadığı için her iki türün de bundan zarar gördüğünü ifade eder. Ay-

rıca edebiyat tarihçilerinin kişisel görüş belirtmek gibi bir lükslerinin olmadığını vurgular. (Ataç, 1938)

Sebahattin Eyüboğlu tenkidin, edebiyat tarihinin bittiği yerde başladığını ve estetiğin başladığı yerde bittiğini söyler. Münekkit bir eseri anlar ve anlatır. Ancak bu eseri anlamak için tarihi ve estetiği de iyi bilmelidir. (Eyüboğlu, 1982) Eyüboğlu böylece eleştiriyi, edebiyat tarihi ile estetiğin ortasına yerleştirir.

Edebiyatımızda 1960'lara kadar özellikle Öznel ve İzlenimci Eleştiri ön plandadır. Bunun nedeni bizdeki eleştiri anlayışının şahıs merkezli olmasıdır. "Klasik Türk Edebiyatı'nda 'Tezkire' adıyla çıkan eserlerde şiir eleştirisine ilişkin bazı kısa ifadelere yer veriliyordu. Bu tür ifadeler genellikle izlenimci eleştiri anlayışını yansıtır. ... Tanzimat'tan sonraki Türk edebiyatında da izlenimci eleştiri anlayışı uzun yıllar devam etti. Türk edebiyatında 1950'lere kadar aşağı yukarı genellikle izlenimci eleştiri anlayışı egemen olmuştur. Bu tarihten sonra ise nesnel eleştiri anlayışı başat bir öge olarak belirginlik kazanmakla beraber izlenimci eleştiri de bütün bütün ortadan kalkmamıştır. Fakat, öznel eleştiri, çoğu zaman yazarların birbirine saldırı hatta küfür etme aracı olmuş, eserin edebi değerinden çok, sanatçının kişiliğine yönelik alay ve hakaret yazıları halinde tezahür eder." (Çetin, 2003a: 184) Eleştiri, bizde "ağız dalaşı"ndan öteye gidip esere ulaşamamıştır.

1960 sonrası dönemde birçok etmenin de yönlendirmesi ile nesnel eleştiri ön plana çıkmaya başlar. Böyle bir eleştiri yaklaşımı, bu dönemde Türk Edebiyatı'nda iki ayrı ortamda gelişti. Bunlardan birincisi üniversite çevreleridir. Daha çok Batı dil ve edebiyatları bölümü hocaları, Batı edebiyatlarından edindikleri birikimleri Türk Edebiyatı'na uygulamaya çalıştılar. Berna Moran, Tahsin Yücel, Akşit Göktürk, Murat Belge, Şerif Aktaş, Doğan Aksan, Gürsel Aytaç gibi akademisyenler bunlar arasındadır. ... Nesnel eleştiri anlayışının geliştiği başka bir ortam da profesyonel yazarların ürünlerini yayınladıkları bazı dergilerdir. (Çetin, 2003b: 208)

Bu dönemde kuşkusuz en dikkate değer gelişmelerden biri, öznel eleştirden nesnel eleştiriye geçişte ciddi adımların atılmasıdır. Nesnel eleştiri anlayışının en önemli halkasını da 'BİNES'çiler oluşturur. "Bilimsel ve nesnel eleştiri" ifadesinin kısaltması olan 'BİNES' sözü, bu eleştiri akımına ad olmuştur. Bu, öznel eleştiriye karşı bilimsel verilerden yararlanarak ve bazı yöntemler kullanarak, eleştirmenin kendi kişisel ve öznel değerlendirmelerine yer vermediği bir eleştiri anlayışıdır. Bunlar, 1960'lı yıllarda seviyeli bir edebiyat kuşağı oluşturmak için kadrolaşarak eleştiriyi ciddi bir kurum haline getirme çabası içinde olmuşlardır. '60 Kuşağı eleştirmenleri' olarak tanınırlar. (Çetin, 2003b: 208) Bu nesnel eleştiri yönteminin en tanınmış şahsı Hüseyin

Cöntürk'tür. İngiltere ve Amerika'da 1920-1970 yılları arasında hakim olan Elliot, Richards, Wellek, Waren, Beardsley, Wimsatt gibi kişilerin temsil ettiği İngiliz-Amerikan Yeni Eleştiri anlayışının edebi metne yaklaşım biçimini Türk edebiyatına uyarlamaya çalışmıştır. (Çetin, 2003b: 208)

Cemal Süreya, Cumhuriyet Dönemi eleştirmenleri olarak bilinen Nurullah Ataç, Cevdet Kudret, Mehmet Kaplan, Tahir Alangu, Fethi Naci vb. isimlerin hiçbirisini eleştirmen olarak kabul etmez. Onların bazılarının bilgi verdiğini, bazılarının insanları çekiştirdiğini, bazılarının ise insanları yarıştırmaktan başka bir şey yapmadıklarını söyleyerek, onları eleştirir.

Nurullah Ataç çeliştirmen
Tahir Alangu soruşturman
Cevdet Kudret deriştirmen
Suut Kemal çekiştirmen
Mehmet Kaplan uyuşturman

Sabahattin Eyüboğlu yetiştirmen
Orhan Burian barıştırman
Vedat Günyol biliştirmen
Adnan Benk veriştirmen
Fahir Onger geçiştirmen

Mehmet Fuat alıştırman
Fethi Naci kızııştırman
Hüseyin Cöntürk yarıştırmen
Rauf Mutluay doluşturman
Asım Bezirci koğuşturman

Mehmet H. Doğan geliştirmen
Doğan Hızlan buluşturman
Konur Ertop araştırmən
Vecihi Timuroğlu seviştirmen
Muzaffer Uyguner üleştirmen

Adnan Binyazar örtüştürmen

Fusun Akatlı konuşturman

Atilla Özkırmımlı dalaştırmı

Murat Belge yakıştırmı

Enis Batur ileştırmı

İlhan Berk eleştırmı (Süreya, 1990: 217)

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin yaşadığı siyasi krizler bu alanla sınırlı kalmamış sosyal ve kültürel hayata da yansımıştır. Tanzimat ile başlayan kırılma Cumhuriyet'e kadar hep gel-gitlerle süregelmiştir. Bir yandan yenilik adına birşeyler ortaya konurken diğer yandan eskiye bağlılık devam etmiştir. Bu ikilem Cumhuriyet'in ilan edilmesi ile beraber son bulmuştur. Doğu ve Batı'nın bir terki oluşturmayaacağı anlaşılmiş ve bu duruma bir son verilmiştir. Artık yön tamamen Batı'ya çevrilmiştir.

Yaşanan bu olaylardan ve gelişmelerden edebiyat da nasibini almış, kendi payına düşen değişim süreçlerini yaşamıştır. Namık Kemal başta olmak üzere dönemin edebiyatçılarının büyük bir kısmı siyasetin ve sosyal hayatın içinden birileri olarak yeninin savunucusu olmuşlardır. Yeniyi savunan bu edebiyatçılar kendilerine alan açmak için Klasik Edebiyatı sürekli eleştirme ihtiyacı duymuşlardır. Ancak Klasik edebiyat yolunda edebi eserler vermekten de geri durmamışlardır. Buradan bakıldığında bir çelişki gibi görünse de onlar gelecek kuşaklara şekil itibarı ile eski olsa da yeni konular ve türler bırakmışlardır.

Meşrutiyet ile beraber yeni mecraya girme çabaları sürerken kırılma iyice derinleşir. Bu dönemde de edebi olarak eskinin eleştirisi devam eder, hece vezni, halka, halk kültürüne yönelme düşüncesi ön plana çıkar. Cumhuriyet'e gelindiğinde artık herşey netlik kazanır. Cumhuriyet ile beraber yeni bir ideoloji ve yeni bir dünya kurulur. İşte edebiyat da bu yeni ideolojinin yapıcı unsurlarından biri olarak inkılapçı bir mahiyet alır. Onun eskiyi tamamen ortadan kaldırmak ve yeniyi kurmak gibi bir görevi vardır. Bu nedenle münekkid, kurucu unsurlardan birisi olarak kendi zevklerinden vaz geçerek önce yeni edebiyatın temel taşlarını oturtmaya uğraşır. Bu da çoğu zaman onun dilinin sert ve keskin olmasına neden olur.

KAYNAKÇA

- Aksan, D. (1976). *Tartışılan Sözcükler*. Ankara: TDK.
- Ataç, N. (1938). “Denebilir ki: Objektif”. *Akşam*.
- Babacan, M. (2003). “Ara Nesil’de Eleştiri”, *Hece Dergisi Eleştiri Özel Sayısı*, 77-78-79.
- Balcı, Y. (2012). *Eleştiri Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Bilkan, A.F. (1986). “Divan Edebiyatında Tenkit”. *Milli Kültür*, 54,11.
- Carlau, J. C., Fillox, J. C. (1985). *Edebi Eleştiri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Çetin, N. (2003). “1960-2000 Yılları Arasında Türk Edebiyatı’nda Eleştiri Çalışmaları” *Hece Dergisi Eleştiri Özel Sayısı*, 77-78-79, 167-184.
- Çetin, N. (2003). “Öznel/İzlenimci Eleştiri”, *Hece Dergisi Eleştiri Özel Sayısı*, 77-78-79, 208.
- Dayanç, M. (2012). *Eleştiri Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Devellioğlu, F. (1999). *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Ercilasun, B. (1995). *İkinci Meşrutiyet Devri’nde Tenkit Türkçü Tenkit*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ersoy, M. A. (1330). “İntikad”, *Sebilürreşad*, 184.
- Eyüboğlu, S. (1982). *Sanat Üzerine Denemeler Eleştiriler-1*. İstanbul: Cem Yayınları.
- Gelibolulu Ali. (1994). *Kühü’l-Ahbar’ın Tezkire Kısmı*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- İpekten, H., İsen, M., Kılıç, F., Aksoyak, İ.H., Erduran, A. (2002). *Şair Tezkireleri*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Kara, İ. (2010). “Unuttuklarını Hatırla/Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not”, *Divan*, 28, 28.
- Köprülü, M. F. (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Öksüz, Y. Z. (2005). “Türkçenin Sadeleştirme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi”. Ankara: TDK.
- Özçelebi, B. M. (2003). “Cumhuriyet Dönemi’nde Edebi Eleştiri (1923-1938)”, *Hece Dergisi Eleştiri Özel Sayısı*, 77-78-79, 106.
- Özgül, M. K. (2003). “Tenkidi Eleştirmek”, *Hece Dergisi Eleştiri Özel Sayısı*, 77-78-79, 7.
- Özsarı, M. (2012). *Eleştiri Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Süreya, C. (1990). *Sevda Sözleri*. İstanbul: Can Yayınları.
- Tökel, D. A. (2003). “Divan Edebiyatı’nda Eleştiri”, *Hece Dergisi Eleştiri Özel Sayısı*, 77-78-79, 37.
- Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük* (Genişletilmiş Baskı), Ankara: TDK.
- Uçan, H. (2003). *Edebiyat Bilimi ve Eleştiri*, Ankara: Hece Yayınları.
- Uçman, A. (2003). “Tanzimat ve Servet-i Fünun Dönemi Türk Edebiyatı’nda Eleştiri”, *Hece Dergisi Eleştiri Özel Sayısı*, 77-78-79.
- Üzgör, T. (1990). *Türkçe Divan Dibaceleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yetiş, K. (2007). *Dönemler ve Problemler Aynasında Türk Edebiyatı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Üniversite Öğrencilerinin Girişimci Kişilik Özelliklerinin Değerlendirilmesi: Yalova Meslek Yüksekokulu Öğrencilerine Yönelik Bir Uygulama

Yrd.Doç.Dr. Duygu TALİH AKKAYA*

Yrd.Doç.Dr. Emel YILDIZ**

Yrd.Doç.Dr. Yasemin KOLDERE AKIN***

Özet

Özellikle son yıllarda küreselleşmeyle birlikte yoğun rekabet ortamının yaygınlaşması girişimcilik kavramının önemini daha da arttırmıştır. Sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçişte önemi giderek artan girişimcilik, ekonomik kalkınma ve istihdam yaratmanın temel faktörlerinden biri haline gelmiştir. Girişimcilik potansiyeli birçok faktörden etkilenmektedir. Bu faktörlerden biri de kişilik özellikleridir.

Çalışmanın temel amacı, gelecekte girişimci olmayı planlayan üniversite öğrencileri ile planlamayanlar arasında kişilik özellikleri bakımından fark olup olmadığını belirlemektir. Bu amaçtan yola çıkarak girişimci ve girişimcilik kavramları ile girişimci kişilik özellikleri üzerinde durulmuş, ardından anket yöntemiyle bu özelliklerin potansiyel girişimciler olan üniversite öğrencilerinin girişimcilik eğilimine etkisi incelenmiş ve elde edilen veriler analiz edilerek değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Girişimcilik, Kişilik Özellikleri, Üniversite Öğrencileri

Evaluation Of Entrepreneurial Personality Characteristics Of University Students: An Application Of Yalova Vocational School Students

Abstract

Especially in recent years, both globalization and proliferation of intense competition environment raised the importance of entrepreneurship concept. Entrepreneurship, importance of which has gradually increased during the transition from industrial society to information society, has become one of the basic factors on economic development and employment creation. The potential of entrepreneurship is affected by numerous factors. One of these factors is personality traits.

* Yalova Üniversitesi Yalova Meslek Yüksekokulu, duygutalih@gmail.com

** Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, yildizn@hotmail.com

*** Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, yaseminkoldere@trakya.edu.tr

The main purpose of this study is to determine whether there is a difference in terms of personality characteristics, between the students who plan to be an entrepreneur and who don't plan to be an entrepreneur. Starting from this purpose, entrepreneur and entrepreneurship concepts and personality traits of an entrepreneur are emphasized, then effect of these personality traits on entrepreneurship tendency of university students who are potential entrepreneurs, is investigated by means of survey method and finally obtained data is evaluated by analysing.

Keywords: Entrepreneurship, Personality Traits, University Students

GİRİŞ

Geçtiğimiz yüzyılın başlarına kadar girişimcilik kişilerin kendi sermayeleri ile iş kurması olarak algılanmaktayken, yaşanan baş döndürücü gelişmelerle birlikte girişimci insan tipi bambaşka nitelikler kazanmaya başlamış ve bu niteliksel değişim aynı zamanda girişimcinin ekonomik değerini ve dolayısıyla toplumdaki önemini de arttırmıştır. Nitekim bu gelişmelerin bir sonucu olarak genel ekonomide girişimcilik bir üretim faktörü olarak kabul edilmeye başlanmıştır (Ören & Biçkes, 2011, 70).

Girişimcilik ve girişimci terimlerinin ifade ettiği anlamlar, akademik çevreler ve uygulayıcılar arasında farklılık göstermektedir. Buna rağmen Girişimcilik Merkezlerinde girişimcilik, genel olarak yenilikçi ürünler, hizmetler ve teknolojik süreçler ortaya koyma vasıtasıyla topluma katkı sağlama imkânı sunan çekici bir kariyer olarak görülmektedir (Zarafshani & Rajabi, 2011, 631).

Tipik olarak girişimci, bir fırsatı keşfeder ve kaynakları bir araya getirip bu faktörleri pazara bazı yenilikler sunacak şekilde yatırım için organize eder. Girişimciler aslında refah yaratımı ve değişim için birer araç gibi hareket etmektedirler (Arasteh, Enayati, Zamani, & Khademloo, 2012, 5736).

Girişimciliği teşvik etmek dünya genelinde hükümetler tarafından ulusal bir öncelik olarak görülmektedir. Hükümetlerin bu ilgisi, küçük işletmelerin ekonomi açısından çok fazla sayıda iş olanağı yaratması, yenilikçiliğin önemli bir kaynağını temsil etmesi, ulusal üretkenliği artırması ve fakirliği azaltmasından kaynaklanmaktadır (Fairlie & Holleran, 2012, 366).

Çok sayıda Avrupa ülkesinde, işsizlere iş kurmaları için finansal ve diğer türden destek sağlama programları mevcuttur ve Amerika Birleşik Devletlerinde çeşitli eyaletlerde, insanların işsizlik sigortalarını bırakmaları amacıyla kendi işinde çalışmayı teşvik eden programlar bulunmaktadır (Fairlie & Holleran, 2012, 366-367).

Girişimciliğin yeniliklerin ortaya çıkması, yeni istihdam alanları yaratılması, yeni sektörler ve işletmeler kurulması, ekonomik büyümenin ve toplumun refah seviyesinin artması bakımından ekonomik ve sosyal hayatta önemli bir rolü vardır (Dündar & Ağca, 2007, 122).

Üniversiteler, girişimci potansiyeli ve yetenekleri geliştirmenin öneminin farkında olmalı, öğrencileri girişimci yeteneklerle nasıl donatacağına odaklanmalı, istihdamın alternatif bir yolunun daha olduğuna dair farkındalık yaratmalı ve yeteneklerin transfer edilebilir olduğu hususunu göz ardı etmemelidir (Zarafshani& Rajabi, 2011, 630).

1. Girişimci ve Girişimcilik

Girişimcilik kavramı, köken itibariyle Fransız Cantillon'un kullandığı ve girişimci anlamına gelen "entreprendre" terimine dayanmaktadır. 1755'de Fransız Cantillon bu terimi, ekonomik parametreler içerisinde, kazanç elde etmeyi ve belirsizliği göğüslemeye arzulu, önsezi (basiret) ve yaratma yeteneği olan bir bireyi tanımlamak için kullanmıştır. Girişimcilik kavramı, literatürde pek çok yazar tarafından farklı boyutları vurgulanarak tanımlanmaya çalışılmıştır. Kavramla ilgili yapılan bütün tanımlamalarda ortak nokta girişimciliğin çeşitli fırsatların değerlendirildiği bir süreç olarak ele alındığıdır (Dündar & Ağca, 2007, 124).

Klasik anlamda girişimci, daha çok kendi işini kuran, çeşitli üretim faktörlerini bir araya getirerek ve risk üstlenerek üretim sürecinde bulunan ve bunun sonucunda da kar elde etmeyi amaçlayan kişi olarak tanımlanmaktadır. Günümüzde ise girişimci; sürekli olarak mevcut durumun ötesine geçebilmek amacıyla üretkenlik yeteneğini kullanarak daha önce hiçbir kimse tarafından fark edilememiş fırsatları tespit edip kullanabilen kişi şeklinde algılanmakta ve bu anlamda girişimciye değişimin temsilcisi olarak bakılmaktadır (Ören & Biçkes, 2011, 71).

Girişimciler genellikle yapmaya başladıkları şeyde ısrarcı davranan, saatlerce çalışmak hususunda istekli olan, standartlara uymayan, kavramları kapsamlı şekilde inceleyen ve kendi kişisel sezgilerine uygun şekilde hareket eden insanlar olarak tanımlanır (Yıldız, 2012, 83).

Yapılan açıklamalar doğrultusunda; günümüzde girişimci kavramıyla ifade edilmek istenenin işletme sahibi olsun ya da olmasın, herhangi bir işyerinde fiilen çalışsın ya da çalışmasın, kısaca bulunduğu herhangi bir ortamda ya da üstlendiği herhangi bir rolde mevcut durumun işleyişini olumlu anlamda farklılaştıran bireyler olduğu söylenebilir (Ören & Biçkes, 2011, 71).

Son yapılan araştırmanın bir sonucu da gelişmekte olan ülkelerdeki girişimcilik algısının, gelişmiş ülkelerdeki girişimcilik algısından farklı olduğudur ve bu farklılıklarının idrak edilmesi global ekonomi ve yüksek öğrenim açısından kritik öneme sahiptir. Örneğin, Davey ve diğerlerinin araştırma sonucu, gelişmekte olan ekonomilerden gelen öğrenciler, endüstrileşmiş Avrupalı emsallerine göre, gelecekteki kariyerlerini birer girişimci olarak hayal

etmelerinin ve girişimciliğe karşı daha pozitif yaklaşımlarının daha muhtemel olduğunu işaret etmektedir (Arasteh ve diğerleri, 2012, 5737).

2. Girişimci Kişilik Özellikleri

Rekabetin küresel bir nitelik kazandığı, ekonomiler üzerinde ulusal düzenlemelerin etkisinin kaybolmaya yüz tuttuğu ve dünyanın neresinde olursa olsun üretim faktörlerinden bilgiye sahip olanların ve bilgiyi kullanmayı becerebilenlerin yararlanmaya başladığı bir ortamda; gerek bireysel gerekse ulusal zenginliğin dinamikleri, girişimci bireylerin düşünsel ve davranışsal aktivitelerinde yatmaktadır. Bu da kişinin kişisel özellikleriyle doğrudan bağlantılıdır. İnsanın bulunduğu her ortamda girişimciden ve dolayısıyla girişimcilikten bahsedebilmenin mümkün olduğu gerçeğinden hareketle, girişimci bireylerin sahip olmaları gereken girişimcilik özelliklerinin çok geniş bir alana yayıldığı söylenebilir (Ören & Biçkes, 2011, 68-72).

Girişimcilik ile ilgili yapılan çalışmalarda yer alan girişimci kişilik özelliklerinden bazıları; risk alma eğilimi, başarıma ihtiyacı, yenilikçilik, kontrol odağı, belirsizlik toleransı ve kendine güvendir.

Risk Alma Eğilimi: Hofstede'ye göre risk; bir olayın meydana gelme olasılığının oranıyken, belirsizlik ise, bir olasılığa bağlı kalmadan, herhangi bir şeyin olabileceğine yönelik beklentidir ve kaygı yaratır. Eğer belirsizlik risk olarak açıklanabiliyorsa bir kaygı kaynağı olmaktan çıkar. Risk kavramı, devam etmekte olan bir olayın sonucunun tam bir belirlilikle ifade edilememesi olarak da tanımlanabilir (Ören & Biçkes, 2011, 73).

Risk alma eğilimi, bir bireyin riskli bir durum ile yüz yüze geldiğinde, risk alma veya riskten sakınma davranışı sergileme eğilimini ifade etmektedir (Gürol & Atsan, 2006, 30). Risk alma eğilimi, girişimciler için risk, beklenen geri dönüşün maksimum olacağına dair inancı ve rasyonel karar verme vasıtasıyla teşebbüsün gerçekleştirilmesini kapsar. Girişimciler, her zaman geleceği öngören ve risk almaktan korkmayan insanlardır (Yıldız, 2012, 84).

Başarma İhtiyacı: Herhangi bir işin başarılı bir şekilde sonuçlandırılması için temel belirleyicilerden biri olan başarıma ihtiyacı, aynı zamanda toplumların ekonomik gelişmelerinin sağlanmasında önemli bir motivasyon aracı olma özelliğine de sahiptir (Ören & Biçkes, 2011, 73-74).

Geleneksel tanımına göre başarıma ihtiyacı, insanı başarı ve mükemmellik için mücadele etmeye sürükleyen itici güçtür. McClelland başarıya yüksek düzeyde ihtiyaç, genç bir insanı başka tür bir pozisyondan elde edilebileceğinden daha fazla başarı tatmini elde etmek amacıyla girişimci bir pozisyon aramaya uygun hale getirmektedir diyerek girişimcilik literatüründeki yapıyı ilk kuran kişi olmuştur (Gürol & Atsan, 2006, 29).

McClelland tarafından ileri sürülen *başarı ihtiyacı teorisi*, başarı ihtiyacının girişimcilik davranışlarını etkileyen önemli bir faktör olduğunu ileri sürmektedir. Başarma ihtiyacı, insanları girişimciliğe sevk etmek, kontrol-lü riskleri üstlenmeye yönelmek, problem çözme becerisini geliştirmek ve amaçların belirlenmesine yardımcı olmak bakımından girişimciliğe katkıda bulunmaktadır (Korkmaz, 2012, 212).

Yenilikçilik: Yeni gelişen anlayış çerçevesinde, bir işletmenin sağlığı ve geleceği için en önemli öge olarak görülebilecek olan inovasyon, başka bir deyişle yenilikçilik köken olarak ‘yeni’ anlamına gelen Latince ‘nova’ sözcüğünden türemiştir. Birçok kez girişimciliğin özünü ve kurumsal girişimciliğin en önemli ögesini oluşturduğu ileri sürülen yenilikçilik, bilginin, örgütsel fonksiyonları yerine getirmek üzere, orijinal, ilintili, benzersiz çözüm ve değer yaratan yeni kaynak, ürün, süreç, hizmet, yönetim tekniği veya teknoloji biçiminde somutlaştırılarak değiştirilmesi, birleştirilmesi ya da sentezlenmesi aracılığıyla ticari değer kazanması sürecidir (Altuntaş & Dönmez, 2010, 53-54).

Yenilikçilik, girişimcilerin odak noktası ve son derece önemli karakteristik özelliğidir ve yaratıcılığın ticari versiyonu olarak kabul edilmektedir. Girişimcilerin bakış açısına göre yenilik, pazarlanabilir yenilik anlamına gelmektedir (Yıldız, 2012, 84).

Kontrol Odağı: Kontrol odağı, bireylerin kendi hayatlarında meydana gelen olayların altında yatan ana nedenler hakkındaki algısıdır (Okhomiya, 2010: 141). İçsel kontrol odağına sahip bireyler, hayatlarında meydana gelen olayları kontrol edebildiklerine, dışsal kontrol odağına sahip bireyler ise hayatlarında meydana gelen olayların şans veya kader gibi dış faktörlerin bir sonucu olduğuna inanmaktadır (Koh, 1996, 14).

Girişimcilerin içsel kontrol odağına sahip olduklarına inanılır ve yeni fırsatlar arayan ve yenilikçi bir tutum sergileyen girişimcilerin hayatlarında meydana gelen olayları kontrol edebilme yeteneğine de sahip olmaları beklenir (Gürol & Atsan, 2006, 29-30).

Belirsizlik Toleransı: Belirsizlik, yetersiz veri nedeniyle yapılandırılmayan bir durum, belirsizlik toleransı ise, belirsiz durumlara karşı pozitif şekilde tepki verebilme yeteneğidir. Eğer bir birey yetersiz veriye razı olur ve belirsizlik durumunda verdiği karara güvenirse, bu tür durumlara karşı toleransı yüksek olarak nitelendirilir (Gürol & Atsan, 2006, 30).

Düşük belirsizlik toleransına sahip kişiler stres ile karşılaşır, zamansız şekilde tepki verir ve belirsiz uyarılardan sakınırlar. Diğer taraftan, belirsizliğe karşı yüksek toleransa sahip kişiler belirsiz durumları/uyarıları arzu edilir, iddialı ve ilgi çekici olarak algılar ve bu tür durumların uyumsuzluğunun karmaşıklığını ne inkâr eder ne de saptırırlar (Okhomiya, 2010, 141).

Genel olarak girişimci yöneticilerin geleneksel yöneticilerden daha iyi şekilde belirsizliği tolere ettiğine inanılır, çünkü girişimciler daha az yapılandırılmış, daha belirsiz ihtimaller kümesi ile karşılaşır ve karar ile ilgili nihai sorumluluğu gerçekten üzerlerine alırlar (Gürol & Atsan, 2006, 30).

Kendine Güven: Kendine güven, bireyin kendi hakkında olumlu ve gerçekçi tutuma sahip olması, bir girişimci için kendine güven ise belirlediği hedefleri başarabileceğine inanmasıdır. Diğer bir ifadeyle, bir girişimci kendi işinde, kendisine saygı duyar ve işi başaracağına dair yeteneklerine güvenirse başarılı olur ve kendine güveni artar (Dündar & Ağca, 2007, 129).

Özgüven girişimciliğin belirleyici bir faktörü olmaktan ziyade muhtemelen bir sonucudur. Girişimcilik hakkındaki literatürde, girişimcilerin diğer insanlara kıyasla daha yüksek bir düzeyde öz güven sergiledikleri ifade edilmektedir (Gürol & Atsan, 2006, 30).

3. Üniversite Öğrencilerinin Girişimci Kişilik Özelliklerine Yönelik Yapılan Araştırmalar

Literatürde üniversite öğrencilerinin girişimci kişilik özelliklerine yönelik yapılan araştırmalar mevcuttur. Örneğin Korkmaz (2012) tarafından yapılan Bülent Ecevit Üniversitesi İşletme bölümü öğrencilerinin girişimcilik eğilimlerini belirlemeye yönelik çalışmada, öğrencilerin kendine güvendikleri, yenilikçi oldukları, başarıya ihtiyacı duydukları, risk alma eğilimlerinin bulunduğu ancak kontrol odağına sahip olmadıkları ve belirsizliğe karşı tolerans göstermedikleri görülmüştür. Dolayısıyla öğrencilerin girişimcilik eğilimini belirleyen altı girişimci kişilik özelliğinin dördüne sahip olduklarından ötürü girişimciliğe eğilimli oldukları belirlenmiştir.

Ören ve Biçkes (2011), Nevşehir Üniversitesi öğrencileri üzerinde yaptıkları araştırmada, kişilik özelliklerinden başarıya ihtiyacı ve risk alma eğilimi ile girişimcilik potansiyeli arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki bulmuştur.

İşcan ve Kaygın (2011), Kafkas ve Kırıkkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi son sınıf öğrencilerinin girişimcilik eğilimlerini belirlemeye yönelik çalışmalarında öğrencilerin belirsizliğe karşı tolerans göstermedikleri ancak diğer beş özelliğe sahip oldukları sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca erkek öğrencilerin başarıya ihtiyacı ve belirsizliğe karşı tolerans gösterme konularında bayan öğrencilerden anlamlı derecede daha başarılı oldukları görülmüştür.

Dündar ve Ağca (2007) tarafından Afyon Kocatepe Üniversitesi'nde lisans düzeyinde öğrenim gören son sınıf öğrencilerinin girişimcilik özelliklerini belirlemeye yönelik yapılan araştırmada, gelecekte girişimci olma

eğilimine sahip öğrencilerin olmayanlara göre daha fazla risk alma, kendine güven duyma ve yenilikçilik özelliği sergiledikleri gözlemlenmiş, içsel kontrol odağı, başarı gereksinimi ve belirsizliğe karşı tolerans özellikleri bakımından ise bu iki grup arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar çıkmamıştır.

Gürol ve Atsan'ın (2006) yaptıkları çalışmada ise girişimci eğilimi olan öğrencilerde olmayanlara kıyasla belirsizlik toleransı ve kendine güven hariç diğer tüm girişimci kişilik özellikleri yüksek düzeyde bulunmuş, bu öğrencilerin daha yüksek risk alma eğilimi, başarı ihtiyacı, yenilikçilik ve içsel kontrol odağına sahip oldukları sonucuna varılmıştır.

4. Araştırmanın Metodolojisi

Araştırmanın ana kitlelerini Yalova Üniversitesi Yalova Meslek Yüksekokulunda 2012/2013 bahar döneminde son sınıfta öğrenim gören 910 öğrenci oluşturmaktadır. Anketin son sınıf öğrencilerine uygulanmasının nedeni öğrencilerin kısa sürede iş hayatına atılacak olmalarıdır. Bu ana kitleyi temsil etmek üzere %95 güven düzeyi ve $\pm\%5$ hata marjı için örneklem hacmi 280 öğrenci olarak belirlenmiştir. Anket formları sınıf ortamında 280 öğrenciye elden dağıtılmış, cevaplanan anket formlarının incelenmesi sonucunda 250 anket formunun tam olarak doldurulduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla çalışmanın örnekleme, ana kitledeki her birimin örnekleme eşit olarak girmesine imkan veren tesadüfi örnekleme yöntemiyle ulaşılan 250 öğrenciden oluşmaktadır.

Veri toplama aracı olarak anket formu kullanılmıştır. Anketin *birinci bölümünde* araştırmaya katılanların cinsiyeti, yaşı, hangi bölümde öğrenci olduğu, ailelerinin gelir ve eğitim durumları ve mezun olduktan sonra girişimcilik kariyeri planlayıp planlamadıklarına ilişkin sorular yer almaktadır. İkinci bölüm ise, girişimciliği etkileyen ve kontrol odağı, başarı ihtiyacı, risk alma eğilimi, belirsizlik toleransı, kendine güven ve yenilikçilik olarak tanımlanan temel psikolojik özellikleri ortaya koyacak ifadelerden oluşmaktadır. Koh tarafından oluşturulan ölçeği kullanan Dünder ve Ağca (2007) ile doğrudan iletişime geçilerek elde edilen ölçeğin soru önermeleri 5 boyutta beş noktalı likert tipi ölçek sorusu olarak yöneltmiştir.

5. Araştırmanın Bulguları

Araştırmanın verileri SPSS 17 (Statistical Package for the Social Sciences) programında analiz edilmiştir. Kullanılan örneğin geçerlilik ve güvenilirlik analizi sonrası Cronbach Alfa değeri 0,81 olarak bulunmuş olup bu değer ölçeğin güvenilir olduğunu göstermektedir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin cinsiyet, yaş, öğrenim gördükleri bölüm, ailelerinin gelir düzeyi, mezun olduktan sonra girişimci olmayı planlayıp planlamadıkları ve yerleşim yerlerine ilişkin demografik özelliklerin dağılımı Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Araştırmaya Katılan Öğrencilerin Demografik Özelliklerine İlişkin Bulgular

Cinsiyet	Kişi	%	Ailenin Gelir Düzeyi	Kişi	%
Kadın	107	42.8	Üst gelir grubu	12	4.8
Erkek	143	57.2	Orta gelir grubu	196	78.4
			Alt gelir grubu	42	16.8
Yaş	Kişi	%	Mezun olduktan sonraki iş durumu	Kişi	%
18-23	238	95.2	Kendi işimi kurmak isterim	91	36.4
24-29	12	4.8	Kamu sektöründe çalışmak isterim	79	31.6
			Özel sektörde çalışmak isterim	80	32.0
Bölüm	Kişi	%	Yerleşim Yeri	Kişi	%
Sosyal Bölümler	62	24.8	İl	141	56,4
Sayısal Bölümler	188	75.2	İlçe	85	34,0
			Köy	24	9,6

Çalışmada ölçeklerin güvenilirliği Cronbach alfa istatistiği ile ölçülmüştür. Alpha istatistiği 0 ile 1 arasında değerler almakta ve ölçeğin güvenilirli-

ğinin kabul edilebilir olabilmesi için 0,5'den büyük olması beklenmektedir. Yapılan güvenilirlik analizi sonucunda öğrencilerin girişimcilik eğilimlerine yönelik altı farklı boyutlarına ait Cronbach alfa istatistiği 0.510- 0,680 arasında bulunmuştur. ve bu sonuçlar söz konusu bu alt boyutların kabul edilebilir bir güvenilirliğe sahip olduğunu göstermektedir. Tablo 2'de öğrencilerin girişimcilik eğilimini ölçerken dikkate alınan alt boyutlar, bu alt boyutları ölçmek için kullanılan soru sayısı ve alt boyutların güvenilirliği yer almaktadır.

Tablo 2: Girişimcilik Eğiliminin Alt Boyutları ve Güvenilirlik

Alt Boyutlar	Soru Sayısı	Güvenilirlik
Kontrol Odağı	3	0,511
Başarma ihtiyacı	5	0,655
Risk alma Eğilimi	5	0,523
Belirsizlik toleransı	5	0,605
Kendine güven	4	0,510
Yenilikçilik	4	0,580

Çalışmada araştırmaya katılan öğrencilerin demografik özellikleri ile girişimci kişilik özelliklerinin farklı olup olmadığını test etmek amacıyla parametrik olmayan testlerden yararlanılmıştır.

Çalışmada araştırmaya katılan öğrencilerin demografik özelliklerinden cinsiyet ve yaşa göre girişimci kişilik özelliklerinin farklılık gösterip göstermediğini incelemek amacıyla, Mann-Whitney U testi, öğrencilerin ailelerinin ekonomik durumlarına göre ve yaşadıkları yerleşim yerlerine göre girişimci kişilik özelliklerinin farklılık gösterip göstermediğini ortaya koymak amacıyla ise Kruskal-Wallis H testi yapılmıştır.

Araştırmaya katılan öğrencilerin cinsiyetleri ile girişimci kişilik özelliklerine bakış açıları üzerinde etkisi olup olmadığını belirlemek için yapılan Mann-Whitney U testi sonuçları Tablo 3'de verilmiştir. Hipotezler aşağıdaki gibidir:

H_0 : Cinsiyetin, kontrol odağı, başarma ihtiyacı, risk alma eğilimi, belirsizlik toleransı, kendine güven ve yenilikçilik boyutlarına bakış açıları üzerinde bir etkisi yoktur.

H_1 : Cinsiyetin, kontrol odağı, başarıma ihtiyacı, risk alma eğilimi, belirsizlik toleransı, kendine güven ve yenilikçilik boyutlarına bakış açıları üzerinde bir etkisi vardır.

Tablo 3: Öğrencilerin cinsiyetleri ile Girişimcilik Eğilimleri Arasındaki Farklılıklarının Mann-Whitney U Testi Sonuçları

	Cinsiyet	N	Sıra değeri ortalama	Mann-Whitney U istatistiği	P
Kontrol Odağı	Erkek	143	120,22	6895,000	,178
	Kadın	107	132,56		
Başarıma İhtiyacı	Erkek	143	116,74	6398,500	,026
	Kadın	107	137,20		
Risk Alma Eğilimi	Erkek	143	126,70	7479,500	,762
	Kadın	107	123,90		
Belirsizlik Toleransı	Erkek	143	120,41	6922,500	,196
	Kadın	107	132,30		
Kendine güven	Erkek	143	124,12	7453,500	,726
	Kadın	107	127,34		
Yenilikçilik	Erkek	143	125,21	7609,000	,941
	Kadın	107	125,89		

Yapılan Mann-Whitney-U testi sonucunda (0.05 anlamlılık seviyesinde) öğrencilerin cinsiyetinin, başarıma ihtiyacı boyutu üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu, kontrol odağı, risk alma eğilimi, belirsizlik toleransı, kendine güven ve yenilikçilik boyutları üzerinde ise anlamlı bir etkisinin olmadığı belirlenmiştir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin yaşları ile girişimci kişilik özelliklerine bakış açıları üzerinde fark olup olmadığını belirlemek için yapılan Mann-Whitney U testi sonuçları Tablo 4’de verilmiştir. Hipotezler aşağıdaki gibidir:

H_0 : Yaşın, kontrol odağı, başarıma ihtiyacı, risk alma eğilimi, belirsizlik toleransı, kendine güven ve yenilikçilik boyutlarına bakış açıları üzerinde bir etkisi yoktur.

H_1 : Yaşın, kontrol odağı, başarıma ihtiyacı, risk alma eğilimi, belirsizlik toleransı, kendine güven ve yenilikçilik boyutlarına bakış açıları üzerinde bir etkisi vardır.

Tablo 4: Öğrencilerin Yaş Değişkeni ile Girişimcilik Eğilimleri Arasındaki Farklılıklarının Mann Whitney U testi sonuçları

	Yaş	N	Sıra değer ortalama	Mann-Whitney U istatistiği	P
Kontrol Odağı	18-23 24-29	238 12	127,52 85,42	947,000	,004
Başarma İhtiyacı	18-23 24-29	238 12	127,10 93,75	1047,000	,118
Risk Alma Eğilimi	18-23 24-29	238 12	126,72 101,33	1138,000	,234
Belirsizlik Toleransı	18-23 24-29	238 12	126,57 104,29	1173,500	,296
Kendine güven	18-23 24-29	238 12	126,70 101,75	1143,000	,241
Yenilikçilik	18-23 24-29	238 12	127,38 88,13	979,500	,065

Yapılan Mann Whitney U testi sonucunda öğrencilerin yaşlarının sadece kontrol odağı boyutuna bakış açıları üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu, başarıma ihtiyacı, risk alma eğilimi, belirsizlik toleransı, kendine güven ve yenilikçilik boyutları üzerinde ise anlamlı bir etkisinin olmadığı belirlenmiştir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin ailelerinin ekonomik durumları ile girişimcilik eğilimleri arasında bir fark olup olmadığını ortaya koymak amacıyla Kruskal Wallis H testi yapılmıştır. Elde edilen test sonuçları tablo 5’de verilmiştir. Hipotezler aşağıdaki gibidir:

H_0 : Öğrencilerin ailelerinin ekonomik durumları ile kontrol odağı, başarıma ihtiyacı, risk alma eğilimi, belirsizlik toleransı, kendine güven ve yenilikçilik boyutlarına bakış açıları arasında bir fark yoktur.

H_1 : Öğrencilerin ailelerinin ekonomik durumları ile kontrol odağı, başarıma ihtiyacı, risk alma eğilimi, belirsizlik toleransı, kendine güven ve yenilikçilik boyutlarına bakış açıları arasında bir fark vardır.

Tablo 5: Öğrencilerin Ailelerinin Ekonomik Durumları ile Girişimcilik Eğilimleri Arasındaki Farklılıklarının Kruskal Wallis H Testi Sonuçları

	Gelir Grubu	N	Sıra değer ortalama	X²	P
Kontrol Odağı	Üst Gelir Grubu	12	140,79	0,573	,751
	Orta Gelir Grubu	196	124,71		
	Alt Gelir Grubu	42	124,83		
Başarma İhtiyacı	Üst Gelir Grubu	12	130,42	0,064	,968
	Orta Gelir Grubu	196	125,42		
	Alt Gelir Grubu	42	124,49		
Risk Alma Eğilimi	Üst Gelir Grubu	12	133,71	1,604	,448
	Orta Gelir Grubu	196	122,49		
	Alt Gelir Grubu	42	137,19		
Belirsizlik Toleransı	Üst Gelir Grubu	12	122,50	1,776	,411
	Orta Gelir Grubu	196	122,79		
	Alt Gelir Grubu	42	139,01		
Kendine güven	Üst Gelir Grubu	12	179,17	7,525	,023
	Orta Gelir Grubu	196	121,25		
	Alt Gelir Grubu	42	129,99		
Yenilikçilik	Üst Gelir Grubu	12	153,04	1,978	,372
	Orta Gelir Grubu	196	124,87		
	Alt Gelir Grubu	42	120,56		

Kruskal Wallis H testi sonucuna göre öğrencilerin ailelerinin ekonomik durumları ile kendine güven boyutu bakış açısı üzerinde anlamlı bir fark olduğu belirlenirken kontrol odağı, başarıma ihtiyacı, risk alma eğilimi, belirsizlik toleransı ve yenilikçilik boyutlarına bakış açıları üzerinde ise anlamlı bir farkın olmadığı görülmektedir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin yerleşim yerleri ile girişimcilik eğilimleri arasında bir fark olup olmadığını ortaya koymak amacıyla Kruskal Wallis H testi yapılmıştır. Elde edilen test sonuçları tablo 6'da verilmiştir. Hipotezler aşağıdaki gibidir:

H₀: Öğrencilerin yerleşim yerleri ile kontrol odağı, başarıma ihtiyacı, risk alma eğilimi, belirsizlik toleransı, kendine güven ve yenilikçilik boyutlarına bakış açıları arasında bir fark yoktur.

H₁: Öğrencilerin yerleşim yerleri ile kontrol odağı, başarıma ihtiyacı, risk alma eğilimi, belirsizlik toleransı, kendine güven ve yenilikçilik boyutlarına bakış açıları arasında bir fark vardır.

Tablo 6. Öğrencilerin Yerleşim Yeri ile Girişimcilik Eğilimleri Arasındaki Farklılıklarının Kruskal Wallis H Testi Sonuçları

	Yerleşim Yeri	N	Sıra değer ortalama	X ²	P
Kontrol Odağı	İl	141	130,73	2,389	,303
	İlçe	85	121,71		
	Köy	24	108,17		
Başarıma İhtiyacı	İl	141	125,59	0,061	,970
	İlçe	85	126,29		
	Köy	24	122,19		
Risk Alma Eğilimi	İl	141	125,30	0,008	,996
	İlçe	85	126,04		
	Köy	24	124,77		
Belirsizlik Toleransı	İl	141	126,18	1,676	,433
	İlçe	85	129,33		
	Köy	24	107,96		
Kendine Güven	İl	141	135,82	7,055	,029
	İlçe	85	109,84		
	Köy	24	120,31		
Yenilikçilik	İl	141	131,64	2,486	,289
	İlçe	85	118,83		
	Köy	24	113,04		

Kruskal Wallis H testi sonucuna göre öğrencilerin yerleşim yerleri ile kendine güven boyutu bakış açısı üzerinde anlamlı bir fark olduğu belirlenirken kontrol odağı, başarıma ihtiyacı, risk alma eğilimi, belirsizlik toleransı ve yenilikçilik boyutlarına bakış açıları üzerinde ise anlamlı bir farkın olmadığı görülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Yalova Üniversitesi Yalova Meslek Yüksekokulunda öğrenim gören son sınıf öğrencilerine yönelik olarak yapılan çalışmada öğrencileri girişimcilik

eğilimini belirleyen psikolojik, demografik ve aile faktörleri araştırılmıştır. Çalışmada ayrıca araştırmaya katılan öğrencilerin cinsiyet ve yaşlarına göre girişimcilik eğilimlerinin farklılık gösterip göstermediğini belirleyebilmek amacıyla yapılan Mann Whitney U testi sonucunda cinsiyetin başarıma ihtiyacı boyutu üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu, kontrol odağı, risk alma eğilimi, belirsizlik toleransı, kendine güven ve yenilikçilik boyutları üzerinde ise anlamlı bir etkisinin olmadığı belirlenmiştir. Yaşın ise kontrol odağı boyutuna bakış açıları üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu, başarıma ihtiyacı, risk alma eğilimi, belirsizlik toleransı, kendine güven ve yenilikçilik boyutları üzerinde ise anlamlı bir etkisinin olmadığı sonucuna varılmıştır.

Öğrencilerin ailelerinin ekonomik durumları ve yerleşim yerleri ile girişimcilik eğilimleri arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla yapılan Kruskal Wallis H testi sonucuna göre ailelerin ekonomik durumları ile kendine güven boyutuna bakış açıları arasında anlamlı bir fark olduğu, yerleşim yeri ile yine kendine güven boyutuna bakış açıları arasında anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir.

Girişimciliğin gün geçtikçe artan önemi ve kişilik özelliklerinin girişimciliğe olan etkisi dikkate alındığında girişimci kişilik özelliklerinin belirlenmesi ve bu özelliklerin gelecekte girişimci olmayı planlayanlar ile planlamayanlar arasındaki farkların ortaya konması bakımından literatüre katkı sağlamaktadır. Özellikle üniversite öğrencileri için, girişimciliği önemli bir kariyer fırsatı olarak değerlendirmek mümkündür. Dolayısıyla girişimciliğin teşvik edilmesi amacıyla öğrencilerin gerek üniversiteler gerekse devlet tarafından desteklenmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Altuntaş, G. ve Dönmez, D. (2010). Girişimcilik Yönelimi ve Örgütsel Performans İlişkisi: Çanakkale Bölgesinde Faaliyet Gösteren Otel İşletmelerinde Bir Araştırma. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 39(1): 50-74.

Arasteh, H., Enayati, T., Zameni, F. ve Khademloo, A. (2012). Entrepreneurial Personality Characteristics of University Students: A Case Study. *Social and Behavioral Sciences*, 46, 5736-5740.

Dündar, S. ve Ağca, V. (2007). Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisans Öğrencilerinin Girişimcilik Özelliklerinin İncelenmesine İlişkin Ampirik Bir Çalışma. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1): 121-142.

Fairlie, R. W. ve Holleran, W. (2012). Entrepreneurship Training, Risk Aversion and Other Personality Traits: Evidence from A Random Experiment. *Journal of Economic Psychology*, 33: 366-378.

Gürol, Y. ve Atsan, N. (2006). Entrepreneurial Characteristics Amongst University Students Some Insides for Entrepreneurship Education and Training in Turkey. *Education + Training*, 48(1): 25-38.

İşcan, Ö. F. ve Kaygın, E. (2007). Üniversite Öğrencilerinin Girişimcilik Eğilimlerini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2): 443-462.

Koh, H. C. (1996). Testing Hypotheses of Entrepreneurial Characteristics A Study of Hong Kong MBA Students. *Journal of Managerial Psychology*, 11(3): 12-25.

Korkmaz, O. (2012). Üniversite Öğrencilerinin Girişimcilik Eğilimlerini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma: Bülent Ecevit Üniversitesi Örneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14:2, 2012, 209-226.

Okhomiya, D. A. (2010). The Relationship Between Personality Traits and Entrepreneurial Behavior And The Moderating Role of A Supportive Environment. *International Journal of Business and Economics Perspectives*, 5(1): 139-154.

Ören, K. ve Biçkes, M. (2011). Kişilik Özelliklerinin Girişimcilik Potansiyeli Üzerindeki Etkileri (Nevşehir'deki Yüksek Öğrenim Öğrencileri Üzerinde Yapılan Bir Araştırma). *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(3): 67-86.

Yıldız, S. (2011). The Relationship Between Entrepreneurship Traits and Personality Type: A Research in Turkey. *International Journal of Academic Research*, 4(3): 83-88.

Zarafshani, K. ve Rajabi, S. (2011). Effects of Personality Traits on Entrepreneurial Intentions: An Empirical Study in Iran. *International Journal of Management*, 28(3): 630-641.

1921 Maarif Kongresi'nin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri Ve Önemi

Erol KAPLUHAN*

ÖZET

1921 yılında Ankara'da toplanan Maarif Kongresi'nin eğitim tarihimiz içinde önemli bir yeri vardır. Bu kongre okul ve öğrenci mevcudunu tespit etmek, bu konuda yapılması gereken çalışmaları belirlemek ve eğitime millî bir yön vermek amacıyla toplanmıştır. Eğitim tarihimizde bir dönemin başlangıcı olarak görülmesi gereken bu kongrede Atatürk, eğitim, bilim ve kültür alanındaki düşüncelerini, yapılacak inkılapların esaslarını, öğretmenler için neler düşündüğünü ve onlardan neler beklediğini anlatan tarihî bir konuşma yapmıştır. Yeni kurulan devletin çağdaşlaşma yolunda ilerlemesi için atılan adımların, yapılan inkılapların halk tarafından benimsenmesinde, eğitim alanındaki yenilikler büyük rol oynamıştır. Türk Milleti için Kurtuluş Savaşının önemi ne kadar büyükse, bu savaşın en bunalımlı günlerinde toplanan Maarif Kongresinin de Türk eğitim tarihi açısından önemi büyüktür ve milli eğitim ve kültür politikalarının mihenk taşıını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Maarif Kongresi, Eğitim, Türk Eğitim Tarihi

The Role And Importance Of The 1921 Education Congress In Turkish Educational History

ABSTRACT

Congress held in Ankara in 1921, the Ministry of Education has an important place in the history of education This congress entity to identify schools and students, the work to be undertaken in order to determine the direction and education were collected from a national. Education should be seen as the beginning of a period of history that Congress Ataturk, education, science and culture in the thoughts and principles of revolutions do for teachers what they are thinking and what he expects from them, made a speech about the historical. The greater the importance of the Turkish War of Independence for the Nation, the most depressing days of the war, gathered at the Congress of Education History of Education in Turkey is of great importance and constitutes a cornerstone of the national education and cultural policies.

Keywords: Education Congress, Education, History of Turkish Education

* Yrd. Doç. Dr. Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, EKapluhan@hotmail.com

Giriş

I. Dünya Savaşında Çanakkale ve başka cephelerde büyük zaferler kazandığı halde, 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti yenik sayılmış ve başkent İstanbul ile topraklarından birçok yeri işgal edilmeye başlanılmıştı.

Kurtuluş Savaşı Dönemi'nde (1919-1922) yürütülen bağımsızlık mücadelesi, eğitimi de derinden etkilemiştir. Bununla beraber, eğitim bu mücadeleye önemli katkılarda bulunmuştur. TBMM'nin açılışından hemen sonra, 6 Mayıs 1920'de Maarif Vekilliği adıyla yeni bir teşkilât kurularak eğitimin millî bir sisteme göre ele alınması kabul edilmiştir. 25 Kasım 1920'de mecliste alınan bir kararla öğretmen ve öğrencilerin askerlik yükümlülükleri ertelenmiş, 15 Temmuz 1921'de savaşın en yoğun olduğu bir dönemde Ankara'da Maarif Kongresi toplanmıştır (Akyüz, 2009: 289-293).

Atatürk, toplumun yeniden biçimlendirilmesinde en önemli itici kuvvet olarak görülen eğitim alanında da aynı ilkeye uyulmasını, ilim ve fennin gösterdiği yoldan şaşılmasını özellikle istemiş, hatta emretmiştir. Bu tutumuyla Atatürk, Türkiye'nin çağdaş bir devlet hâline gelmesini önleyen engelleri, tam bir cesaretle yıkıp atabilen, akıl ve bilim çağına geçmenin tek kurtuluş yolu olduğunu tam bir berraklıkla görüp bu gerçeği tam bir açıklıkla gözler önüne seren bir liderdir (Karagözoğlu, 1985: 204).

Atatürk için tükenmez inanç kaynağı, yüreğini kaplayan derin millet sevgisi ile Türk gençliğine duyduğu sonsuz güvendir. O, Türk Milleti'nin ve Türk gençliğinin başaracağına dair inancını kaybetmemiştir. Atatürk'ün Türk gençliği ile ilgili görüşlerini açıklayan en eski belge, 1918 yılı Mayıs ayında, bir fotoğrafın üzerine kendi el yazısıyla yazdıklarıdır. Burada Atatürk, gençliğe olan inancını ve duygularını şu sözlerle ifade etmiştir: *“Her şeye rağmen muhakkak bir nura doğru yürümekteyiz. Bende bu imam yaşatan kuvvet, yalnız aziz memleket ve milletim hakkındaki payansız muhabbetim değil; bu günün karanlıkları, ahlâksızlıkları, şarlatanlıkları içinde sırf vatan ve hakikat aşkıyla ziya serpmeye ve aramağa çalışan bir gençlik gördüğümündendir”* (Demiroğlu, 1986: 603; Kocatürk, 1984: 162; Tikin, 1986: 94).

Atatürk'e göre millî eğitim, bağımsızlık savaşı kadar önemlidir. O, bunu Yunanlıların Kütahya-Eskişehir üzerinden Ankara'ya doğru saldırıya geçtikleri günlerde ispat etmiştir. Düşman bütün gücüyle saldırıya geçtiği sırada, 16-21 Temmuz 1921 tarihleri arasında, Ankara'da, millî eğitim-öğretim seferberliğini de başlatmıştır. Bu hareketiyle hem eğitim-öğretime verdiği önemi göstermiş, hem de iç ve dış kamuoyuna Türk ordusunun başarıya ulaşacağına

emin olduğu imajını vermiştir. Bu dünya tarihinde hiç bir ülkenin yapmadığı, hiç bir devlet adamının düşünmeye cesaret edemediği bir harekettir

1- 1921 Maarif Kongresi

İlk TBMM döneminde Maarif Vekâleti görevine sırasıyla Rıza Nur, Hamdullah Suphi, Mehmet Vehbi ve İsmail Sefa Bey'ler getirilmiştir. Her biri eğitim ve öğretimin yeniden teşkilatlandırılması, müfredatların yeniden oluşturulması ve özellikle de öğretmen yetiştirilmesi meselelerinde önemli gayretler göstermiş ve o günün şartlarında tüm imkânları seferber etmişlerdir.

Milli eğitim politikasının temel amaçları belirlendiğinde ilk planlı faaliyet olarak mevcut okulların açık tutulması ve iyi idare edilmesi hedeflenmiştir. Mustafa Kemal'in yeni oluşumda öğretmenlerin rolü ve önemini en baştan beri önemseyerek savaş esnasında bir "Maarif Kongresi" tertiplenmesini istemesi de öğretmenlerin o günkü toplumsal konumu ve değerini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Öğretmenlerin en az cephe gerisindeki milli ruhu ve manevi enerjii yüksek tutması kadar, eğitim öğretimin kendini yenileyebilmesi ve yeni bir hukuki çerçeve içerisinde devamlılığının sağlanması için atılması gerekli adımları belirlemesi bakımından da "Birinci Maarif Kongresi" oldukça anlamlıdır.

TBMM'nin açılışını müteakip eğitimle ilgili ilk sistemli hareket olarak tanımlanabilecek Maarif Kongresi, Kütahya– Eskişehir Savaşları'ndaki mağlubiyetin ardından Sakarya Savaşı'na hazırlık döneminde yapılmıştır.

Hâkimiyet-i Milliye, 31 Mayıs 1921 ve 13 Temmuz 1921 tarihli haberlerinde Maarif kongresi ifadesini kullanmaktadır. Ertesi günkü haberde de Maarif Kongresi'nin 15 Temmuz'da açılacağı bildirilmektedir (Sarıhan, 2009: 54).

Genellikle ilk ve ortaöğretim kademelerinin hedefi ve programı hakkında tartışmaların yapıldığı bu kongrede Atatürk, eğitim için harcanan çabaların gelecekteki eğitimin temellerini atmaya yetmeyeceğini; gerekli vasıtalara sahip olununcaya kadar geçecek olan devrede itina ile çizilmiş bir eğitim programı uygulanıp eğitim örgütünün en verimli şekilde çalıştırılacağını belirtmiş; kongrenin ilerleyen günlerinde ise öğretimin sadeleştirilmesi, uygulamalı hale getirilmesi ve yörelere göre çeşitlendirilmesi istenmiştir.

Maarif Kongresi, yurdun her tarafından gelen 250'den fazla erkek ve kadın öğretmeni bir araya getirmiştir. Kongreyi Mustafa Kemal cepheden gelerek açmış ve çok önemli bir açılış konuşması yapmıştır. Kongrenin açılışına uzun bir başyazı ayıran Hâkimiyet-i Milliye gazetesi, daha önceki iki İnönü savaşı ve başlamak üzere olan Sakarya savaşını kastederek, "*Mustafa Kemal Paşa,*

Üçüncü Yunan taarruzunun en ateşli zamanında muallim ordusunun gelecek vazifesiyle meşgul bulunuyor. Bu asil ve yüce örnek Türk tarihinin benzeri ender bulunan kıymetli hatıralarından biri olacaktır” demiştir (Akyüz, 2009: 320-321).

Atatürk kongreyi son derece önemli tespitler yaptığı açılış konuşmasıyla, bizzat kendisi başlatarak kongreye verdiği önemi bir kez daha ortaya koymuş ve konuşmasında:

“Muhterem Hanımlar; Efendiler!

...

Asırların mahmul olduğu derin bir ihmali idarinin bünye-i devlette vücuda getirdiği yaraları tedaviye masruf olacak himmetlerin en büyüğünü hiç şüphesiz irfan yolunda ibzal etmemiz lazımdır. (Yüzyılların yüklediği derin bir idare ihmalinin devlet varlığında açtığı yaraları gidermeyi sağlayacak çabaların en büyüğünü, eğitim yolunda harcamamız gerekmektedir.)

...İrfanı memleket için tahsis edilebilen şey müstakbel maarifimize mabihilistina olacak bir temel kurmağa kâfi değildir. Ancak vasi ve kâfi şerait ve vesait malik oluncaya kadar geçecek eyyam-ı cidalde dahi kemal-i dikkat ve itina ile işlenip çizilmiş bir milli terbiye programı vücuda getirmeğe ve mevcut maarif teşkilatımızı bugünden müsmir bir faaliyetle çalıştıracak esasları ihzar etmeğe hasr-ı mesai eylemeliyiz. (Bugün için memleketin aydınlanması uğruna ayrılacak şey; eğitimimizin geleceğine dayanak olacak bir temel kurmaya yeterli değildir. Ancak elverişli ve yeterli koşullarla araçları elde edinceye kadar geçecek savaş günlerinde de tam bir özenle işlenip çizilmiş bir ulusal eğitim programı yapmaya ve eldeki eğitim ve öğretim kuruluşlarımızı bugünden verimli bir çabayla çalıştıracak esasları hazırlamaya bakmalıyız.)

Şimdiye kadar takip olunan tahsil ve terbiye usullerinin milletimizin tarihi tedenniyatında en mühim bir amil olduğu kanaatindeyim. Onun için bir milli terbiye programından bahsederken, eski devrin hurafatından ve evsafi fitriyemizle hiç de münasebeti olmayan yabancı fikirlerden, şarktan ve garptan gelebilen bilcümle tesirlerden tamamen uzak, seciye-i milliye ve tarihiyemizle mütenasip bir kültür kastediyorum. Çünkü dehayı milliyemizin inkişaf-ı tamı ancak böyle bir kültür ile temin olunabilir. Lalettayin bir ecnebi kültürü şimdiye kadar takip olunan yabancı kültürlerin muhrip neticelerini tekrar ettirebilir. Kültür zeminle mütenasiptir. O zemin milletin seciyesidir. (Şimdiye kadar sürüp gelen okuma ve yetiştirme yanlışlıklarının ulusumuzun gerilemesinde en önemli nedenlerden biri olduğu kanısındayım. Onun için bir ulusal yetiştirme programından söz açarken, eski çağdaki asılsız uydurmalardan, yaradılışımıza

hiç de uymayan yabancı düşüncelerden, Doğu'dan ve Batı'dan aşırma bütün etkilerden büsbütün uzak, ulusal ve tarihsel doğamıza uygun bir kültürü öne sürmüş oluyorum. Çünkü Türk idaresinin gerçek gelişmesi ancak böyle bir kültürle sağlanabilecektir. Rastgele bir yabancı kültürü kabullenmek, şimdiye kadar uygulanıp duran yabancı kültürlerin yıkıcı sonuçlarını tekrar etmekten başka işe yaramaz. Kültürün, bu düşünce ekininin verimi, ekildiği yerin elverişliliği ile orantılıdır. Bu yer de milletin karakteridir.)

İşte biz, bu kongrenizden yalnız, çizilmiş eski yollarda alelade yürümenin tarzı hakkında müdavele-i efkâr etmeğe değil, belki serdettiğim şeraiti haiz yeni bir sanat ve marifet yolu bulup millete göstermek ve o yolda yeni nesli yürütmek için rehber olmak gibi mukaddes bir hizmet bekliyoruz... (İşte biz bu toplantınızdan yalnız, çizilmiş eski yollarda nasıl yürüyüp gidileceği hakkında beylik düşünceler ileri sürüp dağılmayı değil, belki de bu ortaya koyduğum koşullar çerçevesinde ulusa, yeni bir sanat ve bilim göstermek ve yeni kuşağı o yolda yürütmek için önder olmak gibi kutsal bir yararlılık bekliyoruz.)

İstikbal için hazırlanan evlad-ı vatana, hiçbir müşkül karşısında serfuru etmeyerek kemal-i sabır ve metanetle çalışmalarını ve tahsildeki çocuklarımızın ebeveynine de yavrularının ikmal-i tahsil için her fedakârlığı ihtiyardan çekinmelerini tavsiye ederim... Milletimizin saf seciyesi istidat ile malidir. Ancak bu tabii istidatı inkişaf ettirebilecek usullerle mücehhez vatandaşlar lazımdır. Bu vazifede sizlere teveccüh ediyor. Hükümet-i Milliyemizin kemal-i ciddiyet ve samimiyetle arzu ettiği derecede, Türkiye muallime ve muallimlerinin hayat ve refahını henüz temin edememekte olduğunu bilirim. Fakat milletimizi yetiştirmek gibi mukaddes bir vazifeyi deruhte eden heyeti mübeccelenizin bugünün vaziyetini nazarı itibara alacağından ve her müşkülü iktiham ile bu yolda gayet metinane yürüyeceğinden şüphem yoktur. Vazifeniz pek mühim ve hayatidir. Bunda muvaffak olmanızı cenabı haktan temenni ederim". (Gelecek için hazırlanan yurt çocuklarına, hiçbir zorluk karşısında baş eğmeyerek sabırla, güvenle çalışmalarını ve yetişmekte olan çocukların büyüklerine de yavrularının okumalarını sağlamak için hiçbir fedakârlıktan çekinmemelerini salık veririm. Milletimizin yaratılıştan gelen elverişliliğini geliştirmek sizlere düşüyor. Türk öğretmenlerine ulusal hükümetimizce, candan ve gönülden istendiği kadar iyi ve rahat yaşama koşullarının sağlanamamış olduğunu bilirim. Ama ulusumuzu yetiştirmek gibi kutsal bir ödevi benimsemiş olan yüce topluluğunuzun bugünkü şartları göz önünde bulundurarak, her türlü güçlüğü göze alarak bu yolda sarsılmadan yürüyeceğine de güvenim vardır. Göreviniz pek önemlidir, ulusun yaşamasıyla yakından

ilgilidir. Bunda başarılı olmanızı Tanrıdan dilerim.) (ASD, 2006: 19–21, Bugünkü Türkçesi Çağlar, 1968: 75-77)

Atatürk'ün de sözlerinden anlaşılacağı üzere yeni Türk Devleti'nin eğitim anlayışı, özgün bir kültür yaratma, pozitivist ve millî olma çizgisindedir. Yine aynı kongrede, bakanlık tarafından halk mektepleri hakkında düzenlenen bir projeye, çocukları hayat içinde başarılı olacak bir kabiliyette yetiştirmek için yeni bir programın hazırlanmasının zorunluluğu tartışılır; dört sene olan ilköğrenimin beş seneye çıkarılması uygun görülerek, o zamana kadar uygulanan ilköğretim programlarının uygulanabilir olmadığı, altı senelik iptidai okullarında okutulan birçok derse ihtiyaç olmadığı, halk eğitimi için yüksek programların değil, halkın daha çok ihtiyaç duyduğu ve istediği lisan, din ve hesap gibi derslerin okutulmasıyla yetinilmesini, halk eğitiminin ancak bu şekilde sağlanabileceğini, köylü ve kentlilerin ihtiyaçlarının farklı olması sebebiyle ilkokul programlarının buna göre ayrı ayrı düzenlenmesi gerektiği; projede yer alan meslek derslerinin ilkokullarda bütünüyle öğretilmesinin mümkün olmadığı, ancak sanat ve bir iş için kabiliyetlerin esas olduğu ve kız okullarına, kızların ev kadını olabilmeleri için gerekli pratik bilgilerin konulması gerektiği belirtilir (Millî Eğitim Şûraları, 1995:6).

Genellikle ilk ve ortaöğretim kademelerinin hedefi ve programı hakkında tartışmaların yapıldığı bu kongrede M. Kemal, bugün eğitim için harcanan çabaların, gelecekteki eğitimin temellerini atmaya yetmeyeceğini; gerekli vasıtalara sahip olununcaya kadar geçecek olan devrede itina ile çizilmiş bir eğitim programı uygulanıp, eğitim örgütünün en verimli şekilde çalıştırılacağını belirtiyordu.

Kongrenin daha sonraki günlerinde öğretimin sadeleştirilmesi uygulamalı hale getirilmesi ve yörelere göre çeşitlendirilmesi isteniyordu. Kongrede bir konuşma yapan Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey ise, bu doğrultuda şöyle konuşuyordu: “*Maarif siyasetimiz, milletin kitle-i esasiyesini teşkil eden çiftçi ve işçi sınıfının her şeyden evvel nazar-ı dikkat önünde tutulmasına ve yeni istikametini bu umdeye dayanmasına bağlıdır. Anadolu gene bir sanat merkezi olacaktır. Halkın geçimini yükseltecek ve ıslah edecek nazarı ve amelî bilgiyi vermek hedeftir*” (Ergün, 1997: 8).

Özellikle kongreye kadın ve erkek öğretmenlerin karma olarak katılmaları, Mecliste Hamdullah Suphi Bey'e karşı sert eleştirilere neden olmuş, Bakan görevden çekilmiştir.

Hamdullah Suphi Bey hakkında verilen soru önergesinde Maarif Kongresi iki bakımdan eleştiri konusu olmuştur: Kongre için harcanan para ve kongreye kadın öğretmenlerin de katılımı olması. Bakan harcanan para konusunda

açıklamalar yapmış, kongrenin karma olması konusunda da açıklama yapmaya hazırlanırken bundan vazgeçmiştir. Bay ve Bayan öğretmenlerin kongrede bir arada bulunmalarına tepki gösteren muhafazakâr mebuslara karşı Mustafa Kemal Paşa tepki göstermiştir (Sarıhan, 2009: 128-129).

Kongrenin gündemini “istatistikî bilgiler, nüfusun unsurlara göre taksimi, mekteplerin miktarı ve dereceleri, mektep binaları, muallimlerin adedi, muallimlerin dereceleri, talebenin adet ve dereceleri, öğrenci velilerinin işi, kız okulları ve miktarı ile dereceleri, inas mekâtib-i tâliyesine (orta derece) karşı halktaki değerlendirme, Meşrutiyetten beri memleketin maarifinde tedenni veya inkişaf suretiyle vaki olan tahavvül, mekâtib-i hususiye ve ecnebiye, ziraat ve sanayi mekteplerinin hâli, sıbyan mektepleri, evkâf-ı münderise (izi kalmamış vakıflar), maarifçe bunlardan edilecek istifade, mahalli maarifin inkişafı için düşünülen hususât, iktisadi malûmât, mahalli istihsalât hakkında malûmat, bu istihsalâtı mekteplerimize tanıtmak için yerli mütehasısların olup olmadığı, medenî, ziraî, sanaî nokta-i nazardan meselenin tetkiki ve hangileri inhitat etmek üzere olduğu, masarîf-ı mecburenin mekteplerden gayri ne gibi yerlerde kullanıldığı, son beş sene zarfında bu kısım varidâtın mekteplere geçen kısmı, hisse-i maarifin mahalline sarf edilip edilmediği” konuları oluşturmuştur.

Maarif Kongresi’nin ikinci toplantısı Dârümuallimîn binasındaki konferans salonunda Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey’in Başkanlığında yapılmıştır. Bakanlık tarafından halk mektepleri hakkında düzenlenen bir proje tartışılmıştır. Bu projede, çocukları hayat içinde başarılı olacak bir kabiliyette yetiştirmek için bir programın hazırlanmasına ihtiyaç olduğu belirtilmiş ve dört sene olan ilköğrenimin beş seneye çıkarılması uygun görülmüştür. Projede yer alan meslek derslerinin ilkokullarda bütünüyle öğretilmesinin mümkün olmadığı, ancak sanat ve bir iş için kabiliyetlerin esas olduğu ve kız okullarının, kızların ev kadını olabilmeleri için gerekli pratik bilgilerin konulması gerektiği belirtilmiştir.

Maarif Kongresi 3. toplantısında “Ortaöğretim” konusu ele alınmış ve orta dereceli okul programlarını ve özellikle idadî teşkilatı tartışılmıştır. Kongrenin son toplantısında ilk ve ortaöğretimin hedefi ve programı hakkında yapılan tartışmalar sonucunda tam bir görüş birliği sağlanmış, kongreye katılanların tümü eğitimi sadeleştirmek, uygulanabilir hâle getirmek ve mahallileştirmek gerektiği üzerinde fikir birliğine varmıştır.

Maarif Kongresi, önceden kararlaştırıldığı kadar bir süre çalışmadığı gibi, gündemindeki konuların hepsini inceleyememiş, incelenen konular da yeterli bir derinlikte ele alınamamıştır. Bunun nedeni, savaşın bütün şiddetiyle de-

vam etmekte olmasıdır. Ancak bu şartlara rağmen, ilk ve ortaöğretime ilişkin bazı önemli konular tartışılmıştır.

Maarif Kongresinde her ne kadar önemli bir karar alınamamışsa da dönemin ağır savaş koşulları altında Türkiye'nin önemli eğitim sorunlarına bu kadar geniş bir katılımcı kitlesiyle tartışılması çok önemli bir olaydır.

Kongrede Sivas Maarif Müdürü Osman Nuri Bey'in Mustafa Kemal'e delegeler adına verdiği cevap ve İstanbul'daki Muallimler Cemiyeti genel kurulunun kongreye gönderdiği mesaj, o dönemin öğretmen anlayışını göstermesi açısından önemlidir. Gerek Anadolu'daki, gerek İstanbul'daki öğretmenler, bağımsızlığın ve çağdaşlaşmanın öncüsü olmaları gerektiğinin bilincindedirler. Bu konuda, hükümetle ve eğitim bakanlığı ile görüştedirler. Yurtsever bir gençlik yetiştirmeye ve savaşın getirdiği yokluklara karşı dayanmaya hazırlıklıdır. Öğretmenlerin birliği için çalışmaktadırlar.

2- Maarif Kongresine Katılanlar

15 Temmuz 1921 tarihinde "Muallim ve Muallimler Cemiyetleri Birliği" tarafından toplanan kongreye Maarif Müdürleri, Sultani, Darulmuallimin gibi Lise Müdürleri ve Maarif Müfettişleri katılmıştır. İsmail Hakkı Tonguç, 1946'da yayımlanan İlköğretim Kavramı adlı kitabında kongreye çağrılanları şöyle sınıflandırmaktadır: *Elyevm bilfiil öğretmen olanlar, Maarif Müdürleri (İşgal altında olmayan 40 civarında maarif müdürü), Mektep Müdürleri, Telif ve Tercüme azaları, Maarif Vekâleti daire azaları, Âli dersler ve konferanslar müderrisleri, Her gazete adına bir mümessil olmak üzere gazete müderrisleri* (Tonguç, 1946:213).

Yeniğün gazetesi kongrenin toplanacağı gün verdiği haberde Maarif Kongresine dahil olabilecekleri şöyle sıralamaktadır:

"Halen muallim olanlar, (muallim ve muallimler) maarif müdürleri, mektep müdür ve müdireleri, Telif ve Tercüme Heyeti üyeleri, Maarif Vekâleti Müfettişleri, Ali Dersler ve konferanslar müderris ve müderrisanları, gazete mümessilleri (her gazete namına bir mümessil) kongreye iştirak edecektir. Ankara Maarif Müdüriyeti'nden bir giriş belgesi alacaklar ve defteri mahsusuna imzalarını kaydettireceklerdir" (Yeniğün: 14 Temmuz 1921:1).

Kongreye katılanlarla ilgili kesin sayı belirli değildir. Ayrıca listesi de elde yoktur. Yahya Akyüz, Hakimiyet-i Milliye'nin 1921 tarihli haberini kaynak göstererek kongreye 250'den fazla erkek ve kadın öğretmen, okul müdürü ve maarif müdürünün katıldığını yazmaktadır.

Kongreye katılanlar arasında bayanlarında olduğu bilinmektedir, ancak sayıları hakkında kesin bir bilgi yoktur. Haberlerde adı geçen üç kadın vardır:

Yüksek dersler öğretmenlerinden Halide Edip Adıvar'la, Müfide Ferit Tek ve Kız Öğretmen Okulu Müdiresi Şahur Hanım (Sarıhan, 2009: 66).

Tablo 1: Maarif Kongresine Katılanlar

Üst Düzey Yöneticiler	
1- Mustafa Kemal Paşa (TBMM Başkanı)	
2- Adnan Adıvar (TBMM İkinci Başkanı)	
3- Hamdullah Suphi Tanrıöver (Eğitim Bakanı)	
4- Kazım Nami Duru (Orta Öğretim Genel Müdürü)	
5- Ahmet Edip Bey (İlköğretim Genel Müdürü)	
6- Vasıf Bey (Eğitim Bakanlığı Özel Kalem Müdürü)	
Yüksek Dersler Müderrisleri	
7- Ziya Gökalp	18- Rıza Nur Bey
8- Nafi Atuf Bey	19- Akçora Yusuf Bey
9- Yakup Kadri	20- Mithat Bey
10- Ruşen Eşref Bey	21- Niyazi Bey
11- Veled Çelebi Efendi	22- Veli Bey
12- Ağaoğlu Ahmet Bey	23- Mahmut Esat Bey
13- Halide Edip Hanım	24- Mustafa Şeref Bey
14- Müfide Ferit Hanım	25- Suat Bey
15- Adnan Bey	26- Hüseyin Bey
16- Ali Suat Bey	27- Mehmet Vehbi Bey
17- Fuat Bey	28- Cemal Hüsnü Bey
Üniversite	
29- İsmail Hakkı (Baltacıoğlu)	
30- Mehmet Emin (Erişirgil)	
Eğitim Müdürleri	
18- Haydar Bey (Isparta)	39- Osman Nuri Bey (Sivas)
19- Avni Bey (Yozgat)	40- Hakkı Hilmi Bey (Konya)
20- Refet Bey (Adana)	41- İhsan Hami Bey (Diyarbakır)
21- Talat Bey (Bolu)	42- Sadık Bey (Samsun)
22- Zakir Bey (Afyonkarahisar)	43- Adil Bey (Kastamonu)
23- Haydar Bey (Burdur)	44- Ahmet Nuri Bey (Aydın)
24- Cudi Bey (Siirt)	45- Şükrü Bey (Ankara)

25- Baha Tevfik Bey	46- Hasan Fehmi Bey (Denizli)
Okul Müdürleri	
47- Eşref Bey (Konya Öğretmen Okulu Müdürü)	
48- Osman Nuri Bey (Konya Sultani Müdürü)	
49- Avni Bey (Konya'da Tatbikat Öğretmeni)	
50- Mehmet Fuat Gündüzalp (Bartın Lisesi Müdürü)	
51- Şahur Hanım (Ankara Kız Öğretmen Okulu Müdiresi)	

Kaynak: Sarıhan, 2009: 148-149.

Sonuç

1921 Maarif Kongresi, yeni bir kültürel eğitim hamlesi olarak Türk eğitim tarihine kaydedilmiştir. Türk eğitim tarihinde çok önemli yere sahip olan 1921 Maarif Kongresi, 20 yüzyıl başlarında ortaya çıkan milliyetçilik akımının yarattığı birikimle kültür ve eğitimde Batı'ya ve ortaçağ değerlerine direnişi sembolize etmektedir.

15 Temmuz 1921'de toplanan Maarif Kongresi, TBMM Hükümeti'nin ikinci eğitim bakanı olan Hamdullah Suphi'nin eseridir. Hamdullah Suphi kongrede, kendisinin daha önce çeşitli vesilelerle dile getirdiği görüşleri ve bakanlığının tasarılarını kabul ettirmiştir.

Kongreye Anadolu'nun değişik yerlerinden ancak çoğunluğu Ankara'dan olmak üzere 180'le 250 arasında kişi katılmış ve kongreyi Atatürk, ulusal eğitimin temellerini açıklayan konuşması ile açmış, bu konuşma ve mevcut koşullarda bir eğitim kongresi toplanması, o günün basınında övgüyle ve takdirle karşılanmıştır. İki hafta sürmesi planlanan kongre, Yunanlıların Anadolu içlerine doğru ilerlemesi üzerine çalışmalarını yarıda keserek dağılmıştır.

1921 Maarif Kongresi, diğer eğitim kurultayları gibi danışma mahiyetindedir. İlk ve orta öğretimin hem içeriğini, hem öğretim sürelerini tartışmış, ancak varılan sonuçları uygulayamamıştır.

Atatürk'e göre millî eğitim, bağımsızlık savaşı kadar önemlidir. O, bunu Yunanlıların Kütahya-Eskişehir üzerinden Ankara'ya doğru saldırıya geçtikleri günlerde ispat etmiştir. Düşman bütün gücüyle saldırıya geçtiği sırada, 16-21 Temmuz 1921 tarihleri arasında, Ankara'da, millî eğitim-öğretim seferberliğini de başlatmıştır. Bu hareketiyle hem eğitim-öğretime verdiği önemi göstermiş, hem de iç ve dış kamuoyuna Türk Ordusu'nun başarıya ulaşacağına emin olduğu imajını vermiştir. Bu dünya tarihinde hiç bir ülkenin yapmadığı, hiç bir devlet adamının düşünmeye cesaret edemediği bir harekettir.

Atatürk, hayatı boyunca eğitime ve eğitimcilere önem vermiş, her fırsatta öğretmenleri ve öğretmenlik mesleğini yüceltmıştır. 1921 de toplanan Maarif Kongresi bunun en büyük ispatıdır bu yönüyle de Türk eğitim tarihi açısından çok büyük önem arz etmektedir.

1921 Maarif Kongresi, dünyanın yeni koşullarında, vatani, ulusal birliği bir bütün olarak ulusal varlığı tehlike altında olan Türk Ulusu için, yeniden dirilişe güç verecek önemli bir olgudur. Türk Milleti için kurtuluş savaşının önemi ne kadar büyükse, bu savaşın en bunalımlı günlerinde toplanan Maarif Kongresi'nin de Türk eğitim tarihi açısından önemi büyüktür ve milli eğitim ve kültür politikalarının mihenk taşı oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

Akyüz, Y. (2009). *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2009)*, 14. Baskı, Pegem Akademi Yayıncılık, Baskı Cantekin Matbaası, Ankara.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (ASD), Cilt I-III (Açıklamalı Dizin İle) (2006), 5. Baskı, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları:1, Ankara.

Çağlar, B. K. (1967), *Bugünkü Diliyle Atatürk'ün Söylevleri*, A.Ü. Basımevi, Ankara.

Demiroğlu, C. (Temmuz 1986), “Atatürk ve Gençlik”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. II, Sayı: 6, s. 603, Ankara.

Ergün, M. (1997), *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, (I.Baskı Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları No:325, Ankara 1982), 2. Baskı, Ankara: Ocak Yayınları.

Hakimiyet-i Milliye Gazetesi:21 Temmuz 1921, Maarif Kongresi, Pek Veciz Bir Nutuk.

Karagözoğlu, G. (1985), “Atatürk'ün Eğitim Savası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:2, Sayı:4, s. 193–213, Ankara.

Kocatürk, U. (1984), *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, III. Basım, s. 162, Ankara.

Milli Eğitim Şuraları (1939-1993) , (1995), T. C. Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Şûra Genel Sekreterliği. Millî Eğitim Basımevi, Ankara.

Sarıhan Z. (2009), *1921 Maarif Kongresi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları:4715, Bilim ve Kültür Eserleri: 1493, Ankara.

Tikin, A. (1986), “Atatürk ve Gençlik”, *İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Yıllığı I*, s. 94. İstanbul.

Tonguç, İ. H. (1946), *İlköğretim Kavramı*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Yenigün, (14 Temmuz 1921), “Maarif Kongresi”, Sayı: 657-279, s.1, sü. 6.

11 Eylül Sonrası ABD'nin Irak İşgali Sürecinde Hegemonya-Emperyalizm Tartışmalarına Eleştirel Bir Bakış

A Critical Approach To The Hegemony-Imperialism Discussion
During The Irak Invasion Period After September 11

Murat ALAKEL*
Ahmet Safa YILDIRIM**

Özet:

Bu makale kısaca 11 Eylül sonrası ABD'nin Irak müdahalesiyle gündeme gelen hegemonya-İmparatorluk tartışmalarını teorik açıdan ele almaktır. Öncelikle hegemonya ve Emperyalizm kavramlarının terminolojik tanımları yapılmıştır. Sonrasında uluslararası sistemde bu kavramlar hakkındaki farklı teorik yaklaşımlar özetlenmiştir. Üçüncü olarak ABD'nin hegemonyasının kurulum süreci tarihsel açıdan ele alınmış ve ABD'nin Irak müdahalesi hukuki ve uluslararası siyaset açısından incelenmiştir. Arkasından işgal sürecinde gündeme gelen hegemonya-İmparatorluk tartışmaları incelenmiştir. Bu makalenin yazılmasında tanımlayıcı, açıklayıcı, karşılaştırma yöntemlerinden yararlanılarak farklı tarihsel dönemleri kapsayan argüman ve Uluslararası İlişkiler teorilerden yararlanılmaya çalışılmıştır. Çalışmada ayrıca ABD'nin ulusal güvenlik stratejileri, önleyici müdahale-savaş gibi uluslararası istikrar, barış ve sistemi tehdit eden kısmen hegemonik krizler ve tek taraflı müdahaleler de tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hegemonya, Emperyalizm, Amerikan Müdahalesi, Irak Savaşı, Önleyici Savaş, Tek Taraflılık.

Abstract:

In that article, we have elaborated the theoretical aspects of the hegemony-empire discussion about the US intervention into Iraq after the September 11 attack. Firstly, we have tried to define both the concept of hegemony and empire with the resourceful terminology. Secondly, it is delineated within the various theoretical comparative perspectives about hegemony-Imperialism relations in the international system. Thirdly, there also analyzed the US intervention into Iraq

* Yrd.Doç.Dr., Yalova Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, muratalakel@hotmail.com

** Araştırma Görevlisi, Yalova Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ahmetsafa22@hotmail.com

in 2003 from the legal and International political contexts. Later, the repercussion effects into hegemony-neo-empire disputes in the international system. The subject matter investigated through using definitive, explanatory, discursive methodology with including different historical era and IR theories. There are also given more details on the US strategies such as unilateral preemptive wars which could destabilize international peace, stability and system by creating hegemonic crises.

Keywords: Hegemony, Empire, US Intervention, Iraq War, Preemptive War, Unilateralism.

Giriş:

Hegemonya kavramına akademik ilgi “ABD Hegemonyasının” düşüşe geçtiği 1970’li yıllarda artış göstermiş, dünyada meydana gelen farklı gelişmelere paralel olarak kavramın da içeriği tartışılır hale gelmiştir. Bu yıllarda ABD’nin hegemonyasını tesis etme sürecinde rıza unsuruna yapılan vurgu bu kavramın klasik hegemonya-impatorluk kavramlarından ayırıştırılan en önemli nokta olmuştur. Kısaca bu çalışma 11 Eylül sonrası ABD’nin dış politikasında meydana gelen köklü değişiklikler sonrası gerçekleştirilen Irak işgalini bu kavramsal tartışma çerçevesinde inceleyecektir.

Çalışmanın ilk kısmında hegemonya ve impatorluk kavramlarının terminolojik incelemesi yapılmıştır. Akabinde ABD’nin tarihsel süreç içerisinde hegemonyasını nasıl kurduğu incelenmiş ve hegemonya ile impatorluk arasındaki farklılaşan ilişkiler anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında ABD’nin söz konusu Irak müdahalesinin uluslararası hukuk ve siyaset açısından incelemesi yapılarak müdahalenin emperyalizm-hegemonya tartışmaları içerisindeki konumu belirlenmeye çalışılmıştır.

Hegemonya ve Kavramsal Çerçeve

Hegemonya, terim olarak sözlükte, herhangi bir devletin diğer bir devlet üzerinde kurmuş olduğu siyasal üstünlüğü, ve bu ülke üzerindeki baskısı anlamına gelmektedir. Kelime olarak ise Türkçede, üstünlük, egemenlik, hakimiyet ve aynı şekilde hegemonya olarak ta kullanılmaktadır. Kavram, köken olarak Yunanca olmakla birlikte, “kuvvetle ve kıymetli vasıflarla üstünlük ve bir devletin diğer bir ülke üzerindeki siyasi etkinliği ve baskısı” manasına gelmektedir. Benzer şekilde, uluslararası sistemde bir devletin tek başına uluslararası ekonomik, askeri ve siyasi konularda kural ve normları üstün hakim gücünü bölgesel ve küresel ölçekte sürdürebilmek için koymasındır (Goldstein&Pevehouse, 2013, ss.58). Robert O. Keohane hegemonyayı, bir devletin devletler arasındaki ilişkileri belirleyen kuralları muhafaza edebilecek kadar güç sahibi ve bunu istekli bir şekilde yapma durumu olarak tanımlamaktadır. (Keohane, , 1984, s.34). Hegemonia, kelimesi Yunanca ‘liderlik’

etme anlamına gelirken, terim olarak ise sosyal grup, birey ya da devletlerin diğer grup ve devletler üzerindeki maddi ya da soyut etki ve yönlendirici üstünlük anlamındaki liderlik etmesini ifade etmektedir (Yetiş, 2012, s.87). Dolayısıyla, uluslararası ilişkilerde hegemon kendi aralarında siyasi olarak sosyal bir düzende hiyerarşik, yapılandırılmış bir güç, kaynak, çıkar oluşturmuş bir devletler sistemine liderlik eden ülke olarak anlamlandırılmaktadır (Griffiths&O’Callaghan, 2004, ss.137). Bu yapı içindeki diğer devletler ise hegemonu ve onun güdümündeki sistemi kabul etmek ya da hegemonu ve sisteme muhalefet etmek arasında kendini konumlandırmak durumundadır. John J. Mearsheimer’e göre bir hegemonun en temel amacı, kendi hegemonyasını inşa ederken, onun hegemon statüsüne muhalefet edebilecek rakip bir büyük gücün başka bir bölgede hakimiyet kurmasını önlemektir (Mearsheimer, 2001, s.1). Robert Gilpin’e göre ise bir hegemon güce sahip devlet, hakimiyeti altındaki uluslararası ekonomi-politik yapıyı ona karşı kendisini düşman ilan etmiş muhaliflerinden gelecek saldırılardan koruyabilmek için yeterli askeri gücü elinde bulundurması gerekir. Tek kutuplu bir uluslararası sistemde bir devletin çok üstün bir güce sahip olması durumunda bu devlete hegemonik devlet denmektedir (Kaarbo&Ray, 2011, s.187). Tarihsel süreç içerisinde hegemonik güçler sadece dünya ölçeğinde bir savaştan sonra ortaya çıkmışlardır ve bir hegemonik savaşın sonucu bir diğer büyüme, yayılma ve sonuçta gerileme döngüsünün başlangıcıdır (Gilpin, 1998, s.203). Devletlerin egemenlik yetkisi kendi topraklarında üstün otorite olarak tanınmasına rağmen uluslararası sistemde “hiyerarşik bir düzen” sağlayan daha güçlü devletlerin baskın ve hegemon güç olduklarını görebiliriz; örneğin merkantilist dönemlerde Portekiz, İspanya, Hollanda dünya güçleri iken gerçek “küresel hegemon güçler” 19. asırda İngiltere, 20. yüzyılda ise ABD’dir (Cohn, 2003, s.27).

Yaygın olarak uluslararası ilişkilerde pozitivist yaklaşımda hegemonya söylemi, bilinen bir coğrafi sahada ya da herhangi bir siyasi eylemin bir devletin öteki ülkeler üzerinde kurduğu etkisel hâkimiyeti vurgulamak amacıyla kullanılır. Bu anlamda Realist teoriye göre “hegemonya” yalnız başına nüfuzlu bir güce işaret etmektedir. Bu gücün en temel unsurları gücün, ekonomik ve askeri kapasitelerinde olduğu varsayılmakta ve uluslararası siyasette uluslararası toplum faktörünün etkisi ihmal edilmektedir (Su, 2006). “Tahakküm” terimi ile aynı manada kullanılan realist hegemonya terimi, “tahakküm-baskı” altında olan devletlerin, Hegemon’a verdikleri “rızanın oluşturulmasını” tek taraflı bir şekilde dikkate almamaktadır. Bu yönüyle hem realist hem de liberal teoriler hegemonya kavramını devlet eksenli ele almışlardır. Oysa, hegemonya terimini Neo-Marksist teoriler “farklı sınıf bağlantılı güçlerin, belirli bir sınıfın ya da fraksiyoner grubun politik, entelektüel ve ahlaki söylemin liderlik ve de örgütlenmesini” (Jessop, 2008, ss.279) savunur.

Yapısal Realizm ve Realizm teorisinin ABD’de popüler olması bağlamında Vietnam ve 2003 Irak işgalleri bu çerçevede eleştirilmiştir. Amerika’da önde gelen Realist yazarlar tarafından ilk olarak ABD’nin dünya politikasında siyasi liderliğini sürdürebilmesi için, klasik ve yapısal realizm dinamik anarşik uluslararası sistemde statüko ve güçler dengesini koruyan rasyonel teoriler olarak görülmüştür. 1970’li yıllarda ise realist yazarların temel öncelikleri, uluslararası siyasette (Arap-İsrail Savaşı, Petrol/Borç Krizleri, Vietnam Savaşı ve yumuşama dönemi) ABD ve Batı ekonomisinde-Bretton Wood Sistemin sarsılması-Doların devalüasyonla dalgalı kura geçmesi-istikrarsızlığa neden olan krizler bağlamında ABD’nin hegemonik öncülüğünü daha risksiz yönetmesi ve güç yozlaşmasının hegemonik krize dönüştürmeden önleyici denge politikaları (Komünist Çin’in tanınması) için farklı açılım politikaları olmuştur. Bu yönüyle Yapısal Realizmde, sistem, yapı, devlet, birim, güçler dağılımı ve çeşitli sistem analizleri yapılarak devletlerin işlevsel güçlerini farklı uluslararası sistemin anarşik doğasına yönelik rasyonel uyumunu bilimsel çerçeveye oturtmak istenmiştir. Bu çerçevede realist ve liberal söylemleri savunan teorisyenler, aynı zamanda realizm ve liberal teorinin kısmen bileşimi olan Neo-liberal teorinin gelişimine büyük katkı yapmışlardır. Neo-liberalizm, anarşik uluslararası sistemde rasyonel, üniter, çıkarıcı, realist devletler güvensizlik, belirsizlik, otonomi, aldatma ve diplomatik pazarlık, göreceli kazanç risklerine rağmen birbirleriyle mutlak ve ortak kazanç ve çıkarlarını geliştirmek ve korumak için ortak uluslararası örgüt, kurum, rejim kurarak karşılıklı bağımlılığı geliştirmekten, hatta bu sürecin hegemonik bir gücün istikrarıyla oluşturulmasına bile razı olmuşlardır, görüşünü savunur (Folker, 2013, ss.114). Burada Neorealizm ile Neoliberal teorinin birbirinden farkı esasında ikincisinin uluslararası işbirliklerinin nitelik ve nicelik olarak örgütler kanalıyla kolaylaştırılıp devletler arasında bir rejim oluşturacak düzeye gelmesidir (Richardson, 2010, s.223).

Aynı şekilde diğer bir teori “Hegemonik İstikrar Teorisi” (HİT)’nin genel argümanı “anarşik bir uluslararası sistemi yapılandırarak kuralları uygulayan çok üstün bir aşkın yetkisi olan hegemon bir gücün olmasıdır” (Kaarbo&Ray, 2011, s.192). Hegemon, uluslararası sistemde sanki merkezi hükümet gibi kısmen bir düzen kurar: anarşik belirsizliğin azalması, saldırıyı caydırma, serbest ticaretin teşviki, standart bir finansal kur sistemi kurulması gibi ayrıca hegemon güç orta ve küçük devletler arasındaki sorunları da çözebilir (Goldstein&Pevehouse, 2013, s.59). Hegemonik istikrar teorisi açık ve istikrarlı bir uluslararası ekonomik sistemin, tek bir hegemon gücün yeterli kaynak ve liderlik becerisini sergileyerek bir liberal ekonomik düzeni kurabilmesini öngörür (Cohn, 2003, s.27). Keohane’a göre ise iki temel varsayımı vardır: İlk olarak dünya politikasında düzen tek bir baskın güç tarafından yaratılır.

İkinci olarak düzenin devamı ve korunması bu hegemonyanın devamına bağlıdır. Hegemonik istikrar teorisi özellikle son iki hegemonik güç olan Büyük Britanya ve ABD'nin konumları üzerinden şekillendirilmiştir ve bu teoriye göre dünya ekonomisi ve siyasetindeki düzen tek bir baskın gücün varlığı tarafından yaratılır (Keohane, 1984, s.31). Fakat bu düzen, rejim ve kurumlar oluşturulduktan sonra işlevsel olarak etkin olması sonrası süreçte Hegemon güce ihtiyaç olmayabilir yaklaşımları da vardır. Gilpin ise Hegemon bir gücün liberal dünya ekonomik düzeni için gerekli olduğunu ama yeterli olmadığına vurgu yaparak esas hegemon gücün İngiltere ve Amerika örneklerinde olduğu gibi bu devletlerin uluslararası işbirliklerini kolaylaştırarak liderlik ettiğine; Oysa hegemonun, Almanya, İtalya, Japonya, SSCB gibi emperyal bir güce, zora ve şiddete dayandığında başarısız olacağını belirtir (Gilpin, 2001, ss.93-97). Bunun yanında 1970'lerde Amerikan'ın hegemon gücü sarsılmaya başladığında kamuoyunu rahatlatmak, gerek HİT gerekse Rejim teorilerinin uluslararası hukuk, örgütler, normlar, kurallar ve değerlerin evrensel hale geldiği dolayısıyla liberal siyasi ve ekonomik düzenin devam edeceği türü eklettik yorumları eleştiren Susan Strange'e göre, Amerika'nın diğer klasik imparatorluk ve devletlerden farklı olarak birincil, yapısal, kurumsal esas güç olarak güvenlik, üretim, finansal, bilgi yapılarında özel-kamu, bireysel-kollektif, ulusal-uluslararası ölçekte küresel ekonomi, devletleri, kurumları sadece içerik ya da gündem değil yani onları şekillendirme, yapılandırma, belirleme, kontrol ve hakimiyeti olduğu dolayısıyla konjektürel güç ilişkisini yansıtan taktiksel ya da ikincil düzeyde güç yapılarını ve alanları güncel ilişkiler gücünün görece etkisizliği yanılısamaya neden olabilir (Strange, 1994, ss.23-119). Strange göre, Amerika'nın hegemonik güç olarak çöküşünü vurgulayan yaklaşımların (Amerikanın gücü azalıyor, Büyük Güçlerin kaçınılmaz çöküşü ve ABD'nin çöküşü uluslararası sistemde siyasi ve ekonomik istikrarsızlığı getirecek) gerçeği yansıtmadığını çünkü Amerika klasik top- rak eksenli devlet ve sistemlerden farklı olarak yapısal gücünün güvenlik, üretim, finansal, bilgi gibi temel alanlarda teknoloji ve yeniliklerde etkinlik, üretkenlik, verimlilikte değişime uyumda küresel ve ulus-ötesi ölçekte askeri, ekonomik, siyasi, sosyal, kültürel alanlarda öncülük-liderlik etmektedir (Strange, 2006, ss.352-358).

Hegemonya kavramının disiplinde kullanımı aynı zamanda post-pozitivist ve post-yapısal yaklaşımları da kapsamaktadır. Robert Cox ise hegemonyayı, "belli bir güç yapısının geçici biçimde evrenselleştirilmesi sureti ile bir domine eden bir olgu gibi değil, fakat doğanın gerekli düzeni olarak görüldüğü sistemik ve hegemonik güç" şeklinde aktarır (Su, 2006, s 22). Cox, Hegemonya'nın özünde uygun güç, düşünceler ve kurumsal yapıları oluşturarak istikrarlı bir düzenin oluşması için teorik olarak devletin uluslararası

sorunları çözmesi için baskın olmasını vardır. Cox, klasik teorileri belirli dönem ve düşüncelerin konjektürel yansımalarını, belirli bir çerçeve ve bakıştan hakim düzenin kurumsal, sosyal ve güç ilişkilerini ve olayları çözümleme ile yetindiğini oysa gerçek teorinin geçmiş, şimdi ve gelecekle ilgili olarak yapısal anlamda değişimi de dikkate alarak düşünce, fikir ve ideolojinin şekillendirdiği; dolayısıyla güç yapılarının ve onların kurumsal yapıları gerçekte sosyal güçlerin etkileşim modeli aynı zamanda devlet formlarını ve nihayetinde hakim dünya düzenini oluşturduğunun farkında olarak açıklamaktadır. Aynı şekilde, Cox günümüzde sosyal güçlerin sınırları aşarak devletlerin yerel ve küresel yapılar arasında otonom bir araca dönüşmesine ve devletlerin doğasının ve gücün yeniden yapılandığını belirtir (Cox, 1981, ss.126-155).

Bunun yanında, devletler ekonomik zenginlik oluşturmak için birikim stratejilerine çok önem verirler. Bu yönüyle ulusal stratejilerin küresel hegemonik stratejiyle uyumlu hale getirmek için sermaye dolaşımının makul biçimi(liberal, tekelci, tekelci devlet), sermayenin rasyonel uluslararasılaşmasının makul biçimi (bankacı, endüstriyel, ticari), ulusal firmaların dışarıda karşılaştıkları otantik uluslararası tutum, ülkenin içeride ve dışarıdaki bağımlı ya da bağımsız ekonomik, toplumsal ve siyasi güçler dengesinin yanında ulusal ekonominin ve küresel sahadaki üretim potansiyeli için gerekli stratejik manevralar çok önemlidir (Jessop, 2008, ss.269-270). Dolayısıyla bu süreçte hegemonik projeler ekonomik birikim stratejileriyle uyumlu örtüşmesi onları sürdürülebilirlik bağlamında güvenli yapar; fakat hegemonya “askeri başarı, siyasi istikrar, toplumsal reform, ekonomik, sivil toplum, devlet yapıları ya da ahlaki yenilenme” gibi farklı amaç ve gayelerden dolayı kısa vadede ikinci stratejiyle çelişebilir (Jessop, 2008, ss.279-280). Ülkelerin sosyal sermaye yapılarının ülke içi ve dışı bireysel ve kurumsal organizasyon kapasiteleri de önemlidir. Dolayısıyla bir süper gücün genelde bir bölgenin ekonomik ya da siyasi olarak sistem kurularak düzenlenmesi için baskın bir liderlik gereklidir. Realist söylemde bu özel olarak büyük güçlerin sistemde diğer ülkeler üzerindeki etkisi liderlikten denetime kadar varan güç ve kontrolünün kullanılmasıdır (Baylis&Smith, 2006, ss.95).

Gramsci, hegemonya kavramını klasik tanımlamalardan farklılaştıran ve üstün kılan unsur kavramın “hâkimiyet ile rızayı” birleştirmesidir (Kurtbağ, 2007). Sert güç veya tahakküme dayalı olan klasik hegemonyanın aksine, Gramsci’ci hegemonya, hegemonyayı yalnızca somut anlamda değil, aynı zamanda fikrîsel bir eylem süreci olarak da anlamlandırarak geleneksel anlayışa kıyasla daha geniş bir perspektif sunar. Bu yaklaşımın en çarpıcı yönü, hegemonun üzerinde etki oluşturmak istediği devletlerin rızasını almak zorunda oluşudur. Bu noktada vurgulanması gereken, hegemonun maddi gücü her ne kadar hegemonyanın oluşumu için gerekli olsa da hegemonyanın sürdürüle-

bilmesi açısından bu maddi gücün tek başına yeterli olmadığıdır. Diğer bir ifadeyle, hegemonyanın realist teorideki gibi yalnızca tahakküme bağlı bir güç ilişkisinden ibaret olmadığı, aynı süreçte etik ilkeler doğrultusunda sağlanan rıza ilişkisidir. Bu hegemonyanın elde edilmesi rızanın kazanılması için oluşturulan yaklaşımların ne ölçüde ön plana çıkacağı ile doğru orantılıdır. Diğer bir yönüyle bu tarz bir yapıda hegemonik krizler ortaya çıkabilir ve bu hegemonik güç, karşıt bir hegemonik gücün ortaya çıkmasıyla kaybedilebilir. Gramsci karşıt hegemonik gücün somut ve ideolojik faktör ile beraber öncelikle insanların zihinlerinde yer edindiğini söyler. Karşı hegemon güç, mevcut hegemon güce kıyasla daha az kapasiteye sahip bir gücün kaynaklara daha kolay ulaşması neticesinde ve ayrıca mevcut hegemonik gücün meşruluğuna meydan okumasının sonucunda hegemon güç pozisyonuna erişebilecektir (Cox&Jacobson, 1977, ss. 127).

Rıza, düzenin tekrardan oluşturulması noktasında önemli bir role sahip olabilir. Rızayı kazanmak amacı ile hegemonik güç diğer devletlere karşı ortak bir dil üretmek durumundadır ve bu dil vasıtasıyla kuracağı iletişim sonucunda hegeomonik güç ideolojisini yaymaya ve diğer devletleri kendi çıkarları yönünde etkilemeye çalışır. Joseph Nye'a göre somut kaynakların kontrolü vasıtası ile kazanılan sert güç, başkalarının davranışlarını şekillendirme yeteneği iken; askeri ve ekonomik unsurlardan oluşan sert gücün aksine zorlama veyahut teşvik içermeyen Yumuşak güç ise başkalarının davranışlarından evvel isteklerini şekillendirme kapasitesidir. Dolayısıyla yumuşak ve sert güç aynı şey olmamakla birlikte birbiriyle ilişkilidir. Çünkü bu hegemon gücün maddi başarısı bir kültür ve ideolojik çekim alanı oluşturur iken ekonomik ve askeri başarısızlıklar ise kendinden şüphe ve kimlik krizine sebep olur (Nye, 2003a, s.60). Nye, yumuşak gücü; *“Şayet istediğim şeyi senin de istemeni sağlayabilirsem, o zaman yapmak istediğin şeyi yapmaya seni zorlamama gerek yoktur.”* şeklinde tanımlar. Bu anlamıyla Yumuşak Güç'ün, devletin, milli menfaatlerini, liderlik etmiş olduğu ülkelerin menfaatleriyle uyumlaştırabilme ve söz konusu ülkelerin bu çıkarların içselleştirilmesine etki edebilme kapasitesi olduğunu söyleyebiliriz (Nye, 2003b, s. 10- 11). Bu kapasiteye iki örnek verecek olursak, ilk örneği İkinci Dünya Savaşını takip eden süreçte ABD'nin komünizme karşı liberal ve demokratik yönetim şeklinin avantajları üzerinde durması oluştururken, diğer örneği ise Soğuk Savaş sonrası süreçte literatürde yer aldığı şekli ile liberalizmin galibiyeti ve serbest piyasa ekonomisinin üstünlüğüne yapılan vurgu oluşturmaktadır. Hegemon gücün oluşturduğu küresel dil vasıtasıyla kendi ideolojisini kesintisiz yaymak zorunda olduğunu, aksi takdirde rızayı sağlama hususunda güçlük çekebileceğini ve bu durumda karşı hegemonik oluşumların ortaya çıkabileceği önceki kısımlarda belirtilmişti. Örneğin II. Dünya Savaşı sonrası süreçte

SSCB'nin yumuşak gücü dünyada oldukça etkili iken 1956 Macaristan ve 1968 Çekoslovakya işgalleri bu ince gücü ve prestijini oldukça sarsmıştır (Nye, 2003a, s.62). Aynı şekilde ABD'nin 2003 Irak ile Rusya'nın Gürcistan ve Ukrayna'ya tek taraflı askeri müdahaleleri bu iki ülkenin gerek bölgesel gerekse uluslararası toplum nazarında hegemonik sert gücün kullanılmasına karşı tepki doğmuştur.

Hegemonyanın ortaya çıkışı ilk kez devletlerarası ilişkiler çerçevesinde gerçekleşse de, hegemonya kavramının modern sosyal bilimler literatürüne dahil olması daha çok siyaset bilimi çerçevesinde olmuştur. Kavram uluslararası ilişkiler literatürüne ise 1970'lerde girmiştir (Chase-Dunn vd, 1994, s. 373). Ancak 1950 ve 1960'lardaki düzenin hegemonik bir düzen olduğunu söyleyebiliriz. ABD Soğuk Savaş sonrası dönemde ülke içerisindeki endüstriyel kapasitesi ile küresel düzeyde ideolojik söylemlerini eklemleştirmeyi başarmış ve batı bloğunun oluşmasında etkin rol oynayarak batı ittifakına dahil olan ülkelerin rızalarını sağlama hususunda liderlik becerisi gösterebilmiştir. Bunun sonucunda söz konusu blokta hegemon konumuna erişebilmiştir (Eralp, 2005, ss.158). Fakat 1970'lere gelindiğinde ABD'nin bu hegemonik gücünde gerileme görülürken hegemonya kavramı çok daha fazla tartışılır hale gelmiştir. Bu tartışmalarda öne çıkan konular hegemonya sonrası uluslararası sistemde istikrarın nasıl sağlanacağına yönelik uluslararası rejimlerin rolleri ve hegemonyanın etik ve ilkesel anlamda kendisine yapılan eleştiriler olmuştur.

ABD'nin Hegemonyasının Kurulum Süreci

ABD, Uluslararası ilişkilerde, Dünya Savaşlarını saymazsak klasik Avrupa Emperyal devletleriyle karşılaştırıldığında Afro-Avrasya coğrafyasında nispeten algılarda liberal barışçıl bir özgürlükler ülkesi olarak algılanır. Oysa ABD, kuruluşundan bu yana coğrafi, siyasi, askeri ve ekonomik olarak hem bölgesinde hem de küresel ölçekte sürekli çatışma ve yayılma halinde olan bir ülkedir. Örneğin, Küba Krizi esnasında, Bakan Dean Rusk'ın sunduğu raporda ABD'nin 1798-1895 yılları arasında en az 103 kez, 4 kıtada, farklı ülkelerin içişlerine siyasi ve ekonomik çıkarlarını korumak için askeri müdahalede bulunduğunu aktarır (Zinn, 2005, s.316). Meksika ve İspanyollarla savaşlarını saymazsak, Monroe Doktrinin de olduğu gibi ABD genelde klasik Avrupa türü İmparatorluk kurma anlayışını yansıtan koloncilik kültüründen farklı olarak Amerikan tüccar ve mallarının özgürce girebildikleri müddetçe sömürge ya da fetih savaşları yapmıyordu; Kısaca, kendisi için bir Serbest Pazar anlayışını önceleyen bir "Açık Kapı" politikasını dünyanın her yerinde XX. Yüzyılda da savunmuştur (Zinn, 2005, s.320). H. Kissinger, ABD'nin XX. Yüzyılda,

uluslararası ilişkilerde dünyayı en çok etkileyen ülke olarak, hem devletlerin içişlerine karışmama ilkesini savunduğunu hem de kendi değerlerinin bütün dünyaca uygulanmasını, diplomaside pragmatik, etik ve ahlaki davranışların ideolojik savunulması, birçok ülke ile çok farklı konularda anlaşma yaparak fazla yükümlülüklerle girme-bazen bu yükümlülüklerden kaçınma, demokratik değerleri, hukuk devleti, insan hakları ve serbest piyasa düzenini en iyi uygulayan ülke olma ve bu değerleri: demokrasi, serbest piyasa ve uluslararası hukuka uymayı amaçlayan bir küresel düzeni herkese empoze etmek isteyen idealist başkanlara sahip olduğunu belirtmiştir (Kissenger, 2011, ss.9-10).

ABD, II. Dünya Savaşı'ndan herhangi bir darbe almadan ve buna ek olarak bu süreçten daha da gelişip zenginleşerek çıkan yegane devlet olmuştur. Rakipsiz askeri ve endüstriyel üretim kapasitesinden elde ettiği güçlü para birimi, savaş sırasında geliştirip Japonya'ya karşı kullanmış olduğu nükleer gücü, liberal-demokratik değerlere vurgu yapan ideolojik avantajı ile dünya üzerinde Büyük Britanya'nın sahip olduğu hegemonik güç ve konuma benzer bir şekilde sahip olmuştur. ABD, İngiltere'nin tecrübesine dayanarak belirlemiş olduğu ulusal çıkarlarını evrensel çıkarlar olarak deklare etmiş ve bu temelde hegemonik konuma erişimini meşrulaştırmak istemiştir.

Yeni bir hegemon devlet olarak ABD'nin İngiltere'den farkı hegemonik gücünü kendi öncülüğünde dünyanın ekonomik, siyasi ve güvenlik sistemini şekillendirmek üzere inşa ettiği örgütler vasıtasıyla uygulama imkanına sahip olmasıdır. Hegemonik koalisyonu etki alanı içerisindeki gruplardan sağladığı "rıza"yı da bu kurum ve rejimlerin iç mekanizmalarında karar verme süreçleri içerisinde oluşturmuştur.

ABD İkinci Dünya Savaşı sonrası kurmuş olduğu hegemon yapı ile, edinmiş olduğu Fordist birikim rejimi ve Keynesçi ekonomik model çerçevesinde oluşan üretkenliğe ve büyümeye dayalı bir misyonu temel almıştır. ABD'nin bu noktada sergilemiş olduğu ciddi ekonomik performans ve bunun sonucunda oluşan refah, savaş sonrasında kapitalizmin cazibesini artırırken, komünizm gibi en ciddi ideolojik rakibinin cazibesini de azaltmıştır. Bu ortamda, mevcut misyon ABD'nin kurmuş olduğu yapının uluslararasılaşmasını da paralel olarak kolaylaştırmıştır. Bu uluslararasılaşma süreci, ABD'nin Marshall Planı gibi yardımlarla batı Avrupa'yı ve Japonya gibi kapitalist değerleri benimseyen devletleri liberal demokratik perspektifte yeniden yapılandırması ve özel sektörün de doğrudan yatırımlar yapması vasıtasıyla gerçekleşmiştir (Kurtbağ, 2007 s.63).

Amerikan devlet yöneticileri, kapitalistleri ve organize olmuş emek liderleri, ekonomik gelişimi sağlamak ve ileri gelen kapitalist güçler arasında karşılıklı bağımlılığı oluşturmak için birlikte hareket ettiler. Nitekim, savaş

sonrası Batı'da meydana gelen konsensüste, başlıca siyasi partiler ve komünist olmayan örgütlü işgücü de antikomünizm fikrini benimsemişlerdi. ABD müttefikleriyle, Dünya Bankası, IMF, GATT, BM Konsey Veto, Truman ve Marshal kurumlarıyla kendi hegemonyası güçlendirdi (Lieber, 2005, s.42). Aynı şekilde, Bretton Woods ve BM sistemi çerçevesinde kurulan uluslararası kurum ve mekanizmalar da bir yandan ABD'nin ülke içinde kurmuş olduğu hâkim üretim tarzını (Fordizm) desteklerken, diğer taraftan da hegemonun oluşturduğu küresel normları ve fikirleri küresel ölçekte yaymaya hizmet ettiler (Kurtbağ, 2007 s.64).

İlerleyen süreçte Keynesçi refah devleti ve Fordist birikim rejimine dayalı pax-Americana'nın düşüşü, 1960'ların sonunda başlamış ve 1970'li yıllarda da söz konusu birikim rejimi ve devlet formu ciddi biçimde sarsılmıştır. Bunun başlıca nedenlerini, ülke içi ve dışındaki ekonomik kriz ortamı ve Vietnam Savaşı'nın yarattığı olumsuzluklar ile Avrupa, Japonya ve yükselen yeni güç merkezlerinin ekonomik rekabeti olmuştur.

ABD, devam eden Vietnam Savaşı nedeniyle dünya ekonomisinde doların bollaşmasının olumsuz etkisini hissetmiş ve aşırı değerlenmiş olan dolar, Amerikan altın rezervlerini iyice azaltarak enflasyon ve devalüasyon sonucunda dış ticaret dengesini de bozmuştur. Bu gelişmeler sonucunda, Bretton Woods sistemine olan güven sarsılmış ve 1971'de Nixon yönetiminin tek yanlı bir kararla altın standardını terk etmiştir.

Ayrıca Japonya ile Singapur, Kore ve Tayvan gibi Pasifik'teki yeni büyüyen merkezler rekabet güçlerini artırmışlar hem de Almanya basta olmak üzere batı Avrupa ekonomileri artık dünya pazarlarında ABD ile rekabet etmeye başlamışlardır (Gill, 2003, s86). Buna karşın, Vietnam Savaşı'nın yaralarını sarmaya çalışan ABD'nin ekonomik ve siyasi gücünde ise görece bir düşüş eğilimi meydana gelmiştir. Bu sürece, Arap-İsrail Savaşı, Petrol Krizi, Borç Krizleri, SSCB'nin Afganistan Müdahalesi ve İran Devrimi bölgesel ve küresel krizleri artırmıştır. Bu da savaş sonrası kapitalist ülkelerarası uzlaşma ve işbirliği ortamının ortadan kalkmaya başladığının göstergesi olmuştur. Gramsci'ci anlamda bir hegemonya krizi olarak yorumlanan bu duruma bir son verilmesi için gereken yeni uzlaşmanın daha geniş tabanlı olması gerektiği ileri sürülmüştür. Bu anlamda, yeni oluşacak blok, büyük ölçüde Atlantik ulusları arasında kurulan pax-Americana döneminin aksine, bazı yeni sanayileşen ulusları, Sovyet Bloku'nun artan uluslararası rolünü, Pasifik ekseninin ve batı Avrupa'nın artan ağırlığını ve ulus aşırı sermayenin büyüyen gücünü de yansıtmalıydı (Gill, 1990). Bu açıdan bakıldığında ABD'nin II. Dünya Savaşı sonrası sistemi tek başına belirleme noktasında elde ettiği gücün bu süreçte kısmen azaldığı görülmektedir. Avrupa'da AT'nin kurulması Batıda ABD'nin hegemonik üstünlüğü sürecini elbette ciddi olarak etkilemiştir.

Hegemonya ve İmparatorluk İlişkisi

İmparatorluk, kısaca “imparatorlukla idare sistemi yani çok geniş topraklar üzerinde kurulan hakimiyet” şeklinde kavram aktarılır (Redhouse, 1995, s.311). Emperyalizm, ise “imparatorluk sistemi, hükümeti ve sömürgecilik” anlamlarına gelir (Redhouse, 1995, s.487). Fransızca kökenli kavram “bir devletin sınırlarını genişletme politikası olarak başka memleketlerin zenginlik kaynaklarını ele geçirme ve insanlarını kendi hesabına çalıştırma” olarak belirtilir.¹ Benzer şekilde Emperyalizm, “bir devletin kendi sınırları dışında yaşayan başka halklar üzerinde onların rızası olmadan denetim kurmayı amaçlayan politika” şeklinde vurgulanır.² Emperyalizm kavramı yine “imparatorluk kurmak için yabancı bir ülkenin fetih ve yönetim uygulaması olarak açıktan küresel ilişkiler bağlamında diğer devletlerin hiyerarşi kurulması ve boyun eğdirilmesi” (Baylis&Smith, 2006, s.774) olarak anlatılır. Emperyal devlet ise, kendini savunamayan devlet ve halkları, askeri ve ekonomik üstünlüğünden dolayı onlar üzerinde güç, prestij, stratejik avantaj, ucuz emek, doğal kaynaklar ve pazarlarına ulaşarak fayda elde eder; yöntem olarak ta askeri fetih, işgal, yerleşimci, misyoner ve Pazar hakimiyetini kullanır (Griffiths&O’Callaghan, 2004, s.152). Emperyalizm, Marx’a göre Burjuvazinin küresel ölçekte Pazar arayışı olarak, Çin duvarını bile aşan, geleneksel Asya tarzı üretimleri modern dünyayı tek kapitalist pazar haline getirmesi olarak aktarılır (Linklater, 2012, ss.151-182). Diğer bir kaynakta “zor ya da güç kullanarak koloniler elde etmektir”, Lenin Avrupalı kapitalistlerin yüksek kar elde etmek için kolonilere yatırım yaptığını bunların bir kısmıyla kendi ülkesindeki işçi sınıfına bu paydan vererek kapitalist sisteme bağlamaktadır (Goldstein&Pevehouse, 2013, ss.507). Gandhi’ye göre ise bitmek bilmeyen bir ticari yayılma sistemi olarak koloni ve potansiyel tüketiciler arayışı olduğunu söyler (Childs&Williams, 1997, s.33). Hegemonya terim olarak özünde “bir devletin ya da süper devletlerin başka ülke ya da bölge üzerinde liderlik, denetim, etki gibi esas belirleyi-

1 “Emperyalizm”, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat*, İstanbul:Türdav, 1993, s.233. Ayrıca, “Bu maksat için çok defa silahlı harp, hem masraflı hem de hürriyet fikriyle bağdaşmadığından zamanımızın daha sinsî ve maskeli bir emperyalizm şekline başvurulmaktadır. Modern emperyalizm denilen bu şekli iktisadî ve kültür hayatı bakımından bir ülkeyi kendine bağlamak suretiyle menfaat sağlamaktadır. Gelişmiş ülkeler, az gelişmiş ülkeleri bu yolla kendilerine bağımlı hale getirmektedir. İnsanları kendi kültür ve ideolojileriyle yetiştirdikleri için felsefe, siyasi görüş ve yaşayış bakımından kendilerinden ayrılmaz hale getirmektedir.”

2 “Emperyalizm”, Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, Cem Yayınevi, 1992, s.122. Emperyalizmin nedenleri: ekonomik karlılık, burjuvazinin Pazar arayışı, kapitalizmin doğası, insan toplumu ya da devletlerin sosyal darwinizm yayılması, ülkelerin güvenlik ve stratejik ihtiyaçları: kaynaklar, güçler dengesi, etik ve ahlaki nedenlerle zoraki liberal demokrasi ihracı, az gelişmiş ülkelerin uluslararası yardım ve ticareti yeni sömürgecilik olarak görmesi şeklinde çok boyutlu özetlenmiştir.

ci unsurların ikili etkileşim ve güç dağılımında simetrik olmayan bir niteliksel görünümü vardır (Sönmezoğlu, 1992, s.151). Bu iki kavram aynı anlamda da kullanılmaktadır.

Jhon A.Hobson, Emperyalizm kavramını ilk kullanan yazar olarak kapitalist toplumda tasarruf yapan sınıf aşırı üretim ve yetersiz iç tüketimden dolayı fazla kar elde etmek için ülke dışında Pazar ve yatırım arayışına girmeleri beraberinde emperyalizmi getirmektedir. Hobson'a göre XIX. Yüzyıl Avrupa'sında emperyalizmi ekonomik nedenler değil askeri, politik, dini ve psikolojik nedenler sebep olmuştur. Çünkü finans kapitalizmin, emperyalizm ve savaşı kendi menfaatleri için istediğini, emperyalizmi yok etmek için kapitalizmin yolu edilmesini savunur (Hobson, 1999, ss.365-368).

Schumpeter, Lenin ve Hobson'dan farklı olarak emperyalizmin sadece ekonomik sebeplerle açıklanmasına karşı çıkar. Çünkü devletler tarihsel olarak genişleme, güvenlik, yönetmek ve kazanmak arzusuyla atavist toplumların, savaş makinesi, saldırganlık ve tekelci kapitalizm dış politika aracı olarak emperyalizm politikası izlemektedir (Arı, 2008, ss.308-310).

Morgenthau, emperyalizmi devletler arasındaki güç ilişkilerinde çoklu ya da ikili kurulu güçler dengesini yani statükoyu revize eden dış politikalar şeklinde açıklar. Bu yönüyle bir devletin güçlenmek istemesi doğaldır, örneğin ABD, Çin ve İngiltere'nin önceki imparatorluk düzenini ya da kurulu düzeni koruma mücadelelerini emperyalist faaliyet olarak görmez (Arı, 2008, ss.303-304).

Galtung, emperyalizmin bir sistem olarak dünyada çıkarları uyuşan ve çakışan bağlamında çevre ve merkez ulusları ayırarak, her ikisine de merkez çevre metropol ekleyerek bunlar arasındaki ilişkilerin dikey ve feodal çerçevede eşitsiz ve sömürüye sebep olduğunu, merkez ve çevre ülkenin merkezleri arasındaki çıkar uyumunun hegemonik bir ilişki olduğunu belirtir. Ayrıca emperyalizmi ekonomik, siyasi, askeri, iletişimsel ve kültürel olmak üzere sınıflandırarak amatör emperyalizmin salt zorba şiddet kullanacağını oysa profesyonel emperyalizmin yapısal olarak güce başvurduğunu söyler (Galtung, 1996, ss.265-273).

Wallerstein, dünya sistemi modeline göre kapitalist ekonomi dünya ekonomisini küresel ölçekte şekillendiren, sermaye birikiminin kapitalist üretim teknolojisinin dinamizmine bağlı olarak değişen kapitalizm ekonomik yapısıyla dünya ekonomisinin parçası devletler merkez ve çevre arasında yarı çevrenin daha az kazanç ve gelişimden yararlanmasıdır. Bu dünya sisteminde hegemonik güçlerin hakimiyeti(askeri, siyasi, ekonomik üretkenlik, ideolojik yetenek ve liderlik) bu dünya imparatorluğu da olabilir, fakat kapitalist ekonominin doğasından dolayı sürekli değildir (Wallerstein, 2004, ss.130-137).

Klasik realist teoriler anarşik sistemde devletlerin emperyalist yayılma politikalarını güvenliğini garantiye almak adına onaylaması gibi coğrafyayı ön plana alan jeopolitik hakimiyeti savunan teoriler de bu tür yayılmacı politikalara yardımcı olması, örneğin, İngiliz, Napolyon, Hitler'in Emperyalizmi ve Savaş sonrası süreçte Amerika'nın üstünlüğünü sürdürmeye yönelik siyasi teoriler olarak görülmüştür (Arı, 2006, s.227).

Hegemonya kavramı Gramsci'ci anlamda öteki devletlerin rızasını alacak şekilde bir uzlaşısı sonucu hâkimiyet kurulmasını içerir ve gerektirirken, imparatorluk siyaseti öteki devletler üzerinde onların rızasına bakmaksızın bir tahakküm ilişkisini ifade eder. Diğer bir ifadeyle İmparatorluk kaba gücün kullanımına vurgu yapar iken Gramsci' anlamda hegemonya Nye'in da ifade ettiği gibi yumuşak gücün önemine vurgu yapmaktadır. İmparatorluk, Roma, İngiltere, Fransa, Rusya, Osmanlı gibi kuruluşundan itibaren sürekli yayılma içinde bulunan ABD'ye atfedilen bir özellik iken, hegemonya, İkinci Dünya Savaşı sonrası süreçte Amerikan liderliğinde kurulan ve Soğuk Savaş sonrasında da Washington tarafından yeniden şekillendirilmeye çalışılan dünya düzenini ifade etmek için kullanılmaktadır. Yıldızoglu ise bu durumu şu şekilde ifade etmektedir (Yıldızoglu. 2003),

“imparatorluk için esas ve belirleyici olan askeri güç iken, hegemonyacı için esas olan uluslararası alanda belli birtakım işlevleri yerine getirerek, bir anlamda “kamusal hizmetler” sunmaya devam ederek, “herkesin” ve “sistemin” uzun dönemli çıkarlarını koruyarak liderliğini kabul ettirebilmesidir.”

Emperyalizm genelde kendini daha kapsamlı üst bir söylemle retoriksel olarak hem ulusun iyiliğini hem de insanlığın iyiliğini düşünen hegemonik-sahiplenici bir yol izler (Fouskas&Gökay, 2008, s.134).

Hegemon güce sahip bir devlet bizzat oluşturulmasında rol oynadığı uluslararası norm ve kurallara riayet ederler ve diğer devletlerin de bu sistemi meşru kabul etmeleri için evrensel bir dil oluştururlar. Dolayısıyla oluşumunda bizzat rol oynadığı bu sisteme riayet etmeyen hegemon güçler meşruiyetlerini kaybederler. Hegemonik güç düzeninde, zayıf devletlerin “Bandwagoning” olarak kavramsallaştırılan siyaseti izleyerek belirli bir hegemonik güç ile kuracağı ilişkiden kar edebilmesi ve onu model alıp taklit edilmesi söz konusu iken, herhangi bir kuralla kendini bağlı hissetmeyen ya da kendisini düzenin kurallarının üzerinde gören imparatorluklar, karşı konulmaz bir askeri güçle

tamamen rakiplerin etkisizleştirilmesine ya da bertaraf edilmesine dayalıdır (Arıboğan, 2004, s. 50).

İmparatorluklar, rakiplerini ortadan kaldırıp mülklerine el koydukları halde, kapitalist hegemonlar rakiplerine öncülük eder ve dolayısıyla, onlara er geç hegemonu “yetişme” imkânı verirler (Özel, 2003, ss.12-19). Bu da hegemonun oluşmasına katkı verdiği bir uluslararası siyasi düzen içinde gerçekleşir. İmparatorluk için esas olan uluslararası sorunların çözümünde tek başına ve hızla davranabilmek iken, hegemonyacı güç açısından verili ittifaklar sistemini korumaya çalışarak hareket etmek esastır (Yıldızoglu, 2003, s:344). Hegemon güce bu niteliği kazandırsa kendi kendisini uluslararası kurumsal yapılanmalar yoluyla sınırlayabilme yetisidir. Ayrıca, hegemonyanın süresi, karşı hegemonik güçlerin ortaya çıkışına kadarken, imparatorluklar yüzyıllar boyu kurdukları hâkimiyeti sürdürebilmektedirler (Kurtbağ, 2007, s. 447).

Emperyalizm klasik merkantilist kolonicilik anlayışından farklıdır. Koloniciliğin özünde değerli madenler, hammadde, serbest ticaret, liman ziyareti ve yerli halkın gelenek ve siyasi yapılarına müdahale olmazdı ve ekonomik faaliyetler gerçekleşirdi, oysa ikinci sanayileşme ile birlikte daha çok gıda, endüstri hammadde talebini yerli tüccarların sağlayamaması ve Pazar arayışı kolonicileri bu bölgelere sermaye ihracı yaparak doğrudan plantasyonlar, yerleşimciler, fabrikalar, madenler, limanlar, rafineri, posta, yollar, bankalar, oteller gibi yatırımlar yapılmış ve borçlar verilmiştir. Fakat liberal serbest ticaret ve ekonomik bağımlılık 1870’lerde muhafazakar milliyetçilik çerçevesinde hızlı sanayileşmenin sorunları, talep ve 1929 Ekonomik krizle birlikte vatansız şoven milliyetçiliği ‘İmparatorluk’ kavramının prestij, büyüklük ve görev bağlamında bu yatırımlar beraberinde askeri, siyasi, mali müdahale ve öteki yeni emperyalist güçler arasında rekabeti ve çatışmayı da getirmiştir (Kunetsen, 1992, ss.171-172). Burada amacımız emperyalizmi liberal serbest piyasanın doğal gelişimi şeklinde göstermek değil onun siyasi, ekonomik, hukuki, sosyal ve kültürel asimilasyonist, müdahaleci, “oriental” hakimiyeti, post-colonial sömürü miras yapılarını anlamamızı sağlayan zengin içerikli bir disiplin oluşturmuştur (Ashcroft vd, 2002).

Emperyalizm, süreç olarak bir devletin gücünün ve otoritesinin toprak elde ederek başka milletler üzerinde siyasi ve ekonomik hakimiyet ve kontrol sağlamaktır; Avrupa devletleri, okyanus ve kıtaları aşarak Amerika, Avustralya, Yeni Zelanda, Afrika, Asya ve Ortadoğu’da küresel ölçekte bağlı, birleşik, sürekli ilk Avrupa emperyal sistemini kurdular (Opello&Rosov, 2004, s.167). Bu Avrupa emperyal sistemi gittiği bölgelerde sadece kişi, millet ve kurumları etkilemedi aynı zamanda onların rutin sosyal yaşamlarını ekonomik(özel mülk, kapitalizm), siyasi (ülkesel ulus devlet, askeri baskı altına alma), kültürel (hristiyanlık, humanizm) alanlarda hegemon Avrupa toplumunun nüfuzuna

girdi (Opello&Rosov, 2004, s.175). 19.cu yüzyıldan II. Dünya Savaşının sonuna kadar doğuya hakim olan emperyal İngiltere ve Fransa'dan sonra ABD de savaştan bu yana günümüze kadar bölgede hakim bir güç olarak önceki Orientalist güçler gibi davranmaktadır (Said, 1991, s.18). Petrol gibi enerji kaynaklarının 2/3'nü sağlayan Ortadoğu küresel jeopolitik güçler dengesinde önemli bir yere sahiptir. 1975-85 arası yıllarında petrol talebini %4.5 üretim artırmak için 2.2 Trilyon \$ ekstra sondaj yatırımına ihtiyaç varken; dolayısıyla uluslararası sistemde petrol gibi kaynakların arzı kontrol ve denetim için antlaşma sağlanması sadece enerjide güvenlik değil aynı zamanda yeni bir sorumluluğun gelişimiyle dünya devletinin önü açılmış olacaktır (Sampson, 1976, ss.320-321). SSCB'nin 1990'larda çöküşüyle ABD'nin tek süper güç kalması, Thatcher ve Reagan'ın şekillendirdiği Neoliberal ajanda tüm Avrupa'daki devletlere, Rusya'ya, Latin Amerika, Asya ve Afrika'daki devletlere de uygulandı; böylece küresel düzende ABD hegemon "hipergüç" olarak ve Neoliberal ideoloji baskın hale geldi (Opello&Rosov, 2004, s.1). Bu yönüyle Neo-liberal kozmopolitanlar ABD'nin öncülüğünde Soğuk Savaş sonrası süreçte küresel yönetim ve uluslararası örgütler aracılığıyla "Pasifik Birliği" kurularak siyasi ve ekonomi alanlarında uluslararası topluluk devletlerin egemenliğini sınırlandırabilir (Gowan, 2001, ss.79-93). Örneğin, İngiltere'de Thatcherizm-yeni sağ bağlamında uygulanan birikim ve hegemonik projeler(Pasif devrim ya da Yayılımcı hegemonya) iki uluslu hegemonya(finans kapital-emekçiler) ekonomik olmasa da siyaseten başarılı olmuştur. Oysa Türkiye'de bu süreç kısmen zora(1980 askeri müdahale) özünde bir güçlü hegemonik proje ve ideoloji olmadan, reaksiyoner ya da ilerici gruplar çıkması için yapılmıştır. Ekonomik ve sosyal dinamikler arasındaki yapısal farklılık olması ve oydaşma arayışının olmaması ve baskıya rağmen bunların etkisi artmış, fakat siyasette yayılımcı hegemonya, devleti organik ideolojili geliştirerek milliyetçi muhafazakar dinamiklerin güçlendirilmesini bölgedeki yeni güçler dengesinin oluşturulmasına(Pakistan, İran, Türkiye) bağlayabiliriz (Kaya, 2002, ss.4-8).

Küreselleşmeyle birlikte kapitalizmin global ulus-üstü örgütleriyle yayılması ulus devletin siyasi, kültürel, etnik bölünmeler; çalışanların iş ve sosyal haklarını, işsizlik ve göç gibi konularda güvensizlik ve tehdit oluşturmaktadır (Piven, 2006, ss.278-285). Aynı şekilde, dünya ülkeleri sadece askeri teknoloji sahasında değil siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel olarak da Batılılaşma sürecine maruz kalmışlardır (Harrison, 1991,ss.39-57).

11 Eylül Sonrası Irak Savaşı ve Hegemonya-İmparatorluk Yaklaşımları

Amerika'nın Ortadoğu politikasının temel amaçları, Bölgeden serbest şekilde petrol sevkiyatının yapılması, dost ve müttefik rejimlere silah ihracatı ve

güvenliğinin sağlanması, İsrail'in korunması, rakip jeopolitik güçlerin(SSCB, AB, Rusya, Çin) dışlanması gibi politikaların yanında serbest ticaret, insan hakları, demokrasi ve terörizmin önlenmesini ve kitle imha silahlarının önlenmesini amaçlayan politikalar izlemektedir (Edwards, 2011, ss.260-267).

Genelde emperyalizm antiemperyalist politikalara neden olur, dolayısıyla farklı dönemlerde farklı ideolojiler antiemperyalist politikalar izlemiştir. Batının savaş sonrası süreçte Müslüman coğrafyaya müdahale etmemesi, doğal kaynakların kontrolü, batılı askeri üslerin kaldırılması ve Filistinlilerin adil bir barışa kavuşmasını isteyen solcu Arap milliyetçi rejimlere karşı radikal İslami grupları desteklemiştir. ABD, kendisine yakın yönetimleri görevde tutabilmek için dünyanın çeşitli yerlerinde düşmanca davranan yönetimleri gizli ya da doğrudan askeri operasyonlarla devirmekten ve farklı muhalif gruplarla işbirliği yapmaktan tereddüt göstermemiştir (Fuller, 2013, ss.282-283): Kore (1950-53), İran (1953), Guatemala (1954), KostaRika (1955), Suriye (1957), Endonezya (1958), Dominik (1960), Peru (1960), Ekvador (1960), Kongo (1960), Vietnam (1961-1973), Küba (1961), Brezilya (1964), Şili (1972), Angola (1975), Nikaragua (1981), Lübnan (1982-84), Granada (1983), Panama (1989), Irak-Kuveyt (1991), Somali (1993), Bosna (1994-95), Kosova (1999), Afganistan (2001-devam), Irak (2003-devam), Libya (2011), Suriye (2014---).

Organski, hegemon güce eşit olmadan, kurulu uluslararası düzeni-statükoyu değiştirmenin akıllıca bir davranış olmadığını(I. ve II.ci dünya savaşlarında Almanya, İtalya ve Japonya örneği); Şayet hakim güç rakip güçlerin eşit güç seviyesine gelmeden ya da güçler dengesini bozmadan müdahalesini ise “önleyici savaş/preventive war” olarak açıklamaktadır (Organski, 1996, s.306).

Özellikle 11 Eylül olaylarından sonra yayınlanan birçok çalışmada ABD'yi bir imparatorluk yani neo-emperyalist olarak tanımladırma veya onu geçmişteki imparatorluklarla kıyaslama eğilimleri, hatta sektör haline geldiğini savunan karşıt görüşler de vardır. ABD'nin bir emperyalist olarak tanımlanması geçmişte daha çok Marksist görüşler çerçevesinde ortaya çıkmış olmasına rağmen 11 Eylül'den sonra Bush Yönetimi'ne muhalif olan liberal kesimde de bu eğilimin artış gösterdiği görülmektedir. Bunun üç nedeni olduğu söylenebilir. İlk olarak, yeni muhafazakâr çevrenin Amerikan karar vericileri üzerindeki etkinliğidir. İkinci olarak ise yeni muhafazakâr çevrenin görüşlerinin somutlaştığı bir belge olan Bush Yönetimi'nin Ulusal Güvenlik Stratejisi (UGS)'dir. Bush Doktrini olarak adlandırılan UGS'de ortaya konan yaklaşımların Afganistan'ın ve Irak'ın işgaliyle somutlaştırılmış olması, uluslararası ilişkileri teorik ve pratik yönden değiştirmek istemesi, Soğuk Savaş döneminde “caydırma ve çevreleme siyasetinin” ulusötesi teröristler ile kitle imha silahlarını kapsayan yeni yüzyılın tehditlerinin üstesinden gelmede yetersiz kalan klasik savunma yöntemlerini aşarak uluslararası hukukta sorunlu olan “preemptive war” önalıcı-

sezgisel meşru müdafaa doktrini öngörmesidir (Taşdemir, 2006, s.238). Bu nedenle, 2001'den sonra pek çok çalışmada ABD'nin stratejilerini veya konumunu değerlendiren yazarlar ABD'den genel görünümünü imparatorluk ya da yeni emperyalist olarak adlandırmayı tercih etmişlerdir. ABD, küreselleşme ve kalkınma çerçevesinde başlayan yeni emperyalizm politikalarına uluslararası komünizmle olduğu gibi El-kaide gibi uluslararası terörizm, Haydut devletler, Şer Ekseni, Afganistan ve Irak İşgalleriyle askeri tek taraflı ve önleyici müdahale politikalarıyla 11 Eylül sonrası süreçte Emperyal projesini uygulamaktadır (Petras&Veltmeyer, 2006, ss.323-324).

Bu konuda elbette farklı görüşler de ifade edilmiştir. Gerek realist politikalar ve liberal uluslararasılık eleştirilmiştir. Realizmin caydırıcılık bağlamında aktörlerin fayda-maliyet rasyonel tercihinin yapılması, terörist güçlerin Kitle İmha Silahlarına ulaşması, önleyici ve tek taraflı saldırılar hem teröristler ve Saddam için doğru değildir. Amerika'nın Dünya Savaşları ve Soğuk Savaş döneminde Avrasya kıtasında düşman güçler dengesini engellemek için angaje olmuştur. Bush ve Clinton, Somali, Bosna ve Kosova'da ulusal çıkar gözetmeden ve gönülsüzce BM onaysız insani müdahalede bulundu (Lieber, 2005, s.32). Liberaller, işbirliği, çok taraflılık, diplomasi, uluslararası örgütlerin, uluslararası sorunların küresel yönetimle halledilmesi: KYOTO, Uluslararası Ceza Mahkemesi, Kara Mayınlarının Yasaklanması antlaşmalarının imzalanması ve BM desteğini ararken ABD'nin tek taraflı, önleyici müdahale, kuvvet kullanma ve üstünlük kurma stratejilerine karşı çıkarlar (Ikenberry, 2004, ss.262-282). Oysa, bu uluslararası örgütler demokratik anlamda etkin verimli değil, BM veto sistemi, uluslararası toplumun hızlı sorumluluk ve karar alma sorunu, akıllı gücün kültür, değer ve sivil toplum ölçeğinde muğlak kalması, Arab-İslam medeniyetinde demokratik değerleri cihatçıların dışlaması gibi önemli açmazlar vardır (Lieber, 2005, s.32-37).

11 Eylül sonrasında, terörist faaliyetlerde bulunan küçük aktörlerin büyük devletlere ağır kayıplar verdirilmesi anlamına gelen ve literatürde asimetrik tehdit olarak ifade edilen tehlikelere karşı koyabilmek için ABD güvenlik politikalarında köklü değişiklikler yapılmıştır. Bu çerçevede gerçekleştirilen adımlardan ilki, Bush'un, 29 Ocak 2002'de yapmış olduğu "Birliğin Durumu Konuşması" olmuştur. Bu konuşmada Bush, İran ve Irak Kuzey Kore ülkelerini şer ekseni ülkeleri şeklinde adlandırarak bunların kitle imha silahı üretme yönündeki çabalarının engellenmesi gereğine vurgu yapmıştır (Johnson, 2005, ss. 253–254). Bush bu ülkeler hakkında

"Bu konuda düşünüp taşınacağız elbette. Ama zaman bizim lehimize değil. Tehlikeler ortaya çıkarken ben olayların olmasını beklemeye"

yeceğim. Tehlike yaklaşırken ben durup beklemeyeceğim. Amerika, dünyanın en tehlikeli rejimlerinin kendisini dünyanın en yıkıcı silahlarıyla tehdit etmelerine müsaade etmeyecektir.

sözleriyle Amerikan halkının dikkatini bu şer ekseninin yarattığı tehdide çekmeye çalışmıştır. Burada ABD yönetimi, geçmiş dönemlerdeki çevreleme ve caydırıcılık vazgeçerek daha önce haydut rejimler olarak adlandırılan bu ülkelere karşı “önalıcı” müdahalede bulunma hakkına sahip olduğunu ileri sürmekte, ama aynı zamanda KİS geliştirmek suretiyle bu kategoriye girebilecek, potansiyel ülkelere karşı da aynı şekilde hareket edebileceğinin mesajını vermiştir. Bu şekilde, ABD yönetimi, el-Kaide ve Afganistan meselelerin çok ötesine geçerek çok daha kapsamlı (11 Eylül sonrasında dünyanın yeniden şekillendirilmesi) projesini hayata geçirmeye başlamıştı. Aslında Irak müdahalesinin temelleri Bush’un bu konuşmasında atılmıştır diyebiliriz.

Nitekim, 1 Haziran 2002’de West Point’te yaptığı konuşmasında, Başkan Bush, düşmanı harekete geçmeden önce etkisiz hâle getirmeyi ve bunun ABD’nin evrensel hakkı olduğunu öngören önalıcı askeri müdahale doktrinini (preemptive strike) ilan etti. Bush bunu

“terörizme karşı savaşın savunmayla kazanılamayacağını” söyleyerek, “Düşmanla savaşa girişmeli, onun planlarını imha etmeli ve tehditler daha doğmadan onları boğmalıyız. İçine girmiş bulunduğumuz dünyada biricik güvenlik yolu, eyleme geçme yoludur”

diyerek ortaya koymuştu (“Irak’ta Savaşa Hayır”, 2014)³. “Bush Doktrini” olarak adlandırılan bu yaklaşım, 11 Eylül öncesi yönetimin geleneksel yaşamsal çıkarların savunulması ile sınırlandırdığı askeri güç kullanımını, bu doktrinle birlikte dış politikanın temel unsuru haline getirmiş bulunmaktaydı.

Bush’un bu söylemlerinde düşman ise tanımsız bırakılmış ve ABD bu sayede kendisine arzu ettiği hedefe karşı askeri güç kullanmak için bir hareket alanı oluşturmak istemişti. Dolayısıyla, tehdidin ve düşmanın tanımını kendi belirleme serbestisi içinde Bush Doktrini, önce saldıran taraf olma vasıtasıyla en üstün taraf olmayı arzulayan bir strateji izlemekteydi. Diğer bir ifadeyle, ABD, terörle savaş söyleminin de ötesine geçerek iyi huylu-rızaya dayalı he-

3 <http://www.savaskarsitlari.org/arsiv.asp?ArsivTipID=9&ArsivAnaID=11634> erişim 17.06.2014

gemonya yerine mutlak-askeri üstünlüğe ve kaba güç kullanımına dayalı bir anlayışı benimsediğini söyleyebiliriz.

Son olarak Bush Doktrini olarak nitelendirilen yukarıdaki bahsetmiş olduğumuz düşüncelerin Afganistan'ın ve Irak'ın işgaliyle hayata geçirilmesi ABD'nin bir neo-emperyalist olduğu düşüncesinin yaygınlaşmasına büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. Bu nedenle, 2001'den sonra pek çok çalışma ABD'nin stratejilerini veya konumunu değerlendirirken imparatorluk ya da yeni emperyalist olarak adlandırmıştır. Afganistan sonrasında Irak işgali açıkça kurucu uluslararası antlaşmalara aykırı olarak ABD'nin İmparatorluk projesine uygun olarak önleyici vuruş çerçevesinde devletlere son verme, rejim değişikliği ve doğal kaynaklara müdahale bağlamında yeni sömürgecilik politikası uygulanmaktadır (Özcan, 2003, s.271).

Soğuk Savaş sonrasında, ABD'nin hegemonyasına karşı bir başka hegemon güç olacak olan devlet mekanizmasının yerini, 11 Eylül' sonrası terörist örgütler ve bu örgütlere destek veren rejimler almıştır. ABD bu gruplara ve bu guruplara destek olan rejimlere karşı girişeceği faaliyetlerini önleyici saldırı (preventive attack) temeline oturtmuştur. Bu faaliyetlerin tüm dünyanın güvenliğini sağlamak, terörizme ve aşırılığa karşı Afganistan ve Irak'a demokrasi getirmek için yapıldığını ifade ederek ABD bu girişimleri uluslararası kamuoyunun rızasının kazanılması hususunda meşrulaştırmak istemiştir. Fakat hem 11 Eylül akabinde gerçekleşen Afganistan'ın işgalinin, hem de Mart 2003'te başlayan Irak'ın işgalinin, ekonomik, toplumsal ve siyasi sonuçları neticesinde, bu işgallerin ABD'nin mevcut hegemonyasını küreselleştirmeye ve pekiştirmeye yönelik stratejinin adımları olduğu yönünde literatürde ciddi görüşler oluşmuştur (Johnson, 2005, 253–254). Fakat işgalin olumsuz sonuçları Amerika'yı hayal kırıklığına uğratmıştır (Gause, 2009, ss.285-286). Irak'ın işgal sürecinde Şiiler, Sünnilerden daha çok direnç göstermiş, Baas rejimi yıkıldıktan sonra ise Bagdat'ta 6 hafta içinde hiç Amerikan askeri ölmemiştir; Ne zaman ki ordu dağıtıldı ve sonrasında BM Konseyi İşgalcileri Yönetim Konseyi olarak tanınmasıyla 19 Ağustos'ta BM temsilcisi ve merkezini 19 kişiyi intihar saldırısıyla Bagdat ve Musul'da Baas ve Sünniler direniş ve ayaklanma başlattılar (Pelham, 2008, ss.117-118).

Soğuk savaş sonrasında yeni diplomasi anlayışı konusunda, ABD'nin herhangi bir BM kararı olmadan gerçekleştirdiği Irak müdahalesi bir dönüm noktası niteliğindedir. Mevcut uluslararası sistem ve uluslararası hukuk kurallarına aykırı şekilde sistemde tek hâkim hegemonik güç olarak hareket eden ABD, tüm dünyanın tepkisini çekmiş ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin önüne silah denetimini sağlayacak önlemler yerine, bu denetimleri büsbütün olanaksız hale getirerek, silahlı güç kullanımı seçeneğine başvurmuştur. ABD'nin karşısında kıta Avrupa'sını temsil eden Almanya ve Fransa'nın mu-

halefeti bile, ABD'yi kararından döndürmemiş, müdahale ayrıca Avrupa Birliği ülkelerinin kendi içinde bölünmesine ve oluşturulmaya çalışılan ortak dış politikanın zarar görmesine yol açmıştır.

Irak'ı işgaline giden sürecin ilk ipuçlarını 2002 Eylül'ünde deklare edilmiş olan "Yeni Ulusal Güvenlik Stratejisi"nde bulabilmek mümkündür. ABD söz konusu stratejide, Irak'ın kitle imha ve biyolojik silahlara sahip olduğunu, bundan dolayı dünya barışına karşı potansiyel bir tehdit oluşturduğunu ifade etmiş ve ABD'nin tehdit unsurlarını bertaraf etmek, dünya barışını sağlamak ve hem kendisine hem de müttefik karşı gerçekleştirilecek terörist saldırıları engelleyebilmek için önleyici tedbirlere başvurabileceği açıklanmıştır. ABD'nin Irak'la başlayan Ortadoğu'ya yönelik politikalarında klasik pozisyonundan radikal değişiklikler yaparak geleneksel petrol zengini, feodal, otoriter rejimlerden desteğini çekerek bölgede jeopolitik kaymalara, demokratik devrim-reform hareketlerini destekler görünmektedir (Özdağ, 2003, s.150). Irak coğrafi olarak bölgenin İran, Irak, Türkiye, Suudi Arabistan ve diğer ülkelerin yanında ABD-İsrail için doğal kaynakların yanda dini, mezhepsel, etnik gibi her türlü pancı-hareketlerin jeo-politik fay hatlarını da denetlemektedir (Ünal, 2003, s.309.).

11 Eylül 2001 tarihinde düzenlenen saldırılar Amerikan dış politikasında radikal değişiklikler yapılmasına sebep olmuştur. Bush yönetiminin 11 Eylül 2001 sonrasında terörle mücadeleye karşı oluşturduğu Bush doktrini olarak ifade edilen stratejinin, en tartışmalı hususlarından birisi, "önleyici müdahale" kavramı olmuştur. "Önleyici müdahale" stratejisinin Irak'a müdahaleyi meşru ve politik bir çerçeveye oturtarak haklı göstermenin gerekçesini oluşturmaya hizmet ettiğine yönelik literatürde muhtelif görüşler yer almıştır. Söz konusu kavramın teröristlere ve kitle imha silahlarına sahip olmak isteyen haydut devletlere karşı gerekli olduğunu savunanların yanı sıra, müttefiklerinin ABD'ye olan şüphelerini ve güvensizliğini artırabileceğini, ABD'nin dünyadaki meşruluğunu olumsuz etkileyeceğini; ABD'nin özellikle küresel rakipleri Rusya ve Çin'in kendi önleyici müdahalelerinde bulunmaları konusunda bu ülkelere imkan tanınacağını düşünenler de olmuştur. Bush Doktrini ile birlikte ilk defa haydut devlet tanımı yapılmıştır. Bu tanıma göre haydut devletler, *"kendi halklarına merhametsizce davranan", "uluslararası hukuka saygısı olmadığını gösteren, komşularını tehdit eden, ve katı bir şekilde tarafı oldukları uluslararası antlaşmaları ihlal eden", "kitle imha silahlarını elde etme azminde olan", "dünya çevresinde terörizmi destekleyen" ve "temel insani değerleri reddeden ve ABD'den nefret eden"* devletler olarak ifade edilmiştir (Tunç, 2009, ss. 1-16).

ABD'nin Irak'ın petrol kaynakları üzerinde hâkimiyet kurarak hegemonyanın maddi altyapısını sürdürme ve güçlendirme isteği işgalin en belirleyici

sebeplerinden biri olduğu yönündeki görüşler literatürde sıkça yer almıştır. ABD'nin Ortadoğu petrolüne olan bağımlılığı dikkate alındığında, ABD'nin Irak petrol kaynakları üzerindeki kontrolü ve bu kaynakların güvenliği ABD için hayati önem taşımaktadır (Johnson, 2005, ss. 253–254). Chevron ve Haliburton gibi Amerikan petrol şirketlerinin savaş süresince ciddi kazançlar sağlaması, ABD güçlerinin Irak'a girişi ile birlikte müzelerin ve milli arşivlerin zarar verilmesine seyirci kalırken, Petrol Bakanlığı'nı koruma altına alması ve Avrupalı petrol şirketlerinin Irak hükümeti ile yapmış olduğu anlaşmaların ABD yönetimi tarafından iptal edilmesi bu durumun en önemli göstergelerindedir (Kurtbağ, 2010, s:332). Aslında 11 Eylül akabinde sadece Irak'ın işgalinde değil, Afganistan'ın işgalinde ve genel olarak Afrika'ya ve Ortadoğu'ya yönelik ABD ilgisinin ve müdahalesinin artmasında da enerji kaynaklarına erişim sağlamak isteyen hegemonyanın maddi kapasitesini artırmak ve karşı hegemonyanın oluşmasını engellemek başlıca nedenler arasındaydı.

Meşru savunma hakkı uluslararası hukukun devletlerin kendi güvenliklerini kuvvet kullanma yolu ile garanti altına aldıkları haklar, esas itibariyle Milletler Cemiyeti(1919), ParisPaktı: Kellogg-Briand ve BM Sözleşmesiyle sadece savaşı değil, devletin toprak bütünlüğü ve siyasi bağımsızlığına ve BM'nin hedef ve amaçlarıyla örtüşmeyen her türlü kuvvet kullanımını yasakladıktan sonra uluslararası barış ve güvenliği “Ortak Güvenlik” çerçevesinde mağdur ülkenin kendisini bireysel ve kolektif savunma hakkıdır (Aral, 1999, ss.1-5). BM Sözleşmesinin 51. Fıkrası⁴ bir devletin meşru savunma hakkını silahlı saldırıya uğradığında kullanır. Meşru savunmanın temel şartları: fiili bir silahlı saldırının olması, saldırıyı bir devletin silahlı gücünün yapması, meşru savunma için Güvenlik Konseyi kararı gerekli mi? Karar alındıktan sonra bu hak nasıl kullanılır soruları akla gelmektedir. İlk seçenekte fiili saldırı yok ise bu önleyici(preventive war:1967 israil-Mısır ve 1982 Osirak Saldırısı) savaş olur ki bu konuda uluslararası hukukta çoğu yazar fiili saldırı dışında meşru savunma için kuvvet kullanmayı desteklemez. İkincisi için bir ülkenin egemenliğine, toprak bütünlüğüne, siyasi bağımsızlığına, BM hükümlerine aykırı şekilde silahlı kuvvet kullanımınıdır. Burada BM Güvenlik Konseyi'nin görüşü saklı kalmak üzere, silahlı saldırıyı yapanın devlet olması ve yeter-

4 Mehmet Hasgüler ve Mehmet B. Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı: Uluslararası Örgütler*, Alfa Yayınları,2010, , ss.555-556. Ek.3 Birleşmiş Milletler Şartı. 51.madde: “Bu Antlaşma'nın hiçbir hükmü, BM üyelerinden birinin silahlı bir saldırıya hedef olması halinde, Güvenlik Konseyi uluslararası barış ve güvenliğin korunması için gerekli önlemleri alıncaya dek, bu üyenin doğal olan bireysel ya da kolektif meşru savunma hakkına hanel getirmez. Üyelerin bu meşru savunma hakkını kullanırken aldıkları önlemler hemen Güvenlik Konseyi'ne bildirilir ve Konsey'in İşbu antlaşma gereğince uluslararası barış ve güvenliğin korunması ya da yeniden kurulması için gerekli göreceği biçimde her an hareket etme yetki ve görevini hiçbir biçimde etkilemez.”

li yoğunlukta olması gerekmektedir (Pazarcı, 2010, ss.521-522). 11 Eylül Saldırısı sonrası BM Konseyi 1373(2001) sayılı kararı, ABD'nin bireysel ve kolektif meşru müdafaa hakkını onaylamış ve üye devletlerin terörle her türlü mücadeleyi(dolaylı-dolaysız) önlemek için Konsey Komite kurmuş, fakat ABD Çin ve Rusya gibi devletlere emsal olmaması için sadece meşru savunma hakkını, Güvenlik Konsey'inden izin almadan Afganistan'a müdahale etmiştir (Taşdemir, 2006, ss.159-160).

ABD'nin Irak işgalinin meşru müdafaa kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği işgal sonrasından bugüne tartışma konusu olmuştur. BM 51.ci madde ve Uluslararası hukuk kurallarına göre bir devlete karşı meşru savunma hakkına başvuran ülkenin, bir silahlı saldırıya uğramış olması veya böyle bir saldırının gerçekleşeceğinin kesin olması, gerçekleşen saldırıya karşı savunma amaçlı eylemin aciliyet, gereklilik ve orantılılık meşru müdafaa eylemi dışında hiçbir yolun kalmamış olması konusunda bütün devletler mutabıktır (Taşdemir, 2006, ss.199). Ancak ABD'nin Irak işgali “öncelikli” (preemptive) meşru müdafaadan çok “tahmini/önleyici” (anticipatory/preventive) bir meşru müdafaa eylemidir. Tahmini/önleyici meşru müdafaa eylemi şu an tehdit oluşturmayan ama ilerde tehdit oluşturma “ihtimali” olan bir devlete karşı gerçekleştirilmektedir. Tahmine dayalı meşru müdafaanın hukuki kabul edilmesi, saldırganın, kurbanının gelecekte kendisine yönelik tehdit oluşturacağı iddialarına dayanarak bir devlete karşı şiddete başvurmalarını mümkün kılacaktır (Kramer vd.,, 2005, s. 59). Bu şekilde, tahmine dayalı bir meşru müdafaa eylemi, uluslararası toplumun desteğini almamaktadır (Yee, 2002, s. 292). Doktrinde “öncelikle önleyici-engelleyici/preventive ve önalıcı-önleyici vuruş preemptive strike” kavramları dönüşümlü olarak birbirlerinin yerine geçerek kullanılmaktadır. Fakat, “önleyici-engelleyici/preventive war” silahlı bir çatışmada “vukuu muhakkak” değil ama “vukuu muhtemel” potansiyel bir düşman tehditini yok etmeyi amaçlayan önleyici saldırı hukuka aykırı bulunmaktadır. Bu yönüyle BM sözleşmesine hiç atıfta bulunmayan örf ve adet haline getirilmek istenen önleyici vuruş dış politikada strateji haline gelerek önleyici savaşla arasında fark kalmayacak şekilde örtüşüyor görünmesi dünyayı tıpkı realist güvenlik ikilemi gibi potansiyel ve dinamik olarak daha güvensiz hale getirecektir (Taşdemir, 2006, ss.240-241).

Nihai olarak Bush öğretisi Irak savaşı doğrultusunda kuvvet kullanma ile ilgili uluslararası hukuk kurallarını yeniden formüle etme, yorumlama çabasına girmiştir. Kohen'e göre Bush öğretisi şu özellikleri ortaya koymaktadır:

1. Kuvvet kullanma dış politikanın bir aracı olarak kabul edilir.
2. Ağır ihlal durumlarında uluslararası hukuka riayete zorlama, per se (kendi başına), kuvvet kullanmak için bir neden değildir.

3. ABD tarafından kuvvet kullanılması, mutlaka uluslararası hukuka riayet şartına bağlı değildir.

4. Kuvvete başvurmadan önce askeri olmayan araçları tüketmek, arzu edilir olsa da, bir önkoşul değildir.

5. Çıkar ve başarı, kuvvete başvururken dikkate alınan temel unsurlardır.

6. Tek taraflı (yani BM onayı ya da diğer ülkelerden destek olmaksızın) kuvvet kullanma olasılığı dışlanmış değildir (Kohen, 2007,s.226).

ABD, Irak'ta kitle imha silahlarının varlığı ihtimaline dayanarak kuvvete başvurmuş ancak iddialarını ispatlayamamıştır. ABD ayrıca El-Kaide ile Irak arasında bir bağ olduğunu iddia etmiş ancak bu iddiasını da ispatlamak konusunda başarısız olmuştur.

ABD'nin 11 Eylül sonrası Irak ve Afganistan'da uluslararası kamuoyunun büyük ölçüde rızasını almadan gerçekleştirmiş olduğu operasyonlar küresel güç olma yolunda ilerleyen bir takım ülkelerin ulusal ve bölgesel çıkarlarına bir risk oluşturması dolayısıyla bu ülkelerin ciddi tepkiler göstermesine sebep olmuştur. Şüphesiz bu ülkelerden en önemli iki tanesi Rusya ve Çin olmuştur. Her iki ülke Şangay İşbirliği Örgütü bünyesinde ABD'nin Afganistan operasyonu sonrası hem ulusal hem de bölgesel çıkarlarına tehdit oluşturduğu konusunda uzlaşmışlar ve ABD'nin bölgedeki varlığına son vermek amacıyla örgüt bünyesinde beraber hareket etmişlerdir. Örgütün şimdiye kadar yapılmış olan hemen hemen her zirvesinde “tek kutuplu dünya kabul edilemez”, “dünya çok kutuplu bir görünüm arz etmektedir” vurguları yapılmaktadır. Dolayısıyla Rusya ve Çin'in önderliğinde ki bu örgüt ABD'nin 2000'li yıllar sonrasında ne “hegemonyasını” ne de “imparatorluk” olarak kavramsallaştırılacak bir durumu kabul etmemektedirler. Bu gelişmeleri destekler nitelikte örgüt bünyesinde bir takım kararlar da alınmıştır.

Örgütün 2005 yılında yapılan zirvesinde üye devletlerin liderleri; ABD'nin ŞİÖ topraklarındaki (Orta Asya Ülkelerinden Tacikistan, Kırgızistan ve Özbekistan) askeri üslerinin boşaltılması konusunda karara varmışlardır. 11 Eylül olaylarından sonra ABD'nin terörizme karşı başlatmış olduğu mücadeleye destek vermiş olan örgüt üyesi devletler vermiş oldukları bu desteklerini çekmişlerdir. Bölgede yaşanan renkli devrim süreçlerinde ABD'nin bu süreçteki politikaları Rusya ve Çin dışındaki kimi Orta Asya Cumhuriyetlerini de rahatsız etmiştir. Rusya Federasyonu'nun ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin baskını hafifletmek ve terörizm konusunda ABD'nin desteğini almak isteyen örgüt üyesi Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan 2005 Astana Zirvesi'nden sonra söylem değiştirerek Rusya ve Çin tarafında yer almışlardır. Zirvede ABD üslerinin yer aldığı bu üç devletin topraklarının “Şangay İşbirliği Teşkilatı Toprakları” olarak nitelendirilmesi konusunda alınan karar bunu destekler nitelikte bir karar

olmuştur. Zirvede böyle bir ifadenin yer almış olması örgüt bünyesinde bütünleşme ve birlik oluşturma hususundaki bilincin gittikçe yaygınlaştığına işaret etmektedir. Şangay İşbirliği Teşkilatı Toprakları söylemi; ABD'nin bölgedeki askeri üslerinin faaliyetlerini sınırlama maksadı ile kullanıldığı değerlendirilmektedir (Akgür&Çakıroğlu, 2008, s.3).

Aslında ABD'nin Irak'ta bu denli cüretkar bir müdahale gerçekleştirebilmiş olmasının sebebi, Soguk Savaş sonrası süreçte "Tarihin Sonu" gibi Amerikan'ın tek kutupluğunda(Amerikan Yüzyılı) kendisine liberal demokratik değerlerin yayılmasında rol belirlemesi. İkincisi Yeni Post-modern sistemin dünyayı parçalı bir siyasi(Batı Avrupa) ve ekonomik(DTÖ) düzene dönüştürmesi. ABD'nin Doğu Avrupa, Kafkasya, Afrika ve Ortadoğu'da askeri ve siyasi müdahaleleri bu coğrafyada güç politikasının gelenekselleştiği bir süreçte bölgesel bir gücün-örgütün(Arap Birliği, İslam Kalkınma İşbirliği) yahut bölge ülkelerini hegemonya karşı kenetleyecek bir kitlesel-organize algının bulunmamış olmasını da gösterebiliriz (Robins, 2009, ss.291-293). Vermiş olduğumuz Şangay İşbirliği örneğinde ABD'nin Orta Asya'daki gücü küresel bir güç olmaya aday iki ülke olan Rusya ve Çin tarafından örgüt vasıtasıyla kısıtlanmaktadır. Dolayısıyla günümüz dünyasında bölgesel örgütlenmelerin hegemonun gücünü sınırlandırabildiği bir süreci tecrübe etmekteyiz.

İlk Körfez Savaşından, sonra BM Tazminatlar Komisyonu'na 214 Milyar \$ başvuru olmuş ve ikinci müdahale ile ülkenin ekonomik siyasi altyapısı yıkılmış, Petrolden yıllık 10 milyar\$ kazanan ve bunun %25 tazminatlara gittiği düşünülürse (Taşkun, 2004, s.517) Irak'ta kurulu Lübnan benzeri çok etnikli sekteryan dini temsili sistem düzenin kısa ve orta vadede istikrarlı bir ekonomik ve siyasi yapı kurması zor görünmektedir. 2003'te Neo-CON Bush Yönetimi Büyük Ortadoğu Projesi ile Irak'ta rejim değiştirerek İslam Dünyasına örnek bir demokratik yapı inşa edecekti, fakat Ürdün, Yemen, Suriye, Suudi Arabistan gibi ülkelere Selefî Vahabizmin saldırısı ABD'nin Irak ve Körfez eksenli bölgesel Pax Americana düzenine tehdit oluşturmuştur (Robins, 2009, ss.293-297). ABD hegemonyasını serbest piyasa ekonomisi ve demokrasi ihracı ile Ortadoğu'daki siyasi ve toplumsal sistemleri değiştirmeyi amaçlamıştı (Hudson, 2009, s.327). Fakat ABD bu politikaları ile realist dış politika hedeflerini Wilson idealizmini uygulamaya koyduğunda başarıya ulaşamamaktadır; örneğin işgal sonrası Irak rejimin İran'a ve Suriye'ye yaklaşımı, Hamas'ın iktidara gelmesi gibi (Brumberg, 2009, ss.389-394). Amerika Irak'ı işgal kampanyasını demokratik, istikrarlı, bir petrol ihraç eden ülke olarak Irak'ı tasarlamıştı, ama ABD, Vietnam ve Afganistan sonrası üçüncü uzun savaşına girmiş oldu. 2010 itibariyle 4,400 kayıp asker, 1 trilyon \$ fazla masraf, İran-İrak savaşından fazla ölüm (500 bin), her 1/6 Iraklı içerde ve dışarıda mülteci, Bagdat, Kerkük, Musul etnik-sekteryan çatışmaların, seçim-

lerin ve istikrarsızlığın hüküm sürdüğü Irak'ta Obama döneminde ABD askerlerinin çekilmesiyle gelecekle ilgili (Held&Cummings, 2013, ss.404-405) son dönemlerde IŞİD gibi radikal grupların bölgeyi ve küreyi dini ve mezhepsel radikallikle tehdit etmektedir.

Sonuç Yerine

ABD 1990'lı yıllarda güç kullanarak kaosu önlemede dengeleme siyaseti izlerken Bush Doktrini ile son on yıldır dünyaya yeni bir dizayn verme (savaş-demokrasi ikileminde) siyaseti gütmektedir, Avrupa buna bütünüyle katılmaktadır (Bağcı, 2004, ss.126-127). İyi huylu hegemonya anlayışı, gücün ve zenginliğin rakipler arasında daha adil dağılımına yol açmış, onlara serbest hareket etme imkânı sağlamış ve nihayetinde, pax-Americana'nın sorgulanmasını beraberinde getirmişti. Teknolojik ve kültürel anlamdaki hegemonyası da zayıflayan ABD'nin elinde başına askeri gücü ve üstünlüğünü bulunuyordu, ama bu güç de sadece havadan ve teknoloji ağırlıklı savaşlara girmekle sınırlı olarak kullanıldı. 2000'lerde ise ABD'nin bu durumun üstesinden gelenebilmesi, yolunda yeni muhafazakârlar ve Bush yönetimi, yeni bir hegemonik yapıya geçişi kaba kuvvet kullanarak yani askeri yöntemlerle sağlama çabası içerisine girdiler ve Amerika'nın kendisini, değerlerini ve yaşam biçimini savunması için gerektiğinde bu gücün önalıcı biçimde kullanılabileceği açıkça deklare edilmiş oldu.

Diğer bir ifade, ilk başta üretim daha sonra da finans alanlarındaki haki-miyetini zamanla yitirmeye başlayan ABD, Bush yönetimi ile birlikte, zora ve rızaya dayalı boyutlarıyla Gramsci hegemonyanın yeniden üretilmesi ve sürdürülebilmesinde, dengeyi zora dayalı ve ABD'nin sadece kendi çıkarları etrafında şekillenen bir hegemonya lehine değiştirmiş oldu. Hegemonyanın dayandığını normlar, kurumlar ve pratiklere aykırı hareket bir şekilde hareket edip bunları zedeleyerek Washington, öteki devletlerin hegemon güce rızasını onların da çıkarlarını gözetmesi şartı ile verdikleri hususunu dikkate almamaktaydı. Dolayısıyla, çalışmada daha öncede de bahsettiğimiz gibi böyle bir durumda hegemonun meşruiyetini bu şartlar altında kaybedebilmesi söz konusu idi. Bunu, İkinci Körfez Savaşı'na giden yolda ABD yönetiminin müttefikleriyle yaşadığı ciddi görüş ayrılığında, Irak'a komşu ülkelerin savaşa desteğini alma konusunda ki başarısızlığı (Tezkere krizi buna gösterilecek en önemli örneklerden birisidir) da ve savaşın maliyetini tek başına karşılamak zorunda kalmasında bariz bir şekilde gözlemlemek mümkündür.

Afganistan'a meşru müdafaa sebebi ile savaş açmış olan Bush yönetimi, Irak'a karşı ise bunun çok ötesine geçecek bir biçimde önleyici-saldırgan savaşa başvurma yoluna gitmiş ve meşruiyet kaygısı gütmenden hareket etmiş-

tir. Afganistan'a gerçekleştirilen operasyon direkt olarak 11 Eylül'e verilmiş bir karşılık iken, önleyici bir müdahale şeklinde nitelendirilen Irak Savaşı'nı bu kapsamda değerlendirilmesi mümkün gözükmemektedir. Afganistan ve Irak'ta askeri açıdan ABD açısından olumlu sonuçlar alınmış olsa da Bush Doktrini'nin savaş sonrasında iki ülkenin yeniden yapılandırılması ve istikrara kavuşturulması noktasında başarısız olduğu barizdir.

Öteki uluslar üzerinde belli bir siyasi denetimin kurulması ve geçici olarak işgaline gidilmesi anlamında öyleyse, ABD'nin 11 Eylül sonrası gerçekleştirdiği faaliyetlerinde özellikle Irak operasyonunda gayri-resmi ve dolaylı yollara başvuran farklı bir Hegemon güç görünümü arz ettiği söylenebilir. Hegemonyasının temelleri çatırdamaya başlayan ABD, bunu sadece askeri açıdan üstün durumda olması ile bir farklı bir imparatorluğa dönüşerek aşmaya çalışmıştır. Ama mevcut imkânları günümüz dünyasında bunu gerçekleştirme açısından yetersiz kalacağından, öteki ulusların rızasına dayalı hegemonyadan tam anlamda bir kopuşun gerçekleşmesi mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla, pax-Americana'nın sürekliliği içinde, imparatorluğu geçiş çabası sadece geçici bir aşama olarak görülebilir. Karşılıklı bağımlılık, çok taraflı rejimler ve küreselleşme çağında, sadece zora dayalı bir imparatorluk inşa etmeye çalışmak ütopyik bir yaklaşım olacaktır. ABD'nin ulaşmak istediği, mevcut hegemonyasının dayandığı kurallar bütünü, Amerikan çıkarları ekseninde kökten bir değişime uğratmaktır. Ama bu, hegemonyanın ilelebet süreceği anlamına gelmemektedir; nitekim, tarihsel olarak baktığımızda her hegemonik sistemin kaçınılmaz bir şekilde kendi karşıtını yarattığına şahit olmaktadır.

Gramscici anlamda sosyal güçler, devlet ve dünya düzeni arasındaki eklemlenmeye dayalı hegemonya tanımı karşısında, imparatorluk söylemi, sosyal güçleri devre dışı bırakan, tek merkezden yönetilip hâkimiyet kuran bir güç algılamasına dayanmaktadır. İmparatorluğun tek bir merkezden tüm tahakküm altındakilerin devletlerin yönetilmesi şeklinde nitelendirilmesi halinde, bunu tam manasıyla gerçekleştiremeyen Amerika'yı bir imparatorluk olarak nitelendirmek mümkün gözükmemektedir. ABD'nin öteki ulusların da üzerinde uzlaştığı bu şekilde kapsamlı bir hükümlanlık sistemi kurması halinde ise zaten bir imparatorluktan değil, bu sistemin rızaya ve meşruiyete dayalı olması dolayısıyla sadece hegemonyadan söz etmek gerekecektir.

KAYNAKÇA

- Juliet Kaarbo ve James Lee Ray, *Global Politics*, Boston:Wadsworth, 2011, s.187.
- Stephen R.Gill, *American Hegemony and the Trilateral Commission*, Cambridge University Press, 1990.
- “Irak’ta Savaşa Hayır” etkinlikler programı, <http://www.savaskarsitlari.org/arsiv.asp?ArsivTipID=9&ArsivAnaID=11634> erişim 17.06.2014
- “Empire”, *İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü*, İstanbul:Redhouse Yayınevi, 1995, s.311..
- “Imperialism”, Martin Griffiths ve Terry O’Callaghan, *International Relations: The Key Concepts*, Routledge, 2004, s.152.
- A. F. K. Organski, “The Power Transition”, İçinde Jhon A. Vasquez, *Classics of International Relations*, New Jersey:Prentice Hall, 1996, s.306.
- A. Raşit Kaya, “Adını Koyalım: Tutmayan Hegemonya”, Der. E. Fuat Keyman, *Liberalizm, Devlet, Hegemonya*, Everest, 2002, ss.4-8.
- Andrew Linklater, “Marx ve Marxizm”, İçinde Der. Scott Burchill vd. *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Çev. Ali Aslan, Küre Yayınları, 2012, ss.151-182.
- Anthony Sampson, *Günümüzde Petrol Oyunu*, Çev. Aziz Üstel, Altın Kitaplar, 1976, ss.320-321.
- Atilla Eralp (der), *Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar*, İstanbul, İletişim, 2005, ss. 155-157.
- Berdal Aral, *Uluslararası Hukukta Meşru Müdafaa Hakkı*, Ankara:Siyasal Kitabevi, 1999, ss.1-5.
- Beverly Milton Edwards, *Contemporary Politics in the Middle East*, Polity, 2011, ss.260-267.
- Bill Ashcroft, Gareth Griffiths ve Helen Tiffin, *The Post-Colonial Studies:Reader*, New York-London, Routledge,2002.
- Bob Jessop, *Devlet Teorisi: Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, Çev. Ahmet Özcan, Ankara:Epos Yayınları, 2008, ss.279.
- Chalmers Johnson, *Amerikan Emperyalizminin Son Baharı*, Hasan Kösebalaban (Çev.), İstanbul: Küre Yayınları, 2005, ss. 253–254
- Christopher Chase-Dunn, Peter Taylor, Giovanni Arrighi, ve devamı.... “Hegemony and Social Change,” *Mershon International Studies Review*, Vol. 38, No. 2 (Oct., 1994), pp, Ekim 1994, s. 373.
- Colbert C. Held ve John Thomas Cummings, *Middle East Patterns: Places, Peoples and Politics*, ss.404-405.
- Daniel Brumberg, “Between Realism and Wilsonianism: The U.S. and The Muslim World after Iraq”, İçinde Der. Daniel Brumberg ve Dina Shehata, *Conflict, Identity, and Reform in the Muslim World: Challenges for U.S. Engagement*, Washington:US Institute of Press, 2009, ss.389-394.
- Deniz Ülke Arıboğan, “Güvenliksiz Barıştan, Barışsız Güvenliğe,” Der.Toktamış Ateş, *ABD Dis Politikasında Yeni Yönelimler ve Dünya*, Ankara, Ümit Yayıncılık, 2004, s. 50.

Edward Said, *Oryantalizm: Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, Çev. Selahaddin Ayaz, Pınar Yayınları, 1991, s.18.

Ergin Yıldızoglu, *Hegemonyadan İmparatorluğa*, İstanbul, Everest Yayınları, 2003.

F. Gregory Gause, “The International Politics of the Gulf”, İçinde Louise Fawcett, *International Relations of the Middle East*, Oxford University Press, 2009, ss.285-286.

Fatma Taşdemir, , *Uluslararası Terörizme Karşı Devletlerin Kuvvete Başvurma Yetkisi*, USAK, 2006, ss.159-160.

Frances Fox Piven, “Globalizing Capitalism and the Rise of Identity Politics, Socialist Register, 1995, ss.102-116. İçinde Richard Little ve Michael Smith, *Perspectives on World Politics*, Routledge, 2006, ss.278-285.

G. Jhon Ikenberry, “Is American Multilateralism in Decline”, İçinde Der. Karen A. Mingst ve Jack L. Snyder, New York, *Essential Readings in World Politics*, 2004, ss.262-282.

Graham F. Fuller, *İslamsız Dünya*, Çev. Hasan Kaya, Profil, 2010-2013, ss.282-283.

Hakan Tunç, “Preemption in the Bush Doctrine:A Reappraisal” *Foreign Policy Analysis*, Vol. 5, No. 1, 2009, ss. 1-16.

Hasan Ünal, “Türkiye-İrak: Irak Savaşı, Türk Amerikan İlişkilerinde Irak Krizi, Irak’ın Geleceği”, Der. Ali Ahmetbeyoğlu, Hayrullah Cengiz vd., *Irak Dosyası*, İstanbul:Tarih ve Tabiat Vakfı, 2003, s.309.

Henry Kissenger, *Diplomasi*, Çev.İbrahim H. Kurt, İş Bankası, 2011, ss.9-10.

Howard Zinn, *Amerika Birleşik Devletleri Halklarının Tarihi*, Çev. Sevinç S. Özer, İmge Kitabevi, 2005, s.316.

Hüseyin Bağcı, *Savaş ve Demokrasi*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, 2004, ss.126-127.

Hüseyin Pazarıcı, *Uluslararası Hukuk*, Ankara:Turhan Kitabevi, 2010, ss.521-522.

Immanuel Wallerstein, “The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol.16, no.4, 1974, ss.387-413. İçinde Karen A. Mingst ve Jack L. Snyder, *Essential Readings in World politics*, NewYork, Norton, 2004, ss.130-137.

James L. Richardson, “The Ethics of Neoliberal Institutionalism”, İçinde Christian Reus-Smit ve Duncan Snidal, *International Relations*, Oxford, 2010, s.223.

James Petras ve Henry Veltmeyer, “The Dynamics of Anti-Globalization”, Richard Little ve Michael Smith, *Perspectives on World Politics*, Routledge, 2006, ss.323-324.

Jennifer Sterling Folker, “Neoliberalism”, İçinde Der. Tim Dunne, Milja Kurki ve Steve Smith, *International Relations Theories: Discipline and Diversity*, Oxford, 2013, ss.114-131.

Jhon A. Hobson, “The Economic Taproot of Imperialism”, Paul R. Viotti ve Mark V. Kapppi, *International Relations Theory: Realism, Pluralism, Globalism*, NewYork:Macmillian, 1999, ss.365-368.

Jhon Baylis ve Steve Smith, *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Politics*, Oxford University Press, 2006, ss.95, 773-774.

Johan Galtung, “A Structural Theory of Imperialism”, *Journal of Peace Research*, Vol.13, no.12, 1971, ss.81-94. İçinde Der. Jhon A. Vasquez, *Classics of International Relations*, Prentice Hall, 1996, ss.265-273..

John J.Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, First Edition, New York: Norton Press, 2001, s.1

Johnson, C. (2005) Amerikan Emperyalizminin Son Baharı, (Çev. H. Kösebalaban), İstanbul: Küre Yayınları, ss. 253–254.

Joseph Nye, *Amerikan Gücünün Paradoksu*, İstanbul, Literatür Yayıncılık, 2003b, s. 10-11.

Joseph S. Nye, *Understanding International Conflicts: Theory and Practice*, New York: Pearson, 2003a, s.60.

Joshua S. Goldstein ve Jon C. Pevehouse, *International Relations*, Pearson, 2013, s.59.

Juliet Kaarbo ve James Lee Ray, *Global Politics*, Boston: Wadsworth, 2011, s.192.

Kurtbağ, Ömer. (2010) Amerikan Yeni Sağı ve Dış Politikası, USAK Yayınları, Ankara. s:332

Marcelo G. Kohen, “ABD’nin Soğuk Savaşın Bitişinden Sonra Kuvvet Kullanması ve Bunun Uluslararası Hukuka Etkisi”, *ABD Hegemonyası ve Uluslararası Hukukun Temelleri*, Ed. Michael Byers, George Nolte, Çev. Ed. Erdem Denk, Ankara: Siyasal Basın Yayım Dağıtım, 2007, s.226.

Michael C. Hudson, The United States in the Middle East, İçinde Louise Fawcett, *International Relations of the Middle East*, Oxford University Press, 2009, s.327.

Mustafa Özcan, “Irak’ta Direnişin İslami Veçhesi”, İçinde Der. Ali Ahmetbeyoğlu, Hayrullah Cengiz vd., *Irak Dosyası*, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2003, s.271.

Mustafa Özel, “Kapitalist Hegemonyadan Küresel İmparatorluğa,” *Anlayış*, Sayı 1 (Haziran 2003), ss.12-19.

Mustafa Tekin Taşkun, *Babil Düşerken: Bir Ülke Nasıl Yutulur*, Q-Matris Yayınları, 2004, s.517.

Nicolas Pelham, *A New Muslim Order: The Shia and Middle Eastern Sectarian Crises*, Plagrave Macmillian, 2008, ss.117-118.

Ömer Kurtbağ, “Eleştirel Uluslararası İlişkiler Yaklaşımları Çerçevesinde Amerikan Dış Politikasının Analizi Hegemonya Söylemi ve Amerikan Muhafazakar Sağı”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007.

Paul Harrison, *3. Dünyanın Batılılaştırılması*, Çev. Cevdet Cerit, Pınar Yayınları, 1991, ss.39-57.

Peter Childs ve Patrick Williams, *An Introduction to Post-Colonial Theory*, Pearson Education, 1997, s.33.

Peter Gowan, “Neoliberal Cosmopolitanism”, *New Left Review*, Vol.11, Sep-Oct 2001, ss.79-93. İçinde Richard Little ve Michael Smith, *Perspectives on World Politics*, Routledge, 2006, ss.270-277.

Philip Robins, “The War for Regime Change in Iraq”, İçinde Louise Fawcett, *International Relations of the Middle East*, Oxford University Press, 2009, ss.291-293.

Robert Gilpin, *Global Political Economy: Understanding International Economic Order*, New Jersey: Princeton University Press, 2001, ss.93-97.

Robert J. Lieber, *The American Era: Power and Strategy for the 21st Century*, Cambridge, 2005, s.42.

Robert O. Keohane, *After Hegemony, Cooperation and Discord in the World Political Economy*, First Edition, New Jersey: Princeton University Press, 1984, s.31

Robert W. Cox ve H. K. Jacobson, “Decisionmaking”, *International Social Science Journal*, Vol.29, No.1, 1977, ss. 127

Robert W. Cox, "Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory", *Millenium: Journal of International Studies*, Vol.10, no.2, 1981, ss.126-155. İçinde Der. Jhon A. Vasquez, *Classics of International Relations*, New Jersey: Prentice Hall, 1996, ss.126-134.

Ronald Kramer, Raymond Michalowski ve Dawn Rothe, "The Supreme International Crime": How the U.S. War in Iraq Threatens the Rule of Law", *Social Justice*, 2005, Cilt: 32, Sayı: 2, s. 59.

Robert Gilpin, *War and Change in World Politics*, First Edition, Cambridge: Cambridge University Press, 198, s.203

Sienho Yee, "The Potential Impact of the Possible US Responses to the 9-11 Atrocities on the Law regarding the Use of Force and Self-defence", *Chinese Journal of International Law*, 2002, Cilt: 1, s. 292.

Stephen R. Gill, *Power and Resistance in the New World Order*, s. 86

Susan Strange, "The Future of American Empire", *Journal of International Affairs*, Vol.42, No.1, 1988, 1-17. İçinde Richard Little ve Michael Smith, *Perspectives on World Politics*, Routledge, 2006, ss.352-358.

Susan Strange, *States and Markets*, London:Pinter Publishers, 1994, ss.23-119.

Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, Bursa: MKM Yayıncılık, 2008, ss.303-310.

Tayyar Arı, "Türkiye, Irak Ve Abd: Soğuk Savas Sonrası Dönemde Basra Körfezi'nde Yeni Parametreler", http://www.tayyarari.com/download/Turkiye_irak_abd.doc, Erişim tarihi 20.05.2014

Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorisi*, İstanbul:Alfa Yayınları, 2006, s.227.

Theodore H. Cohn, *Global Political Economy. Theory and Practice*, Longman, 2003, s.27.

Torbjorn L. Kunetsen, *History of International Relations Theory*, Manchester University, 1992, ss.171-172.

Ümit Özdağ, "Yeniden Yapılanan Ortadoğu", İçinde Der. Ali Ahmetbeyoğlu, Hayrullah Cengiz vd., *Irak Dosyası, Tarih ve Tabiat Vakfı*, 2003, s.150.

Vassilis K. Fouskas ve Bülent Gökay, *The New American Imperialism: Bush's War on Terror and Blood for Oil*, Connecticut: Praeger Security International, 2005, s.14. İçinde Emre İseri, The US Grand Strategy and the Eurasian heartland in the 21th century:with reference to the main Caspian oil export pipeline BTC, PhD Thesis, Keele University, 2008, s.134. Unpublished Thesis.

Walter C. Opello, ve Stephen J. Rosov, *The Nation State and Global Order: A Historical Introduction to Contemporary Politics*, London: Lynne Rienner Publishers, 2004, s.167.

Yunus AKGÜR ve Ertan ÇAKIROĞLU, "Şangay İşbirliği Örgütü" KÖKSAV E-Bülteni, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı (KÖKSAV), Nisan 2008, s.3.

"Hegemony", *İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü*, İstanbul:Redhouse Yayınevi, 1995, s.452.

"Hegemonya", *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat*, İstanbul:Türdav, 1993, s.360.

A. Ercan Su, 'Eleştirel Teori Çerçevesinde Hegemonya ve Alt-Hegemonya: Almanya ve Japonya Örneği', Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2006.

Joshua S. Goldstein ve Jon C. Pevehouse, *International Relations*, Pearson, 2013, ss.58,506.

Martin Griffiths ve Terry O'Callaghan, *International Relations: The Key Concepts*, London: Routledge, 2004, ss.137-138.

Mehmet Yetiş, "Hegemonya", İçinde Der. Gökhan Atılğan ve Attila Aytekin, *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinlerarası İlişkiler*, Yordam Kitap, 2012, s.87.

Robert O.Keohane, *After Hegemony, Cooperation and Discord in the World Political Economy*, First Edition, New Jersey:Princeton University Press, 1984, s.34

Türk Dil Kurumu Web Sitesi, <http://www.tdk.gov.tr/>

Ankara-İzmir-İstanbul'da İşveren Ve Kendi Hesabına Çalışan Kadınlar (Kadın Girişimciler) Ve Swot Analizi İle Değerlendirilmesi

Employer And Self-Employed Women (Women Entrepreneurs)
In Ankara-Izmir-Istanbul And Their Evaluation Using
Swot Analysis

Sevtap KESKİN*

Özet

Bu çalışmada Türkiye İstatistik Kurumu verileri kullanılarak Türkiye'nin en gelişmiş üç ilinde; Ankara, İzmir, İstanbul'da kadın girişimciler hakkında genel bilgi, tablo ve grafiklerle ortaya konularak durum tespiti yapılmıştır. Ayrıca Ankara, İzmir, İstanbul illeri için kadın girişimcilerin güçlü- zayıf yanları, fırsat ve tehditler SWOT analizi ile ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kadın Girişimciler, Girişimcilik, SWOT

Abstract

In this study, using data of Turkish Statistical Institute, for the most advanced three cities of Turkey; Ankara, Izmir, Istanbul, general information about women entrepreneurs, tables and graphs were made to put forth the due diligence. Furthermore for the cities Ankara, Izmir and Istanbul, strong-weak sides and threats-opportunities of women entrepreneurs, have been presented by SWOT analysis.

Keywords: Women Entrepreneurs, Entrepreneurship, SWOT

Giriş

Girişimcilik kadınların özgürleşmesinde önemli bir rol oynadığı gibi toplum içinde yer edinmelerinin de önemli bir yoludur. Günümüzde girişimcilik faaliyetleri bir bölgenin ve şehrin gelişimine önemli katkı sağlamaktadır.

* Dr., keskinsevtap@yahoo.com

Türkiye’de toplam nüfusun yarısını kadınlar oluşturmaktadır. Nüfusun yarısını oluşturan kadınların girişimcilik potansiyelinin ortaya çıkarılmasının ve önlerinin açılmasının il istihdamına ve ekonomisine katkısı olacaktır.

1. Ankara-İzmir-İstanbul İllerinde Nüfus ve İstihdam

Ülkemizin en gelişmiş illeri sıralamasında, İstanbul, Ankara ve İzmir ilk üç sırayı paylaşmaktadır. İstanbul, Türkiye’de en gelişmiş merkez olup ve tüm yerleşme merkezleri ile doğrudan ya da dolaylı ilişki içinde tüm Türkiye’yi etkisi altına almaktadır (Kulaksız, 2008, s.8). İstanbul, Türkiye’nin sanayi, ticaret, ulaşım, iletişim ve finans merkezidir (<http://www.istanbul.gov.tr/images/docs/ii-Rapor-enson-1ppt>, Erişim Tarihi:08.07.2014). Ankara ise, ülkenin Başkent’i ve İç Anadolu Bölgesi’nin hizmet ve ticaret merkezidir (Kulaksız, 2008, s.29). İzmir liman kenti olmasının yanında, hammadde kaynakları, nitelikli işgücü, ulaşım imkanlarının zenginliği ve sanayinin gelişmesine imkan veren yapısıyla, Ege bölgesinin ticaret merkezi durumunda ve Türkiye’nin en gelişmiş kentlerinden birisidir (Türkyılmaz, <http://www.aksam.tr/ekonomi-canli-diplomalilar-issiz--6811h.html>, Erişim Tarihi:08.07.2014).

Ankara, İzmir, İstanbul illeri şehirleşme oranı, yıllık nüfus artış hızı, kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla bakımından Türkiye ortalamalarının üstündedir (TÜİK Ankara, TÜİK İzmir, TÜİK İstanbul, 2009, 2012, 2013). 2013 yılı verilerine göre sanayi sektöründe çalışanların toplam istihdam oranı İstanbul ve İzmir’de Türkiye ortalamasının üstünde Ankara’da Türkiye ortalamasının altında, üç ilde hizmetler sektöründe çalışanların toplam istihdam oranı Türkiye ortalamasının üstünde tarım sektöründe çalışanların toplam istihdam oranı Türkiye ortalamasının altındadır (TÜİK Haber Bülteni, 2013). Ocak 2012’de il bazında kayıtlı istihdamın en fazla olduğu 3 il, İstanbul yüzde 30,1 (3 milyon 295 bin), Ankara yüzde 8,4 (919 bin) ve İzmir yüzde 6,6 (728 bin) olarak sıralanmaktadır (TEPAV, 2012, s.3). Türkiye’deki işyerlerinin yüzde 29,2’i İstanbul’da (416 bin), yüzde 7,9’u Ankara’da (113 bin) ve yüzde 7,2’i de İzmir’de (103 bin) faaliyet göstermektedir. (TEPAV, 2012, s.4).

2013 yılında toplam nüfusun yüzde 18,5’i olan 14.160 bini İstanbul’da, yüzde 6,6’sı olan 5.045 bini Ankara’da, yüzde 5,3’ü olan 4.061 bini İzmir ilinde ikamet etmektedir (TÜİK Haber Bülteni, 2014). Ankara ve İzmir illerinde kadın nüfusu erkek nüfusundan fazla, İstanbul ilinde ise erkek nüfusu kadın nüfusundan fazladır.

Tablo 1: Kadın ve Erkek Nüfusu 2013

	Ankara		İzmir		İstanbul	
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
	2.537.558	2.507.525	2.033.740	2.027.334	7.044.746	7.115.721
%	50,3	49,7	50,1	49,9	49,7	50,3

Kaynak: TÜİK Nüfus İstatistikleri, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:09.07.2014.

Ankara, İzmir, İstanbul'da nüfusun hem kadınlarda hem de erkeklerde 30-34 yaş diliminde en fazla olduğu tablo 2'de görülmektedir.

Tablo 2: Kadın ve Erkek Nüfusunun Yaşa Göre Dağılımı 2013(Bin)

Yaş	Ankara		İzmir		İstanbul	
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
0-4	174.114	183.983	126.679	132.467	536.055	567.218
5-9	177.972	188.262	127.025	134.280	527.046	557.802
10-14	179.629	189.363	127.301	135.061	517.048	549.855
15-19	188.581	196.490	139.313	150.208	527.760	566.464
20-24	200.906	209.161	149.218	161.907	567.087	556.727
25-29	218.591	217.941	161.761	166.141	664.216	671.518
30-34	230.453	227.566	178.715	180.698	710.359	731.494
35-39	210.322	208.244	167.496	168.999	616.701	639.368
40-44	195.615	190.622	155.498	152.858	538.413	557.662
45-49	175.747	172.749	142.230	141.763	448.145	466.261
50-54	155.932	154.080	133.555	133.613	379.427	388.157
55-59	125.786	123.941	116.890	115.489	305.811	302.878
60-64	95.216	89.902	94.083	89.425	225.757	212.427
65-69	70.575	60.456	71.184	64.687	163.215	140.346
70-74	52.236	40.990	51.698	42.988	117.451	90.143
75-79	37.844	25.987	40.353	28.764	85.186	57.803
80-84	29.108	19.042	30.402	18.893	67.594	40.273
85-89	14.515	7.125	15.611	7.273	35.283	15.231
90+	4.416	1.621	4.728	1.820	12.192	4.094

Kaynak: TÜİK Nüfus İstatistikleri, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:09.07.2014.

Ankara, İzmir, İstanbul illeri nüfusunun 2013 yılı itibarıyla yaş grupları ve cinsiyete göre oranlarına baktığımızda aşağıda tablo 3'de görüldüğü gibi

Ankara’da kadın nüfusunun yüzde 21’i 0-14 yaş grubu, yüzde 70,8’i 15-64 yaş grubu, yüzde 8,2’si 65+ yaş grubu arasındadır. Erkek nüfusunun ise yüzde 22,4’ü 0-14 yaş grubu, yüzde 71,4’ü 15-64 yaş grubu, yüzde 6,2’si 65+ yaş grubu arasındadır. İzmir’de kadın nüfusunun yüzde 18,7’si 0-14 yaş grubu, yüzde 70,8’i 15-64 yaş grubu, yüzde 10,5’i 65+ yaş grubu arasındadır. Erkek nüfusunun yüzde 19,8’i 0-14 yaş grubu, yüzde 72,1’i 15-64 yaş grubu, yüzde 8,1’i 65+ yaş grubu arasındadır. İstanbul’da kadın nüfusunun yüzde 22,4’ü 0-14 yaş grubu, yüzde 70,8’i 15-64 yaş grubu, yüzde 6,8’i 65+ yaş grubu arasındadır. Erkek nüfusunun ise yüzde 23,5’i 0-14 yaş grubu, yüzde 71,6’sı 15-64 yaş grubu, yüzde 4,9’u 65+ yaş grubu arasındadır (TÜİK Nüfus İstatistikleri, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:09.07.2014).

Tablo: 3 Kadın ve Erkek Nüfusunun Yaşa Göre Dağılımı 2013%

Yaş	Ankara		İzmir		İstanbul	
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
0-14	21,0	22,4	18,7	19,8	22,4	23,5
15-64	70,8	71,4	70,8	72,1	70,8	71,6
65+	8,2	6,2	10,5	8,1	6,8	4,9

Kaynak: TÜİK Nüfus İstatistikleri, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:09.07.2014.

2013 yılı itibariyle kadınlarda işgücüne katılma oranı Ankara’da yüzde 28,5, İzmir’de yüzde 38,7, İstanbul’da yüzde 30,5, istihdam oranı Ankara’da yüzde 23,9, İzmir’de yüzde 30, İstanbul’da yüzde 26, işsizlik oranı Ankara’da yüzde 16,2, İzmir’de yüzde 22,5, İstanbul’da yüzde 14,8 olarak gerçekleşmiştir. Üç ilde kadınların işgücüne katılım ve istihdam oranının kentlerde kadınların işgücüne katılım ve istihdam oranı ortalamasının (işgücüne katılım: yüzde 28 ve istihdam: yüzde 23,4) üzerinde olması olumlu bir durumdur. Ancak, Ankara ve İstanbul’da kadınların işgücüne katılım ve istihdamının Türkiye ortalamasına (işgücüne katılım: yüzde 30,8 ve istihdam: yüzde 27,1) erişemediğini, İzmir’de ise geçtiğini görmekteyiz. Üç ilde kadın işsizlik oranı Türkiye ortalamasının (yüzde 11,9) üstünde, kent kadın işsizlik ortalamasının (yüzde 16,4) Ankara ve İstanbul altında, İzmir ise üstündedir.

Tablo 4: 2013 Yılı İtibariyle Ankara, İzmir, İstanbul'da Kurumsal Olmayan Nüfus İçinde Kadınların İşgücüne Katılım, İstihdam ve İşsizlik Oranı

	Ankara	İzmir	İstanbul
15+Yaş Üstü Nüfus(Bin)	1.908	1.635	5.033
İşgücüne Dahil Olmayan Nüfus(Bin)	1.365	1.002	3.497
İşgücü(Bin)	543	632	1.536
İstihdam(Bin)	455	490	1.308
İşsiz(Bin)	88	142	228
İşgücüne Katılma Oranı %	28,5	38,7	30,5
İstihdam Oranı %	23,9	30,0	26,0
İşsizlik Oranı %	16,2	22,5	14,8

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:09.07.2014.

2. Ankara-İzmir-İstanbul'da İşveren ve Kendi Hesabına Çalışan Kadın Sayısı

Girişimcilik, kadınların kendi yetenek ve potansiyellerini keşfedebileceği, bağımsız karar alabilecekleri bir iştir (Çakıcı, 2006, s.59). Kadın girişimci denildiğinde akla sadece başarılı işlere imzasını atmış işveren kadınlar değil, kendi hesabına çalışan kadınlarda gelmelidir. Buna uygun olarak üç ilde 2013 yılında istihdamın işteki konuma ve cinsiyete göre dağılımına baktığımızda aşağıda tablo 5'de görüldüğü gibi Ankara'da tüm işverenler ve kendi hesabına çalışanlar içinde kadınların oranı yüzde 14,3, erkeklerin oranı yüzde 85,7'dir. İzmir'de tüm işverenler ve kendi hesabına çalışanlar içinde kadınların oranı yüzde 21,3, erkeklerin oranı yüzde 78,7'dir. İstanbul'da ise tüm işverenler ve kendi hesabına çalışanlar içinde kadınların oranı yüzde 14,4, erkeklerin oranı yüzde 85,6'dır. 2013 yılında il bazında tüm işverenler ve kendi hesabına çalışanlar içinde işveren ve kendi hesabına çalışan kadınların oranının en yüksek olduğu il İzmir'dir. İstanbul ikinci sırada Ankara üçüncü sırada yer almaktadır. 2013 yılında üç il bazında tüm işverenler ve kendi hesabına çalışanlar içinde işveren ve kendi hesabına çalışan erkeklerin oranının en yüksek olduğu il Ankara'dır. İstanbul ikinci sırada, İzmir üçüncü sırada yer almaktadır.

Tablo 5: 2013 Yılı Ankara-İzmir-İstanbul'da Kadın İstihdamının İşteki Konuma ve Cinsiyete Göre Dağılımı

Ankara	Kadın (Bin)	Toplam İstihdam İçindeki Pay(%)	Erkek (Bin)	Toplam İstihdam İçindeki Pay(%)	Toplam (Bin)	%
Ücretli ve Maaşlı	390	28,5	979	71,5	1.369	100,0
İşveren ve Kendi Hesabına	36	14,3	215	85,7	251	100,0
Ücretsiz Aile İşçisi	30	63,8	17	36,2	47	100,0

İzmir	Kadın (Bin)	Toplam İstihdam İçindeki Pay(%)	Erkek (Bin)	Toplam İstihdam İçindeki Pay(%)	Toplam (Bin)	%
Ücretli ve Maaşlı	330	31,0	734	69,0	1.064	100,0
İşveren ve Kendi Hesabına	70	21,3	259	78,7	329	100,0
Ücretsiz Aile İşçisi	90	74,4	31	25,6	121	100,0

İstanbul	Kadın (Bin)	Toplam İstihdam İçindeki Pay(%)	Erkek (Bin)	Toplam İstihdam İçindeki Pay(%)	Toplam (Bin)	%
Ücretli ve Maaşlı	1.169	30,0	2.687	70,0	3.856	100,0
İşveren ve Kendi Hesabına	109	14,4	647	85,6	756	100,0
Ücretsiz Aile İşçisi	30	63,8	17	36,2	47	100,0

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:11.07.2014.

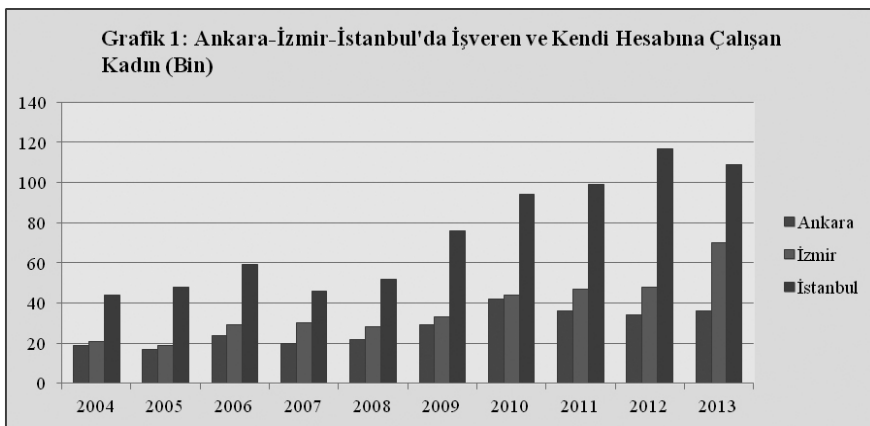
Üç ilde 2004-2013 yılları arasında işveren ve kendi hesabına çalışan kadın sayısına baktığımızda tablo 6'da görüldüğü gibi Ankara'da 2004'de işveren ve kendi hesabına çalışan kadınların toplam sayısı 19 bin, 2013 yılında 36 bin, İzmir'de işveren ve kendi hesabına çalışan kadınların toplam sayısı 2004'de 21 bin, 2013 yılında 70 bin, İstanbul'da işveren ve kendi hesabına çalışan kadınların toplam sayısı 2004'de 44 bin, 2013 yılında 109 bin'dir (TÜİK 1923-2009 İstatistik Göstergeler, s.142, TÜİK İstatistik Yıllığı 2009, s.181, TÜİK İstatistik Yıllığı 2011, s.171, TÜİK İstatistik Yıllığı 2012, s.183, TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:11.07.2014). İşveren ve kendi hesabına çalışan kadınların toplam sayısının en fazla oldu-

ğu il İstanbul'dur. İzmir ikinci sırada Ankara üçüncü sırada yer almaktadır. 2004-2013 yılları arasında üç ilde işveren ve kendi hesabına çalışan kadınların Türkiye'de işveren ve kendi hesabına çalışan kadınlar içindeki payı dönemler itibariyle farklılıklar arz etmektedir. 2013 yılında üç ilde işveren ve kendi hesabına çalışan kadınların ülke içindeki payına baktığımızda; Ankara'nın yüzde 3,9, İzmir'in yüzde 7,7 İstanbul'un ise yüzde 11,9 olduğu görülmektedir.

Tablo 6: Yıllara Göre Ankara-İzmir-İstanbul'da İşveren ve Kendi Hesabına Çalışan Kadın (Bin) ve Türkiye İçindeki Yerleri %

Yıl	Türkiye	Ankara		İzmir		İstanbul	
		Bin	%	Bin	%	Bin	%
2004	539	19	3,5	21	3,9	44	8,2
2005	717	17	2,4	19	2,6	48	6,7
2006	729	24	3,3	29	4,0	59	8,1
2007	692	20	2,9	30	4,3	46	6,6
2008	693	22	3,2	28	4,0	52	7,5
2009	827	29	3,5	33	4,0	76	9,2
2010	905	42	4,6	44	4,9	94	10,4
2011	902	36	4,0	47	5,2	99	11,0
2012	882	34	3,9	48	5,4	117	13,3
2013	915	36	3,9	70	7,7	109	11,9

Kaynak: TÜİK 1923-2009 İstatistik Göstergeler, s.142, TÜİK İstatistik Yıllığı 2009, s. 181, TÜİK İstatistik Yıllığı 2011, s.171, TÜİK İstatistik Yıllığı 2012 s.183, TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:11.07.2014.

Kaynak: TÜİK 1923-2009 İstatistik Göstergeler, s.142, TÜİK İstatistik Yıllığı 2009, s.181, TÜİK İstatistik Yıllığı 2011, s.171, TÜİK İstatistik Yıllığı 2012 s.183, TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:11.07.2014.

3. Ankara-İzmir-İstanbul'da İşveren ve Kendi Hesabına Çalışan Kadınların Tarım ve Tarım Dışı Ayrımına Göre Durumu

İşveren ve kendi hesabına çalışan kadın sayısının tarım ve tarım dışı şeklinde ayrımına baktığımızda tablo 7'de görüldüğü gibi işveren ve kendi hesabına çalışan kadın sayısının İstanbul'da hemen hemen tamamının Ankara ve İzmir'de de büyük çoğunluğun tarım dışı alanlarda çalıştığı görülmektedir. Bunda, üç ilde şehirleşme oranının yüksek olmasının payı vardır. İstanbul'da şehirde yaşayanların oranı yüzde 99, köyde yaşayanların oranı yüzde 1'dir (TÜİK İstanbul, 2012, s.XVI). Ankara'da şehirde yaşayanların oranı yüzde 97,51 köyde yaşayanların oranı yüzde 2,49'dur (TÜİK Ankara, 2012, s.XII). İzmir'de şehirde yaşayanların oranı yüzde 91, köyde yaşayanların oranı yüzde 9'dur. (TÜİK İzmir, 2012, s.XII).

Türkiye genelinde 2013 yılında tarım dışı alanda işveren ve kendi hesabına çalışan toplam kadın sayısı 505 bin'dir. 2013 yılında tarım dışı alanda işveren ve kendi hesabına çalışan toplam kadın sayısı; İstanbul'da 107 bin, İzmir'de 61 bin, Ankara'da 33 bin'dir (TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi: 11.07.2014). Türkiye'de 2013 yılında tarım dışı alanda işveren ve kendi hesabına çalışan kadınların yüzde 39,8'i İstanbul, İzmir ve Ankara'da bulunmaktadır.

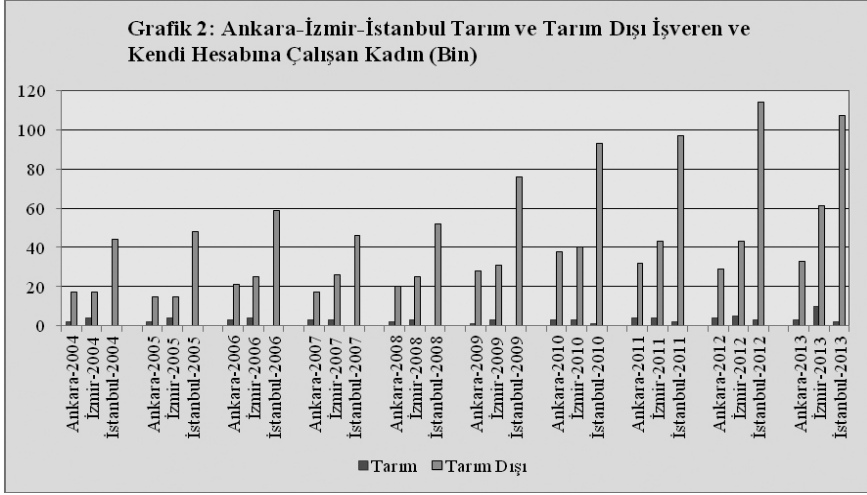
Türkiye genelinde 2013 yılında tarımda işveren ve kendi hesabına çalışan toplam kadın sayısı 411 bin'dir. 2013 yılında tarımda işveren ve kendi hesabına çalışan toplam kadın sayısı; İzmir'de 10 bin, Ankara'da 3 bin, İstanbul'da 2 bin'dir (TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:11.07.2014). Türkiye'de 2013 yılında tarımda işveren ve kendi hesabına çalışan kadınların yüzde 3,6'sı Ankara, İzmir ve İstanbul'da bulunmaktadır.

Tablo 7: Yıllara Göre Ankara-İzmir-İstanbul'da Tarım ve Tarım Dışı İşveren ve Kendi Hesabına Çalışan Kadın (Bin)

Yıl	Tarım				Tarım Dışı			
	Türkiye	Ankara	İzmir	İstanbul	Türkiye	Ankara	İzmir	İstanbul
2004	343	2	4	0	197	17	17	44
2005	453	2	4	0	264	15	15	48
2006	444	3	4	0	284	21	25	59
2007	444	3	3	0	248	17	26	46
2008	414	2	3	0	280	20	25	52
2009	415	1	3	0	412	28	31	76
2010	436	3	3	1	470	38	40	93

2011	442	4	4	2	460	32	43	97
2012	421	4	5	3	462	29	43	114
2013	411	3	10	2	505	33	61	107

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:11.07.2014.

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi: 11.07.2014.

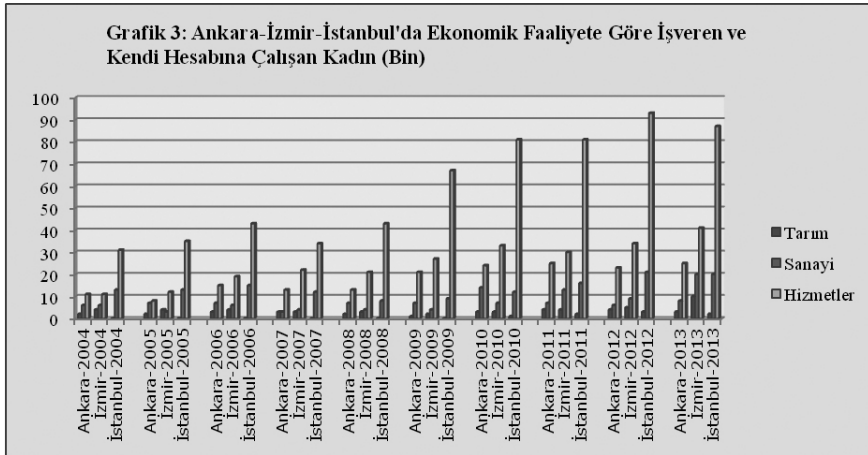
4. Ankara-İzmir-İstanbul'da İşveren ve Kendi Hesabına Çalışan Kadınların Sektörlere Göre Durumu

Türkiye genelinde 2013 yılında sektörlere göre işveren ve kendi hesabına çalışan toplam kadın sayısı tarımda 411 bin, sanayide 179 bin, hizmetlerde 326 bin'dir (TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:11.07.2014). 2013 yılında Ankara'da sektörlere göre işveren ve kendi hesabına çalışan toplam kadın sayısı tarımda 3 bin, sanayide 8 bin, hizmetlerde 25 bin, İzmir'de sektörlere göre işveren ve kendi hesabına çalışan toplam kadın sayısı tarımda 10 bin, sanayide 20 bin, hizmetlerde 41 bin, İstanbul'da sektörlere göre işveren ve kendi hesabına çalışan toplam kadın sayısı tarımda 2 bin, sanayide 20 bin, hizmetlerde 87 bin'dir (TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:11.07.2014).

Tablo 8: Ankara-İzmir-İstanbul'da Sektörlere Göre İşveren ve Kendi Hesabına Çalışan Kadın (Bin)

Yıllar	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ankara										
Tarım	2	2	3	3	2	1	3	4	4	3
Sanayi	6	7	7	3	7	7	14	7	6	8
Hizmetler	11	8	15	13	13	21	24	25	23	25
Toplam	19	17	24	20	22	29	42	36	34	36
İzmir										
Tarım	4	4	4	3	3	2	3	4	5	10
Sanayi	6	3	6	4	4	4	7	13	9	20
Hizmetler	11	12	19	22	21	27	33	30	34	41
Toplam	21	19	29	30	28	33	44	47	48	70
İstanbul										
Tarım	0	0	0	0	0	0	1	2	3	2
Sanayi	13	13	15	12	8	9	12	16	21	20
Hizmetler	31	35	43	34	43	67	81	81	93	87
Toplam	44	48	59	46	52	76	94	99	117	109

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:11.07.2014. (Rakamlar yuvarlamadan dolayı toplamı vermeyebilir.)

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:11.07.2014.

2011 yılında işveren ve kendi hesabına çalışan kadının ekonomik faaliyete göre istihdamında, Ankara’da yüzde 69,2’si hizmetler, yüzde 20,2’si sanayi, yüzde 10,6’sı tarım sektöründe çalışmaktadır. 2011 yılında işveren ve kendi hesabına çalışan kadının ekonomik faaliyete göre istihdamında, İzmir’de yüzde 64,3’ü hizmetler, yüzde 27,2’si sanayi ve yüzde 8,5’i tarım sektöründe çalışmaktadır. 2011 yılında işveren ve kendi hesabına çalışan kadının ekonomik faaliyete göre istihdamında, İstanbul’da ise yüzde 81,6’sı hizmetler, yüzde 16,7’si sanayi ve yüzde 1,7’si tarım sektöründe çalışmaktadır (TÜİK Hane Halkı İşgücü İstatistikleri, 2011, s. 242-243-246). Üç ilde sanayi sektöründe işveren ve kendi hesabına çalışan kadınların oranının en yüksek olduğu il İzmir, hizmetler sektöründe İstanbul, tarım sektöründe ise Ankara’dır.

İstihdamın sektörel dağılımı, illerin temel ekonomik faaliyetlerinin yapısının bir göstergesidir. Sadece tarım, sanayi, hizmetler sektörü bazında değerlendirildiğinde üç ilde de işveren ve kendi hesabına çalışan kadın sayısının büyük çoğunluğu hizmetler sektöründe yer almaktadır. Hizmet sektörünü sanayi sektörü takip etmektedir. Tarım son sırada gelmektedir. Gelişmiş illerde, tarım kesiminde çalışanların, toplam istihdam içerisindeki payının görece olarak düşük olduğu gözlenmektedir. Sosyo-ekonomik gelişmeyle birlikte, toplam istihdam içinde, tarım sektörünün payı görece olarak gerilerken, sanayi ve hizmetler sektörünün payı artmaktadır. Üç ilin sanayi toplumu kimliğinden çok hizmet toplumu kimliğine bürünmesi, işveren ve kendi hesabına çalışan kadınlarda en büyük payın hizmetler sektöründe olmasında katkısı büyüktür.

Tablo 9: 2011Yılı İşveren ve Kendi Hesabına Çalışan Kadının Sektörlere Göre İstihdamı (%)

İl	Tarım %	Sanayi %	Hizmet %
Ankara	10,6	20,2	69,2
İzmir	8,5	27,2	64,3
İstanbul	1,7	16,7	81,6

Kaynak: TÜİK Hane Halkı İşgücü İstatistikleri, 2011, s. 242-243-246.

5. Ankara-İzmir-İstanbul’da İşveren ve Kendi Hesabına Çalışan Kadınların Eğitim Durumu

Eğitim bireye otonomi, kendine güven ve bağımsızlık kazandırdığı gibi, hak ve sorumluluk bilincinin yükselmesine, kaynak üretme, kazanç elde etme, bilgiye pratik değer kazandırma, her işte ve uğraşta işlevsellik gözetme gibi

gelişme için gerekli temayüllere açıklık getirir (Aytaç, İlhan, 2007, s.113-114).

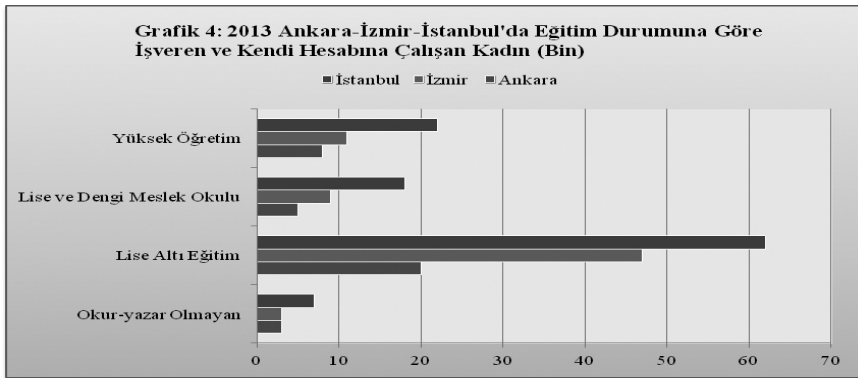
Eğitim durumu kadınların girişimcilik niyet ve eylemlerini etkileyen faktörlerden biridir. Eğitim durumuna göre işveren ve kendi hesabına çalışan kadın sayısına baktığımızda üç büyük ilimizde, birinci sırada lise altı eğitimlilerin yer aldığını görmekteyiz. İkinci sırada üç ilde de yüksek öğretim görenler yer almaktadır. Bu durum kadın girişimcilerin eğitim düzeyinin yüksek olmadığını ve faaliyet kolları açısından yeterli eğitime sahip olmadıklarını göstermektedir. Buradan anlaşılacağı gibi, kadın girişimciler açısından kendi işini kurmak yeterince eğitim almadığı için ücretli çalışacak bir iş bulamayanların yöneldiği bir alan gibi görülmektedir. Bir başka ifadeyle kadınların girişimci olmayı ekonomik ve sosyal yaşamla bütünleşmenin bir yolu olarak değerlendirmeleri şeklinde açıklanabilir (Yetim, 2002, s.84). İş piyasasına eğitim dezavantajı ile girmeleri halinde, az bilgi ve beceri gerektiren işlere yoğunlaşmak zorunda kalmaktadır, Yine de yüksek öğretim görenlerin ikinci sırada yer alması girişimcilik açısından sevindirici bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Tablo 10: Ankara-İzmir-İstanbul'da Eğitim Durumuna Göre İşveren ve Kendi Hesabına Çalışan Kadın (Bin)

Yıllar	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ankara										
Okuryazar Olmayan	1	1	2	1	1	1	2	2	2	3
Lise Altı Eğitim	9	9	12	8	10	18	25	20	18	20
Lise ve Dengi Meslek Okulu	4	3	5	6	5	4	6	4	6	5
Yüksek Öğretim	5	3	5	5	6	6	9	10	8	8
Toplam	19	17	24	20	22	29	42	36	34	36
İzmir										
Okuryazar Olmayan	1	1	2	3	2	2	2	2	2	3
Lise Altı Eğitim	14	12	17	17	13	18	27	28	30	47

Lise ve Dengi Meslek Okulu	3	3	5	5	7	7	9	9	7	9
Yüksek Öğretim	2	2	5	5	7	6	6	8	10	11
Toplam	21	19	29	30	28	33	44	47	48	70
İstanbul										
Okuryazar Olmayan	2	2	3	1	2	5	5	5	8	7
Lise Altı Eğitim	16	24	27	18	19	37	58	62	70	62
Lise ve Dengi Meslek Okulu	12	9	12	9	13	13	12	12	16	18
Yüksek Öğretim	14	13	16	18	18	21	19	20	24	22
Toplam	44	48	59	46	52	76	94	99	117	109

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:12.07.2014. (Rakamlar yuvarlamadan dolayı toplamı vermeyebilir.)

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:12.07.2014.

6. Ankara-İzmir-İstanbul'da İşveren ve Kendi Hesabına Çalışan Kadınların İşyeri Büyüklüğüne Göre Durumu

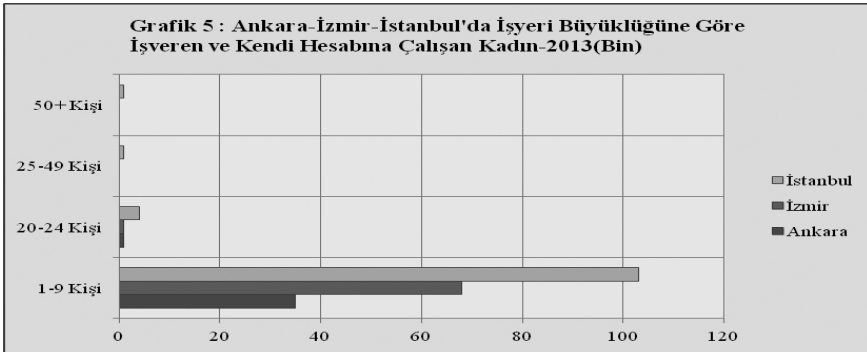
Üç büyük ilimizde işletmelerin genel yapısına baktığımızda küçük ölçekli işletmelerin büyük bir çoğunluğu oluşturduğu dikkatimizi çekiyor. Kadın girişimcilerin sahip olduğu işletmeler 1-9 kişinin çalıştığı mikro ölçekli işletmelerdir. Bu bize kadın girişimcilerin küçük ölçekli az sermaye gerektiren işlere

yöneldiğini göstermektedir. Bunun en büyük nedenlerinden biri kadın girişimcilerin yatırımları için bulabilecekleri finansal kaynakların yetersizliğidir. Tüm bu göstergeler göz önünde tutulduğunda, ülkemizde kadın girişimcilik potansiyeli açısından mikro işletmelerin önde geldiği açık olarak görülmektedir. Bu olgu aynı zamanda ülkemizde kadın girişimciliğinin geliştirilmesi için KOBİ'lerin önemini de ortaya koymaktadır.

Tablo 11: Ankara-İzmir-İstanbul'da İşyeri Büyüklüğüne Göre İşveren ve Kendi Hesabına Çalışan Kadın (Bin)

Yıllar	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ankara										
1-9	19	17	24	19	21	29	41	35	33	35
20-24	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
25-49	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
50+	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
İzmir										
1-9	20	19	28	29	27	32	42	45	46	68
20-24	0	0	0	1	1	0	1	1	1	1
25-49	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
50+	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0
İstanbul										
1-9	41	46	53	42	49	74	91	95	114	103
20-24	2	0	3	2	1	1	2	1	2	4
25-49	1	1	2	1	2	1	1	2	1	1
50+	0	0	1	1	0	0	1	1	0	1

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:12.07.2014.

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:12.07.2014.

7. Ankara-İzmir-İstanbul'da İşveren ve Kendi Hesabına Çalışan Kadınların Yaş Gruplarına Göre Durumu

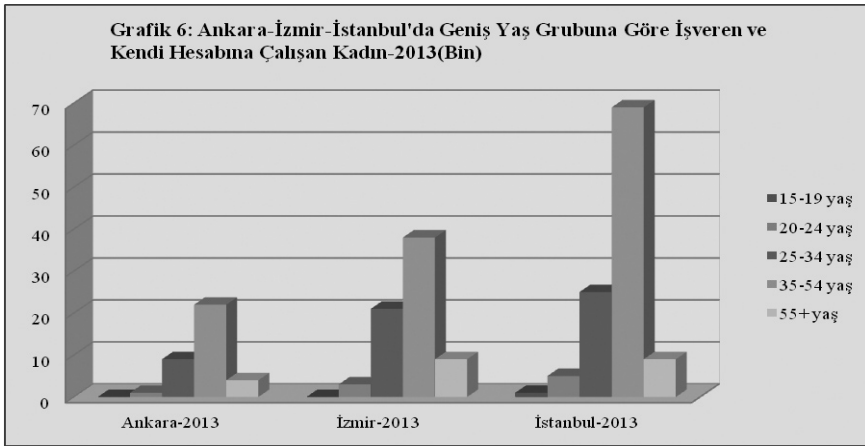
Üç büyük ilimizde işveren ve kendi hesabına çalışan kadınların geniş yaş grubuna göre dağılımına baktığımızda Ankara, İzmir ve İstanbul'da büyük çoğunluğun 35-54 yaş diliminde olduğunu yani kadın girişimcilerin önemli bir kısmının orta yaşlı olduğu görülüyor. Kadın girişimcilerin orta yaşlı olması, bu üç ilimizde kadın girişimci profilini evli ve çocuklu olarak çizmektedir. Ayrıca bu durumda, girişimci kadınların önce başka işlerle uğraştıkları ya da çocuklarını belirli bir yaşa getirdikten sonra tekrar iş yaşamına dönmeleri de etkili olmaktadır. Oysa genç kadın girişimciliği ülkemiz gibi gelişmekte olan toplumlar açısından desteklenmesi gereken önemli bir husustur.

Tablo 12: Ankara-İzmir-İstanbul'da Geniş Yaş Grubuna Göre İşveren ve Kendi Hesabına Çalışan Kadın (Bin)

Yıllar	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ankara										
15-19 Yaş Dilimi	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
20-24 Yaş Dilimi	1	1	0	0	1	1	1	1	0	1
25-34 Yaş Dilimi	5	6	8	6	7	8	12	9	10	9
35-54 Yaş Dilimi	12	8	14	12	13	18	24	22	20	22
55+ Yaş Dilimi	1	2	3	1	1	2	4	3	4	4
İzmir										
15-19 Yaş Dilimi	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
20-24 Yaş Dilimi	1	1	2	2	0	2	2	2	1	3
25-34 Yaş Dilimi	6	5	7	7	8	8	10	12	14	21
35-54 Yaş Dilimi	11	10	17	18	17	20	25	26	26	38
55+ Yaş Dilimi	3	3	3	3	3	4	5	8	8	9
İstanbul										
15-19 Yaş Dilimi	1	0	0	0	0	0	1	0	1	1

20-24 Yaş Dilimi	3	3	2	1	2	3	3	3	4	5
25-34 Yaş Dilimi	15	15	21	16	18	18	25	26	33	25
35-54 Yaş Dilimi	22	26	32	27	29	51	60	64	72	69
55+ Yaş Dilimi	3	4	3	2	3	4	6	6	8	9

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:12.07.2014.

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:12.07.2014.

8. Ankara-İzmir-İstanbul'da İşveren ve Kendi Hesabına Çalışan Kadınların Sosyal Güvenlik Durumu

Ülke geneline baktığımızda kayıt dışı çalışanların işveren kadınlarda daha düşük olduğunu söylemek mümkündür. 2013 yılında işveren kadınların 13 bini kayıt dışı çalışırken 82 bini kayıtlı çalışmaktadır (TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:12.07.2014). Kendi hesabına çalışan kadınlarda ise durum tersinedir. Kendi hesabına çalışan kadınların büyük çoğunluğu kayıt dışı çalışmaktadır. 2013 yılında kendi hesabına çalışan kadınların 730 bini kayıt dışı çalışırken 91 bini kayıtlı olarak çalışmaktadır (TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:12.07.2014).

Tablo 13: Türkiye’de İşveren, Kendi Hesabına Çalışan Kadının Sosyal Güvenlik Kurumuna Kayıtlı Olup-Olmama Durumu (Bin)

Yıllar	İşveren		Kendi Hesabına Çalışan	
	Kayıtlı Değil	Kayıtlı	Kayıtlı Değil	Kayıtlı
2004	14	35	443	48
2005	18	32	610	58
2006	23	46	590	69
2007	21	54	563	54
2008	26	52	559	58
2009	24	53	683	67
2010	22	61	746	76
2011	20	67	731	85
2012	18	75	706	82
2013	13	82	730	91

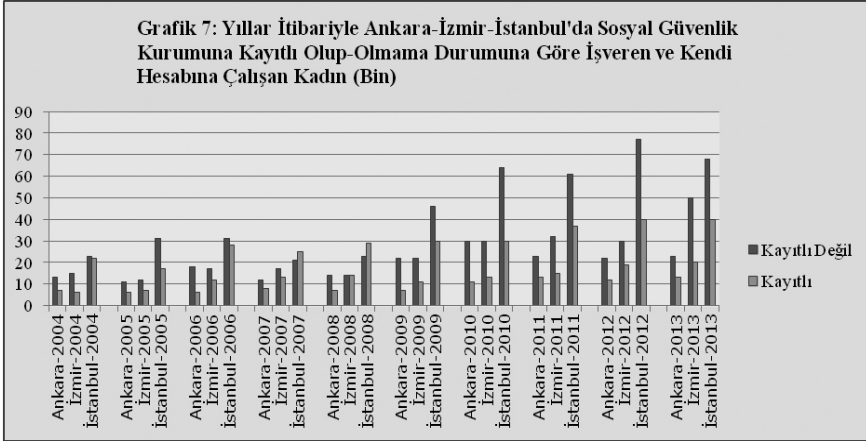
Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:12.07.2014.

Aşağıda tablo 14’de görüldüğü gibi, Ankara, İzmir, İstanbul’da işveren ve kendi hesabına çalışan kadınların büyük bölümü kayıt dışı çalışmaktadır. Bunun nedeni kendi hesabına çalışan kadınlarda kayıt dışı çalışanların yüksek olmasıdır.

Tablo 14: Ankara-İzmir-İstanbul’da Sosyal Güvenlik Kurumuna Kayıtlı Olup-Olmama Durumuna Göre İşveren ve Kendi Hesabına Çalışan Kadın (Bin)

Yıllar	Ankara		İzmir		İstanbul	
	Kayıtlı Değil	Kayıtlı	Kayıtlı Değil	Kayıtlı	Kayıtlı Değil	Kayıtlı
2004	13	7	15	6	23	22
2005	11	6	12	7	31	17
2006	18	6	17	12	31	28
2007	12	8	17	13	21	25
2008	14	7	14	14	23	29
2009	22	7	22	11	46	30
2010	30	11	30	13	64	30
2011	23	13	32	15	61	37
2012	22	12	30	19	77	40
2013	23	13	50	20	68	40

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:12.07.2014

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi:12.07.2014.

9. Ankara-İzmir-İstanbul'da Kadın Girişimciliği,

GZFT (Güçlü-Zayıf-Fırsat-Tehdit-SWOT) Analizi

Güçlü yanlar(Strengths)

- Genç ve dinamik kadın işgücü potansiyeli
- Yetişmiş-nitelikli kadın işgücü
- Tüm sektörlerde iyi eğitilmiş profesyonel çalışan kadın sayısının artması
- Tarım sektörü istihdam payının küçüklüğü
- Ücretli ve maaşlı kadın istihdamının Türkiye ortalamasına göre yüksekliği
- Mesleki eğitime olan talebin giderek artması ve kadın girişimciliği ile ilgili eğitim programlarının varlığı
- Başarılı rol modellerin bulunması
- Girişimci kadınlar arasında yüksek öğrenim görenlerin sayısındaki artış

Zayıf Yanlar (Weaknesses)

- Kadınların sahip olduğu nitelikler arasındaki uçurumun fazla olması
- Gelir dağılımı arasındaki fark

- Nitelikli kadın işgücüne kaliteli iş fırsatlarının yeterli seviyede olmaması
- Yenilikçi girişimciye yardımcı olacak mekanizmalar eksikliği

Fırsatlar (Opportunities)

- Ekonominin, sanayinin ve ticaretin merkezi olmaları
- Gelişmiş hizmet sektörü
- Ekonomik faaliyetler ve katma değer açısından Türkiye'nin en büyük kentleri
- Gelişmiş teknoloji altyapısı
- Güçlü finans ve bankacılık altyapısı
- Sivil toplum kuruluşlarının ve yerel yönetimlerin mesleki eğitime olumlu bakış açısına sahip olmaları
- Gelişmiş ve günümüz şartlarına adapte edilmiş ulaşım imkanları
- Gelişmeye açık ve sürekli büyüyen iç pazarlar
- Nitelikli üniversitelerin varlığı
- Türkiye'de toplam nüfusa oranla en çok yüksek öğretim nüfusu barındırmaları

Tehditler (Threats)

- Yıllık nüfus artış hızının Türkiye ortalamasının üstünde olması
- İstihdam oranının düşüklüğü
- İşsizlik oranının yüksekliği
- Yerli ve yabancı göç alıyor olmaları
- Belediyelerin kentsel altyapılarının yetersizliği ve hızlı talep artışının beraberinde getirdiği ihtiyaçlara cevap verememesi
- Yatırım için altyapı maliyetlerinin yüksekliği
- Mekansal eşitsizliklerin fazlalığı

Sonuç

TÜİK verilerinden yararlanarak, Ankara, İzmir, İstanbul illerinde kadın girişimcilere baktığımızda elde edilen sonuçlara göre;

İstanbul'da hemen hemen tamamının Ankara ve İzmir'de de büyük çoğunluğun tarım dışı alanlarda çalıştığı görülmektedir. Türkiye'de 2013 yılında tarım dışı alanda işveren ve kendi hesabına çalışan kadınların yüzde 39,8'i

İstanbul, İzmir ve Ankara’da bulunmaktadır. Türkiye’de 2013 yılında tarımda işveren ve kendi hesabına çalışan kadınların yüzde 3,6’u Ankara, İzmir ve İstanbul’da bulunmaktadır.

İstihdamın sektörel dağılımı, illerin temel ekonomik faaliyetlerinin yapısının bir göstergesidir. Sadece tarım, sanayi, hizmetler sektörü bazında değerlendirildiğinde üç ilde de işveren ve kendi hesabına çalışan kadın sayısının büyük çoğunluğu hizmetler sektöründe yer almaktadır. Hizmet sektörü düşük başlangıç sermaye gereksinimi, giriş engelini az olması vb. nedenlerle kadın girişimcilerin yöneldiği sektör olmaktadır. Hizmet sektörünü sanayi sektörü takip etmektedir. Tarım son sırada gelmektedir.

Eğitim durumuna göre işveren ve kendi hesabına çalışan kadın sayısına baktığımızda üç büyük ilimizde, birinci sırada lise altı eğitimlilerin yer aldığını görmekteyiz. İkinci sırada yüksek öğretim görenler yer almaktadır. Yüksek öğretim görenlerin ikinci sırada yer alması girişimcilik açısından sevindirici bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Üç büyük ilimizde, kadın girişimciliğinde işletmelerin genel yapısına baktığımızda küçük ölçekli işletmeler büyük çoğunluğu oluşturmaktadır. Kadın girişimcilerin sahip olduğu işletmeler 1-9 kişinin çalıştığı mikro ölçekli işletmelerdir. Bu bize kadın girişimcilerin küçük ölçekli az sermaye gerektiren işlere yöneldiğini göstermektedir. Bunun en büyük nedenlerinden biri kadın girişimcilerin yatırımları için bulabilecekleri finansal kaynakların yetersizliğidir. Bu göstergeler göz önünde tutulduğunda, ülkemizde kadın girişimcilik potansiyeli açısından mikro işletmelerin en önde geldiği açık olarak görülmektedir.

Üç büyük ilimizde, kadın girişimcilerin önemli bir kısmının orta yaş grubunda olduğu görülmektedir.

Üç büyük ilimizde, işveren ve kendi hesabına çalışan kadınların büyük bölümü kayıt dışı çalışmaktadır. Bunun nedeni kendi hesabına çalışan kadınlarda kayıt dışı çalışanların yüksek olmasıdır.

KAYNAKÇA

Aytaç, Ömer ve İlhan, Süleyman , ‘‘Girişimcilik ve Girişimci Kùltür: Sosyolojik Bir Perspektif’’ ,Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 18, 2007.

Çakıcı, Ayşehan, ‘‘Mersin’deki Kadın Girişimcilerin İş Yaşamını Etkileyen Faktörler’’, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 8, Sayı:4, 2006

<http://www.istanbul.gov.tr/images/docs/ii-Rapor-enson-1ppt>, Erişim Tarihi:08.07.2014.

Kulaksız, Yahya, ‘‘Türkiye’de Bölgesel Gelişmişlik Farkları, İstihdam ve Kurum Hizmetlerinin Çeşitlendirilmesi’’, **Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı-Türk İş Kurumu Uzmanlık Tezi**, Ankara, 2008.

TEPAV, ‘‘İstihdam İzleme Bülteni,’’ **Haber Bülteni**, 05.05.2012, Sayı 6.

TÜİK, **Bölgesel Göstergeler TR 51 2009 Ankara**, Ankara, Yayın No:3418, Nisan 2010.

TÜİK, **Bölgesel Göstergeler TR 31 2009 İzmir**, Ankara, Yayın No:3394, Nisan 2010.

TÜİK, **Bölgesel Göstergeler TR 10 2009 İstanbul**, Ankara, Yayın No:3388, Nisan 2010.

TÜİK, **Bölgesel Göstergeler TR 51 2012 Ankara**, Ankara, Yayın No:4037, Eylül 2013.

TÜİK, **Bölgesel Göstergeler TR 31 2012 İzmir**, Ankara, Yayın No:4053, Eylül 2013.

TÜİK, **Bölgesel Göstergeler TR 10 2012 İstanbul**, Ankara, Yayın No:4031, Eylül 2013.

TÜİK, **Bölgesel Göstergeler TR 51 2013 Ankara**, Ankara, Yayın No:4226, Eylül 2014.

TÜİK, **Bölgesel Göstergeler TR 31 2013 İzmir**, Ankara, Yayın No:4194, Eylül 2014.

TÜİK, **Bölgesel Göstergeler TR 10 2013 İstanbul**, Ankara, Yayın No:4182, Eylül 2014.

TÜİK, **Haber Bülteni, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları**, Sayı:15974, 29.01.2014.

TÜİK, **Haber Bülteni, Hanehalkı İşgücü İstatistikleri, 2013**, Sayı:16015, 06.03.2014.

TÜİK, **Hane Halkı İşgücü İstatistikleri 2011**, Ankara, Yayın No:3684, Haziran 2012.

TÜİK, **Türkiye İstatistik Yıllığı 2009**, Ankara, Yayın No:3436, Mayıs 2010.

TÜİK, **Türkiye İstatistik Yıllığı 2011**, Ankara, Yayın No:3665, Nisan 2012.

TÜİK, **Türkiye İstatistik Yıllığı 2012**, Ankara, Yayın No:3933, Haziran 2013.

TÜİK, **Nüfus İstatistikleri**, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi: 09.07.2014.

TÜİK, **İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı**, <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi: 09.07.2014, 11.07.2014, 12.07.2014.

TÜİK, **İstatistik Göstergeler 1923-2009**, Ankara, Yayın No:3493, Aralık 2010.

Türkyılmaz, Ufuk, ‘‘Ekonomi Canlı Diplomalılar İşsiz,’’ **Akşam, 28.Aralık.2010.Salı**, www.aksam.com.tr/ekonomi-canli-diplomalilar-issiz-6811h.html, Erişim Tarihi:08.07.2014.

Yetim, Nalan, ‘‘Sosyal Sermaye Olarak Kadın Girişimciler: Mersin Örneği’’, **Ege Akademik Bakış Dergisi**, Cilt 2, Sayı1, 2002.

Küreselleşen Emek Piyasalarında Yeni Bir Olgu: Yetenek Yönetimi

Aynur YUMURTACI*

Özet

Küreselleşmenin hız kazanması ile organizasyonlar açısından başarıya ulaşmanın şartı da değişmektedir. Günümüzde farklılığın ve kalıcılığın temel unsuru yetenekli işgücünün kuruma çekilmesi, geliştirilmesi ve kurumda tutulması haline dönüşmektedir. Böylesine büyük bir rekabetin yaşandığı emek piyasalarında organizasyonların temel görevi etkin bir yetenek yönetimi sürecinin ortaya konabilmesidir. Başarılı bir yetenek yönetimi süreci ise, organizasyon içerisindeki tüm yetenek yöneticilerinin uygulayacağı aktif politikalarla sağlanmaktadır. Bu noktada organizasyon için en uygun yetenek yönetimi stratejisinin iş stratejileri ile birlikte belirlenmesi önem arz etmektedir. Bu çalışmada yetenek yönetimi; taşıdığı önem, kurum içi işlerin, çalışanların yapısı ve tüm yetenek yöneticileri bakımından ele alınmaktadır. Ayrıca yetenek yönetiminin küresel emek piyasalarındaki durumu incelenmekte ve genel değerlendirmelerde de bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Emek, İnsan Kaynakları, Küreselleşme, Yetenek, Yetenek Yönetimi.

A New Phenomena On The Globalized Labor Markets: Talent Management

Abstract

From the view of organizations, requirement for reaching to success is changed by the acceleration of globalization. Today, attracting skilled labor to the organization, developing talent and retention of talent are turning over the main facts for difference and permanance. The basic mission of organizations is able to put an effective talent management process on such a great competition in labor markets. A successful talent management process is provided by using active talent management policies with all talent workers-managers. At this point, it is important to determine with the most appropriate talent management strategies with job strategies. In this study, the importance of talent management, the structure of in house works, the structure of employees is handled by the frame of the all talent managers/managers. Also, the status of talent management on the global labor markets is examined and general assessments are performed.

Keywords: Labor, Human Resources, Globalization, Talent, Talent Management.

* İstanbul Üniversitesi SBE Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri ABD Doktora Öğrencisi, e-posta: aynur.yumurtaci@gmail.com, ayyumurtaci@yahoo.com

Giriş

Tarihin ilk dönemlerinde insanlar için önemli olan temel ihtiyaçların karşılanabilmesi; yemek, barınmak, çevreden gelebilecek tehlikelerden korunmak iken, bu durum zamanla değişime uğramıştır. Özellikle dünyada yaşanan hızlı nüfus artışı ve yeni teknolojilerin ulaşılabilirliği ile ihtiyaçlar çeşitlenmektedir. Böylece 21.yy'ın insanı sadece temel ihtiyaçların peşinde koşan insan profili olmaktan uzaklaşmış olup hep daha mükemmeli ister hale gelmektedir. Bu durum kurumsal açıdan düşünüldüğünde, günümüzde varlığını devam ettirebilmek isteyen organizasyonlar için üretimin çeşitliliği ve insan ihtiyaçlarına daha iyi hizmet temel hedef halini almaktadır. Bu hedefi gerçekleştirebilmenin yolu ise, kurum için stratejik önem arz eden işleri belirleyip bu işlerde çalışacak yeteneklerle işbirliği içinde olmaktan geçmektedir.

Bununla birlikte bilgi teknolojilerinin getirdiği kolaylık sayesinde işverenler kendi kurumlarına ait insan kaynakları yönetim stratejilerini küresel emek piyasalarını takip ederek belirlemektedirler. Günümüz insan kaynakları yönetimi anlayışının yeniden yapılandığı bu aşamada kurumlar kendi stratejileri ile uyumlu ve kurumu başarıya taşıyabilecek yeteneklere ulaşabilmek adına adeta yetenek için savaş verir durumu gelmektedirler. Ancak bu noktada yetenek yönetimi anlayışı tek başına sihirli bir değnek olarak da düşünülmemelidir. Öyle ki yetenek yönetimi ile ilgili bulguların bütün kurumlara aynı şekilde uygulanmasının mümkün olmadığı altı çizilmesi gereken önemli bir konu halini almaktadır. Bu durum her kurumun aynen her birey gibi farklı özelliklere sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Aynı işkolunda üretim yapan iki kurumda bile yetenek yönetimi uygulamalarının aynı olması beklenmemektedir. Yetenek yönetimi uygulamalarında yola çıkış noktası teorik ve pratik uygulamaları takip ederek özgün bir sistem oluşturmaktır. Bu sistemi oluşturmanın yolu ise, kurumu iyi tanımak ve uygulanacak stratejileri iyi seçmekten geçmektedir.

Bu çalışma ile; günümüz emek piyasalarında yetenekli işgücünün etkili bir biçimde yönetilebilmesi için uygulayıcılar ve çalışanlar açısından yetenek yönetiminin taşıdığı önemi ortaya koymak hedeflenmektedir. Bu doğrultuda, öncelikle yetenek yönetim sürecine zemin hazırlayan gelişmeler incelenerek yetenek yönetiminin içeriği belirlenmektedir. Ardından yetenek yönetiminin önemine değinilmekte ve bu süreçte yer alan çalışanların ve işlerin sınıflandırılması yapılarak yetenek yöneticilerinin yetenek yönetiminde izlemesi gereken stratejiler üzerinde durulmaktadır. Çalışmanın son kısmında ise, küresel piyasalar açısından açıklamalar yapıldıktan sonra genel değerlendirmelere yer verilmektedir.

1. Toplumsal Yapıdaki Değişim ve Değişen Emek Piyasaları

İnsanlığın varoluşundan bugüne kadar toplumlar hayatlarını devam ettirebilmek için üretim sürecinin içerisinde aktif olarak yer almışlardır. Üretim faaliyetlerinin genel yapısına bakıldığında ortaya çıkan sosyal ve ekonomik farklılaşmalar ile süreç içerisinde emeğin yapısının da değişime uğradığını söylemek mümkündür. Bu açıdan üretim sürecinin yapı taşı olan insanın ve dolayısı ile toplumların değişimlerini daha net anlayabilmek için öncelikle toplumsal dinamiklerdeki değişimlere bakmak gerekmektedir.

Toplumsal yaşamın ilk aşamasında insanlar belirli sayılardaki küçük gruplar (bu topluluklar genellikle otuz ya da kırk kişiden oluşmuş gruplardır) halinde avcı ve toplayıcı toplumlar olarak yaşamışlardır. Bu toplumların üretim sürecine olan etkisine bakıldığında iş bölümünün son derecede önemli olduğu görülmektedir. Ayrıca kimi avcı ve toplayıcı toplumlar yaşamlarını sürdürülebilmek ve artan nüfuslarına bakabilmek için evcilleştirilmiş hayvanlarını yetiştirmeye ve belirli toprak parçalarını ekerek yılın tüm zamanında bu topraklar üzerinde yerleşik düzende yaşamaya başlamaktadırlar. Emeğin etkinliği ve üretim süreci açısından bakıldığında kadın, erkek ve çocuk işgücü bir arada çalışmaktadır (Giddens, 2000, s. 48-54).

Bununla birlikte tarım toplumunun bir diğer karakteristiği de bilginin deneyim yolu ile elde edilmesidir. Bu durum insanların işleri yaparak öğrendikleri anlamına gelir. Tarım toplumlarının üretim yapısı usta-kalfa-çırak ilişkisi biçiminde şekillenmiştir. Usta-kalfa-çırak adı verilen bu üçlü yapıya “lonca” adı verilmektedir. Ancak 16.yüzyılın sonlarına gelindiğinde lonca teşkilatında değişimler yaşandığı bilinmektedir. Özellikle nüfus artışı ile birlikte loncaların pazarın artan ihtiyaçlarını karşılayamadıkları görülmektedir. Bu duruma ek olarak yeni ve farklı iş sahalarının ortaya çıkışı lonca teşkilatının işleyişini iyice sarsmıştır. İşte tüm bu bahsedilen durumlar artık daha farklı bir düzenin gerekliliğini ortaya çıkarmıştır.

Özetle modern öncesi toplum olarak ifade edebileceğimiz ilk toplumların ardından yerleşim dinamiklerinin nüfus artışına paralel olarak değişmesi, genişlemesi karşımıza “şehirleşme” adı verilen yeni bir sosyal düzeni, böylelikle yeni üretim şekilleri ve emek piyasası dinamiklerini çıkarmıştır. Bunun en önemli sonucu ise, üretim sürecinde geçim ekonomisi kavramının yerini pazar ekonomisine bırakmasıdır. Pazar ekonomisinin ön plana çıkması ile sanayi toplumlarının temel karakteristiği belirlenmektedir. Buna göre sanayi toplumunda yer alacak emek işbölümünün yanı sıra modern öncesi toplumlardan ihtisaslaşma ile de ayrılmaktadır. Bunun temel nedeni üretilen mallarda ve üretim metotlarında devamlı ve hızlı değişimler olması ve işgücününün vasıf ve sorumluluklarının da buna göre değişmesidir (Seyyar, 2002, s. 456).

Böylelikle 18. yüzyılın sonunda sanayileşmenin meydana getirdiği yeni üretim biçimleri ve emeğin değişen yapısı ile ev içi üretim etkinliğini yitirmiştir. Ancak bu değişim beraberinde farklı sorunları da getirmiştir. İşletmelerde kitle üretimini gerçekleştiren makineleşme ile üretimde emeğin değeri ikinci sıraya yerleştirilirken makineler ön plana çekilmiştir. Makineleşmenin getirdiği süreç emek üzerinde monotonlaşmaya sebep olurken bir süre sonra eser üretmenin insan psikolojisine sağladığı tatmin olgusu da ortadan kalkmıştır. Bu durum yeni örgütsel ve yönetsel sistemleri doğurmuştur. Böylece 20.yüzyılın başlarında yönetsel ve örgütsel psikoloji süreçte yerini almıştır (Eren, 2004, s. 9-10).

Bahsedilen toplumsal yapıdaki değişimler ve üretim sürecindeki yansımalarda da görüldüğü gibi, sanayi toplumunda sırası ile; sermaye, doğal kaynaklar ve emek temel üretim faktörlerini oluştururken, endüstriyel psikoloji uygulamaları, personel yönetimi ve izleyen aşamalarda insan kaynakları yönetimine geçiş ile birlikte değer yaratmanın kaynakları verimlilik ve yenilik olarak görülmektedir. Verimlilik ve yeniliğin hayat kazanabilmesinin en önemli şartı da bilginin işe uyarlanması ile yani emeğin gelişimi ile mümkün olmaktadır (Aykaç ve diğ., 2009, s. 55-60).

Günümüzde küreselleşme olgusunun hız kazanması ile birlikte bilgi kalınmanın en önemli anahtarı olmuş ve rekabetin vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. Bilgi toplumuna geçişte stratejik kaynak artık eskiden olduğu gibi çoğunlukla sermaye değil, bilgidir. Yeni ekonomide bilgi ve teknolojinin kişisel üretime uygulanması başarının önemli unsuru halini almaktadır. Özellikle üretilen son teknolojiler ve dijitalleşme ile bilgi için artık mesafelerin önemi de ortadan kalkmıştır (Tonta & Küçük, 2005, s. 4). Böylelikle bilgi artık istenildiği zaman depolanabilen ve transfer edilebilen bir yapı haline gelmiştir. Doksanlı yılların başında önemi daha da artan yeterliliğe dayalı insan kaynakları yönetimi uygulamalarının da dünyada hız kazanması ile artık işgücünün yönetilmesinde ve etkinliğinde yeni bir kavram hayat bulmuştur. İşte bu kavram “yetenek” ve beraberinde “yetenek yönetimi”dir. Artık küresel piyasalarda asıl amaç, yetenekleri keşfetmek, geliştirmek ve kurum içinde tutmaktır (Ulrich ve diğ., 2012, s. 168-170). Günümüz gelişen teknolojileri, bilgi transferi, yeterlilik ve yetkinlikler ile izleyen süreçte ön plana çıkan yetenek kavramının önemi artık bambaşka bir boyuta taşınmıştır. Bu yeni boyutta eskiden maliyet unsuru olarak görülen emek, konunun önemini kavrayan organizasyonlarca öncelikle kurumların en kıymetli varlığı olmuş, sonrasında da her çalışan bulunduğu işletmeye değer sağlayan birer yetenek olarak nitelendirilmiştir. Bu durum yeteneğe atfedilen önemin gelecekte daha da ön plana çıkacağına bir göstergesidir (Doğan & Demiral, 2008, s. 145-146).

2. Kavramsal Açından Yetenek ve Yetenek Yönetimi

Günümüzde yetenek kavramına verilen önemin artması neticesinde bu kavram ile yoğun bir şekilde karşılaşır olduğumuz gerçektir. Yetenek kavramı gerek ikili ilişkilerde, gerekse de yazılı ve görsel medyada sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki birçoğumuzun günlük yaşantımızda duyduğumuz genel yetenek, özel yetenek, fiziki yetenek, yetenekli insan, yetenek havuzu, yetenekli çalışan, yetenek yıldızları gibi kavramlar yetenek kavramının yaşantımız ile ne derecede iç içe olduğunu gösteren küçük birer örnek olarak kabul edilebilir. İşte bu noktada yeteneği iyi anlayabilmenin yolu yeteneği düzgün bir biçimde tanımlayabilmek ve onu diğer kavramlar ile ilişkilendirebilmekten geçmektedir.

2.1. Yetenek Kavramı

Genel anlamda yetenek, bir duruma uyma konusunda organizmanın yapısı içerisinde yer alan, doğuştan gelen kapasite ve güç olarak tanımlanmaktadır. Türk Dil Kurumu (TDK) başka bir tanımda yeteneği, bir kimsenin bir şeyi anlama veya yapabilme niteliği, kabiliyet olarak ifade etmektedir (TDK Sözlüğü, 1988, s. 1626).

Farklı bir ifade ile yeteneği tanımlarsak; bu tanımda İngilizcede yetenek anlamına gelen “TALENT” kelimesinin baş harfleri kullanılarak yeteneğin tanımının yapıldığı ve içeriğinin belirlendiği söylenebilir. Bu tanıma göre yetenek;

T (Triumph) Başarı, A (Ability) Kabiliyet, L (Leadership) Liderlik, E (Easiness) Kolaylaştırmak, N (New Fangle and Creativity- Innovation) Yaratıcılık ve Yenilik, T (Time) Zaman ve zamanı etkin kullanmanın bütünü olarak tanımlanmıştır (Buzzle, ty.).

Blass ise yeteneği, kişinin sahip olduğu potansiyel, göstermiş olduğu performans ve kritik becerilerin bir bütünü olarak açıklamaktadır (Blass, 2007, s. 3).

Yetenek kavramı ile ilgili araştırmaları olan Marcus Buckingham ve Richard M. Vosburg ise, yetenek kavramını anlayabilmek için öncelikle yetenekle ilişkilendirilen bilgi ve beceri kavramlarını tanımlamaktadırlar. Buna göre bilgi; hem varlığı bilimsel olarak kanıtlanmış kesin ve gerçek olguları, hem de bu gerçekleri uygularken yanlışlardan öğrenilen soyut kavramları içerirken beceri; bir işi yapabilmek için belirli bir tekniği ya da metodu uygulama kabiliyeti olarak ifade edilmektedir. Yetenek ise, bir kişinin sürekli yaşadığı duygu, düşünce ve davranışları üretici bir biçimde hayatın her alanında uygulayabilmesini içermektedir (Lider insan, 2009, s. 1). Bu tanımlardan hareketle yeteneğin belirli bir potansiyel gerektirdiği, bilgi ve beceride ise, sonradan

öğrenmenin yeteneğe göre daha ağır bastığı görülmektedir. Başka bir deyişle yetenekler doğuştan gelirken beceriler büyük oranda gelişimin ve değişimin unsurlarını oluşturmaktadır. Ayrıca birçok becerinin temelini yetenekler oluşturduğu gibi becerilerde farklı yeteneklere bağlanmaktadır. Yetenek ile ilgili olarak yapılmış tanımları ortak bir paydada buluşturarak yetenek kavramını yeniden tanımlayacak olursak, çoğunlukla doğuştan gelen, davranışları etkilediği gibi davranışlardan etkilenen, belirli bir potansiyeli içeren ve bu potansiyel üzerinde farklılıklar doğuran zihinsel ve bedensel kapasitelerimiz yetenek olarak tanımlanmaktadır.

2.2. Yetenek Yönetimi Kavramı

Yetenek ile ilgili olarak yapılan tanımlara bakıldığında genel anlamda yetenek tanımının pek çok alanda kullanıldığı görülmekle birlikte kavramın eskilere dayandığını (M.Ö. 6. yy.'da Yunanistan'ın güneyinde bulunan Eski Sparta'da askeri alanda yetenek kavramı kullanılmıştır) söylemek mümkündür (Budak, 2008, s. 165).

Buna karşılık uygulamadaki yönetim anlayışının kazandığı yenilikler ile ortaya çıkan yetenek yönetimi kavramının tarihi ise, tek başına yetenek kavramı kadar eski değildir.

Yetenek yönetiminin ön plana yerleşmesini sağlayan çalışmalar Amerika'nın en büyük yönetim danışmanlığı şirketi olan Mc Kinsey & Company tarafından 1997 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalarda Mc Kinsey & Company "Yetenek için Savaşlar" adı altında yetenek yönetiminin önemine dikkat çekmektedir. Mc Kinsey & Company'nin yaptığı çalışmada 77 büyük ölçekli kurumda çalışan 6000 civarında yönetici ile gerçekleştirilen görüşmede performansta artış ve verimlilik sağlamanın temel kaynağının yetenekler üzerine odaklanmak olduğu ifade edilmektedir. Mc Kinsey & Company 2000 yılında araştırmanın ikinci ayağını da tamamlayarak toplam 13000 yönetici ve 112 büyük ölçekli şirket ile görüşmelerini gerçekleştirmiştir. Buna göre başarının temel kaynağı yeteneği doğru bir biçimde yönlendirmek ve yönetmekten geçmektedir (Mc Kinsey & Company, 2001, s. 1).

Yetenek yönetimi ile ilgili olarak farklı araştırmacıların farklı tanımları olmasına rağmen Mc Kinsey&Company'nin Yetenek tanımı şöyledir; yetenek kişilerin sahip olduğu bilgi, beceri, tecrübe, zeka, yargılama, tutum, davranış ve karakterlerin bir bütünü olup bu kavramların geliştirilmesidir. Bu uygulamanın yönetsel sistemde işlerlik kazanması da "yetenek yönetimi" olarak ifade edilmektedir.

Ünlü insan kaynakları gurusu David Ulrich'e göre yetenek yönetimi, bugün ve yarın ihtiyaç duyulacak bilgi, beceri ve değerlerin yönlendirilmesidir.

Ulrich'in yetenek yönetimi tanımı derinlemesine incelendiğinde yeteneği üç boyut içerisinde değerlendirdiği görülmektedir. Bu boyulardan ilki "Yetkinlik-tir". Yetkinlik bugün ve yarın için gerekli bilgi, beceri ve değerlerin toplamını içermektedir. İkinci boyut "Taahhüt" boyutudur. Taahhüt organizasyonun başarısı için gerekli enerjinin bütünü oluşturur. Son boyut ise, "Katkı" boyutudur. Organizasyonel düzeyde katkı işi anlamlandırmak ve amaca hizmet etmektir (Beechler & Woodward, 2009, s. 275).

Lewis ve Heckman tarafından yapılmış bir diğer yetenek yönetimi tanımında kavram girdi, süreç ve çıktı bazında özelleştirilerek belirli bir temele oturtulmaktadır (Polat, 2011, s. 3). "Girdi" olarak yetenek yönetimi; yetenek arzının ve talebinin yönetilmesi, seçme yerleştirme sürecinde uygulanması gereken bir başarı planıdır. "Süreç" olarak yetenek yönetimi; Anahtar pozisyonlardaki liderliğin devamının sağlanması ve bu yönde yetenek havuzu oluşturulması yönündeki çabaların bütünüdür. Son aşamada "Çıktı" olarak yetenek yönetimi yaklaşımı ise, doğru zamanda ve doğru yerde doğru kişilerin çalışmasıdır (Lewis & Heckman, 2006, s. 2).

Yetenek yönetimi ile ilgili olarak yapılmış farklı bir tanımda bu kavram, organizasyonlar arasındaki yarışta başarıyı yakalayabilmek için yüksek potansiyel ve yüksek performansa sahip kişilerin yetenek havuzuna alınarak organizasyonun farklı iş birimlerinde yer almalarının sağlanması olarak ifade edilmektedir (Collings & Mellahi, 2009, s. 7).

Yetenek yönetimi Evans, Pucik ve Björkman'ın tanımı ile, organizasyonel çıktılar üzerinde belirgin öneme sahip kişileri firmaya çekmek, seçmek, yerleştirmek, geliştirmek ve elde tutmak yönündeki faaliyetler bütünüdür. Evans, Pucik ve Björkman'a göre dünyada yetenekli insan bakımından herhangi bir kıtlık bulunmamaktadır. Asıl sorun doğru insanların doğru yerde olmamasıdır. Bu açıdan çalışanları doğru işlere ve kurumlara yönlendirmek ve maksimum değer üretmek oldukça önemli bir durum haline dönüşmektedir (Stan, 2012, s. 5).

Yetenek yönetimi ile ilgili olarak yapılmış tüm tanımlara bakıldığında hepsinin ortak noktasının etkinlik ve verimliliği arttırmak olduğu görülmekle birlikte kavram ile ilgili olarak tek bir tanım bulunmadığı anlaşılmaktadır. Buradan çıkarılması gereken en önemli sonuç her kurumun kendine göre bir yetenek yönetim sistemi oluşturup bu sistemi tanımlaması ve bunu stratejik boyutta uygulamaya taşıyabilmesidir.

3. İnsan Kaynakları Yönetiminin Değişen Yapısı ve Yetenek Yönetiminin Önemi

Günümüzde insan kaynakları yönetimi olarak anılan ve kurumların gelişiminde stratejik öneme sahip olan yönetim anlayışı kısa bir süre içerisinde hayata geçmiştir. İnsan Kaynakları Yönetiminin ortaya çıkışı ve günümüzdeki noktaya ulaşmasında tarihsel süreçler içerisinde yaşanan sanayi devrimi, uluslararası piyasalarda yaşanan hareketler bir diğer ifade ile küreselleşme büyük rol oynamıştır.

İnsan Kaynakları Yönetiminin temelleri aslında çalışma ilişkileri ya da personel yönetimi anlayışından da ötedir. Çalışanların ücret oranları ve bunlarla ilgili ilk kanunlar Babilli Hammurabi tarafından M.Ö. 1800'ü yıllarda ortaya atılmıştır. Ayrıca M.Ö. 1650 yılında Eski Çin'de kullanılmış olan işbölümü ve personel devri kavramları ve bu kavramların uygulamaları ilk kez insan kaynaklarına geçişin temellerini oluşturmaktadır.

Bununla birlikte günümüze daha yakın tarihlere bakıldığında 1900'ü yılların başında kurum içerisinde çalışanlara ait günlük dosyaları tutmak, vergi hesaplamalarını ve maaş hesaplamalarını yapmak, günlük devamsızlık ve devam listelerini oluşturmak önceki dönemlerde personel bölümünün faaliyet alanı altında gerçekleşirken bu süreç aslında gelecekte şekillenecek stratejik insan kaynakları yönetiminin temelini atmıştır. 1900'ü yılların başından 1950'li yıllara kadar İnsan kaynakları yönetimi ve biriminden çok personel yönetimi anlayışının etkin olduğu görülmektedir. 1900'ü yılların ortalarına gelindiğinde yasal sorumlulukların artması ve prosedürlerin yürütülmesi ile personel seçimi, ücretlendirme ve eğitim gibi fonksiyonlarla insan kaynakları birimlerinin etkinliğinin arttığı görülmektedir. 1980'li yıllar ile küreselleşmenin artan önemi beraberinde yeni yönetim stratejilerini doğurmuş ve insan kaynakları yönetimi daha da önem kazanmaya başlamıştır (Okakın, 2005, s. 1). Ortaya çıkan stratejik insan kaynakları uygulamaları ile birlikte 20.yy'ın son çeyreğinde küresel işgücü piyasalarında rekabetin hız kazanması, bilgi teknolojilerinin ön plana çıkması beraberinde farklı uygulamaları getirmiştir. Özellikle bilginin artan önemi ile beraber artık insan kaynakları departmanları farklılık ve daha fazla farkındalık yaratmak için yetenek yönetimi uygulamalarına geçmektedirler (Ceylan, 2007, s. 19). Bu süreçte personel yönetiminden insan kaynakları yönetimine geçişte yaşanan durumun, insan kaynakları yönetiminden yetenek yönetimine geçişte yaşanacağı düşünülmektedir. Günümüz insan kaynakları yönetimi anlayışının işgücünün gerek yerel, gerekse de küresel emek piyasalarındaki hareketini önemle takip ettiği ve uzun dönem stratejilerini yetenek yönetimi uygulamalarına göre şekillendirmeye çalıştığı görülmektedir. Slywotzky bu durumu günümüz üretim anlayışında kar ve de-

ğer yaratmanın değişen unsuru olan işgücünden yola çıkarak “Değer Göçü” kavramı ile ifade etmektedir. Slywotzky’nin “Değer Göçü” anlayışına göre; değer göçü yaklaşımını kavramış olan bir insan kaynakları yöneticisinin her pozisyon için farklı yeteneklere sahip işgücünü kuruma çekebilecek yaklaşımına sahip olması gerekmektedir. Böylelikle mevcut yeteneklerin geliştirilmesi sağlanarak gerçek anlamda iş başarısından söz edilebilmektedir. Bu durumda yetenek yönetiminin, insan kaynakları yönetiminin temel işlevi haline geleceği düşünülmektedir (Eroğlu, 2001, s. 1).

Günümüzde yetenek yönetimi yönetici konumunda çalışan pek çok kişinin dikkatini çekmekle birlikte özellikle üst düzey yöneticiler tarafından üzerinde önemle durulan bir konu haline almaktadır. Farklı büyüklükteki şirketlerin üst düzey yöneticileri ile yetenek yönetimi üzerine “The Economist” dergisinin yapmış olduğu araştırmada üst düzey yöneticiler zamanlarının yaklaşık olarak %30-50’lik kısmını yetenek yönetimine harcamaktadırlar. Ayrıca her on üst düzey yöneticinin yedisi zamanının %20’sini yetenek yönetimine harcamaktadır (Stan, 2012, s. 6). Yakın döneme kadar insan kaynakları yönetiminin temel odak noktası liderlik ve gelişim iken, son birkaç yılda yetenek yönetimi pek çok kurumun gündemine oturmuş olup organizasyonların temel ilgi alanı haline gelmektedir (Davis, 2011, s. 1). Bununla birlikte günümüzde etkin bir yetenek yönetimi uygulaması ile kurumlar şu sorulara yanıt aramaktadırlar;

- Yetkinlik temelli seçim süreci ile daha etkili bir yerleştirmeyi nasıl bir yönetim süreci ile gerçekleştirebiliriz?
- Sürdürülebilir liderlik yaratmak, kültür ve değerleri kuvvetlendirebilmek için daha etkin yönetim ve liderliği nasıl sağlayabiliriz?
- Her türlü eğitim ve gelişim programı ile mevcut pozisyonlar hızlı bir biçimde nasıl doldurulabilir? Doğru kişileri işe almak için mevcut pozisyonları nasıl kullanabiliriz?
- Tutarlı ve ölçülebilir yollarla insanları nasıl yönetebiliriz?
- Tepkisel ve yüksek derecede esnekliğe sahip organizasyonlar olduğumuzdan emin olmak için yüksek performans ve başarı gerektiren anahar pozisyonları nasıl tanımlarız?
- Uygun, esnek, güvenli ve zamanlı bir biçimde öğrenmeyi nasıl sağlarız?

Tüm bu sorulara aranacak yanıtlarla kurumsal anlamda yetenek yönetimi sürecinin taşıdığı önem bir kez daha vurgulanmaktadır. Yetenek yönetimine bu derecede önem verilmesinin sebepleri ise şu şekilde sıralanabilir.

➤ *Yetenek ve iş performansı arasındaki doğru orantılı ilişki*

Günümüzde şirketler artan yetenekler karşısında hem kurumsal, hem de bireysel performansın artış gösterdiğini ortaya koymaktadırlar. Örneğin 2007 yılında yapılmış bir araştırmaya göre Hackett Grubuna ait şirketler yetenek yönetimi uygulamaları ile piyasada kendileri ile aynı faaliyeti gösteren şirketler karşısında %15 daha fazla kazanç sağlamışlardır. Yetenek yönetimi ve iş performansı arasındaki doğru orantılı ilişkiye verilebilecek bir diğer örnek ise IBM’de uygulanan yetenek yönetimi uygulamalarıdır. Bu uygulamalar sonucunda IBM finansal açıdan kar sağlamıştır.

➤ *Değer yaratmanın kaynağı olarak yetenek yönetimi*

Brooking Enstitüsü’nün 1982 yılında gerçekleştirdiği bir araştırmada ortalama büyüklükteki şirketlerin değer yaratması %62’lik bir oranla sahip oldukları somut – fiziksel (makine, teçhizat) unsurlara bağlı olmaktadır. Geriye kalan %38’lik kısım ise, entellektüel sermaye gibi soyut değerleri içermektedir. Geçen süreç içerisinde 2003 yılında yapılan bir araştırmada her şey değişmiş ve oranlar tersine dönmüştür. Buna göre değer yaratmanın kaynağı %80’lik oranla emeğe bağlanırken, %20’lik oranla somut değerler olan makine, teçhizat ikinci plana yerleşmiştir.

➤ *İşlerin daha fazla karmaşıklaşması ve dinamikleşmesi*

Yeni ürünler ve yeni iş modelleri ile, artık ürünlerin piyasadaki ömrü eskisi kadar uzun olmamakta, bilgi teknolojileri ve yenilik yaklaşımının sosyo-ekonomik hayatta yaygınlık kazanması ile artık şirket merkezi belirli bir bölgeye yerleşirken üretim ve satışın yapıldığı yerler farklılaşmaktadır. Bu farklılaşma ve dinamikleşme içerisinde hem ekonomik gelişme sağlamak, hem de kalıcılığı yakalamanın temel yolu doğru zamanda, doğru yerde, doğru kişinin çalıştırılmasından yani planlanmış bir yetenek yönetiminden geçmektedir.

➤ *Piyasanın daha iyi arayış içerisinde olması*

Günümüz üst düzey yöneticilerinden yetenek yönetimi adına beklenen davranış sadece en iyi performans gösteren çalışan grubunu yetenek yönetiminin hedefleri doğrultusunda yönetmek değildir. Tüm seviyelerdeki çalışanların sahip oldukları yeteneğin kalitesini ortaya çıkarabilecek ve geliştirebilecek davranışlar sergilemeleri üst düzey yöneticilerden beklenmektedir (Wellin ve diğ., ty., s. 2-4). Bu doğrultuda üst düzey yöneticiler ve birim yöneticilerinin

insan kaynakları birimleri ile kuracakları aktif iletişimin yetenekli çalışanlar üzerinde pozitif bir etki oluşturmaları beklenmektedir.

➤ *Çalışan beklentilerindeki değişimler*

İşgücü piyasasının değişen yapısı ve küresel piyasalardaki farklılaşmalarla birlikte şirketlerin yetenek yönetimine verdikleri önem kadar çalışanlarında bu yöndeki beklentileri değişime uğramaktadır. Bugünün çalışanları kendileri için daha fazla anlam ve önem taşıyan işlerde çalışmak istemektedirler. Bu grupta çalışanlar için işe sadıklık organizasyona sadıklıktan daha önemli bir durum haline almaktadır. Ayrıca günümüz çalışanları iş ve hayat dengesi ile daha fazla ilgilenmek ile birlikte aynı zamanda kariyerlerini planlama ve geliştirme eğilimindedirler. Bu durumda şirketlerinde işgücü piyasasındaki bu değişime göre hareket ederek yapısal anlamda değişim ve gelişim göstermeleri gerekmektedir. Böylelikle istenilen seviyede işgücünün kuruma çekilmesi ve elde tutulması hedeflenmektedir (Ceylan, 2007, s. 19).

➤ *İşgücünün demografik yapısındaki değişimler*

İçerisinde bulunduğumuz dönemde işgücü piyasasında yer alan çalışanların %60'ını 60 yaş ve üzeri çalışan grubu oluşturmaktadır. 60 yaş ve üzeri bu grupta çalışanların emekliliklerini erteleyerek emek piyasasında uzunca bir süre yer almalarının sebebi çoğu zaman ekonomik sorunlar olarak nitelendirilmektedir. Bu durumda başlangıç seviyesinde çalışan genç yeteneklerin kurum içerisinde ilerlemesi zorlaşacağından gençler farklı kurumlardaki şartları değerlendirerek sahip oldukları yetenekleri ile yükselme potansiyellerinin olduğu yerlere geçiş yaparak kariyerlerinde ilerlemeye çalışmaktadırlar. Böyle bir süreçte tüm seviyelerdeki işlerde emek piyasasından ayrılışın yada emekliliğin ertelenmesi yeni işe alımları azaltacağından yeni bir depresyon durumu ortaya çıkmaktadır (Wellins ve diğ., ty. S. 2-4). Bu durumun önüne geçebilmenin en önemli unsuru 60 yaş ve üzeri çalışanlardan farklı çalışma (örneğin kısmi süreli çalışma) modelleri ile faydalanarak onları koç, mentor şeklinde çalıştırmaktır. Böylelikle 60 yaş ve üzeri bu grup hem emek piyasası içerisinde yer alarak yeni yeteneklerin geliştirilmesine katkıda bulunacak, hem de işgücü piyasasındaki işsizlik seviyesi daha da aşağıya çekilerek emek piyasalarındaki çarkın hızlı bir biçimde dönmesi sağlanacaktır (Yumurtacı, 2013, s. 27-29).

4. Yetenek Yönetiminde İşlerin ve Çalışanların Sınıflandırılması

Yetenek yönetiminde işlere ve çalışanlara yönelik sınıflandırma yol haritası sağlamak, uzun vadede işin etkinliği, karlılık ve verimlilik açısından büyük önem taşımaktadır. İşin ihtiyaç duyduğu gerekliliklere göre çalışanların belirlenmesi ancak doğru bir sınıflandırmanın ve stratejinin izlenmesi ile mümkün olmaktadır. Bu konuda Huselid ve diğerlerinin (2005, s. 3) yetenek yönetimi yaklaşımlarına bakıldığında işler; A, B ve C sınıfı pozisyonlar olmak üzere üçe ayrılarak gruplandırılmaktadır. Bu işlerden ilki olan A sınıfı işler stratejik öneme sahiptirler. B sınıfına giren işler ise, destek görevi görmektedirler. Buna karşılık C sınıfına giren işler diğer işler olarak adlandırılmakta olup, A ve B sınıfına giren işlere oranla daha az stratejik önem arz etmektedirler. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta A sınıfına giren işlerin bir kuruma ait organizasyon şemasında sürekli en üstte yer alan işler olmayacağıdır. A sınıfı olarak ifade edilen işler orta ve/veya daha alt kademedeki işleri de kapsayabilmektedirler. Bu durumda bu işlerde çalışacak kişilerde de yüksek performans ve yüksek potansiyel gücü aranmaktadır (Huselid ve diğ., 2005, s. 3). Böylelikle stratejik önemi bakımından performansı ve potansiyeli yüksek olan kişilerin A sınıfına giren işlerde çalışması, performansı yüksek olup potansiyeli düşük olan kişilerin ise, B sınıfındaki işlerde çalışması beklenmektedir. C sınıfındaki işlerde çalışanlar ise stratejik etki bakımından hem A hem B sınıfındaki işlere göre ikame edilmesi daha kolay olan grubu içermektedir (Polat, 2011, s. 6). Bahsedilen bu durumlar çalışanları yerine koyma zorluğu ve işin katma değeri bakımından yapılan sınıflandırma ile Tablo 1 ile gösterilirken, Tablo 2 ile çalışan performansı ve potansiyeli bakımından çalışanların sınıflandırılmasına yer verilmektedir.

Tablo 1: Yetenek Yönetiminde İşlerin Sınıflandırılması

		İŞİN KATMA DEĞERİ	
		DÜŞÜK	YÜKSEK
YERİNE KOYMA ZORLUĞU	ZOR	Yerine Koymak zor Düşük Katma Değer	Yerine Koymak zor Yüksek Katma değer
	KOLAY	Yerine Koymak kolay Düşük Katma değer	Yerine Koymak kolay Yüksek Katma değer

Kaynak: Lewis ve Heckman, 2006.

Tablo 2: Yetenek Yönetiminde Çalışanların Sınıflandırılması

		ÇALIŞAN POTANSİYELİ	
		DÜŞÜK	YÜKSEK
ÇALIŞAN PERFORMANSI	DÜŞÜK	İlişki sorgulanmalıdır	Yerine Koymak zor Yüksek Katma Değer
	YÜKSEK	Mevcut durum korunmalıdır	Yetenek Havuzu

Kaynak: Polat, 2011.

Kurum içi pozisyonların tanımlanmasında insan kaynaklarına göre kurumda en önemli pozisyonlar yüksek beceriye sahip, sorumluluk duygusu yüksek, çalışkan ve kendini değişen koşullara ve çevreye adapte edebilen kişilerle doldurulmalıdır. Kurum için önem taşıyan pozisyonlar olarak ifade edilen pozisyonlar kurumun stratejik hedefleri açısından değerlendirilerek belirlenmelidir. Öyle ki aynı işi yapan, aynı sektördeki iki şirket için anahtar pozisyonlar farklılık gösterebilmektedir. Örneğin, perakende sektöründe müşteri memnuniyetinin esas alındığı kurumlardan birinde temel hedef bireysel hizmetlere ağırlık verilmesi olurken, bir diğer kurumda fiyatlardaki düşüklük müşteri memnuniyetini sağlayabilmektedir. Bu durumda kurum içi pozisyonların sınıflandırılması konusunda iki kurumun uygulayacağı strateji de birbirinden farklı olacaktır. Dolayısı ile farklı birimlerde yer alan işgücünün bir kısmı A sınıfındaki pozisyonlarda hizmet verirken geri kalan işgücü B ve C sınıfındaki pozisyonlarda yer alabilmektedir. Bu pozisyonlar farklı ölçütler bakımından Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3: Yetenek Yönetiminde Farklı Kriterlere Göre A, B ve C Sınıfı Pozisyonlar

	A Sınıfı Pozisyonlar	B Sınıfı Pozisyonlar	C Sınıfı Pozisyonlar
Ölçütlerin Tanımlanması	Direkt Stratejik Etki Bu pozisyonlarda yüksek performans ve potansiyel sergilenir	Dolaylı Stratejik Etki Potansiyel Stratejik etki ama bu tip pozisyonlarda düşük Performans sergilenir	Az derecede stratejik etki

Yetki Düzeyi	Bağımsız karar verme	Belirli süreçler takip edilerek karar verme	İşte inisiyatif düşüktür
Ücret Belirlenmesi	Performans	İş seviyesi	Piyasa fiyatları
Değer Yaratmanın Etkisi	Önemli derecede gelir yaratır veya maliyeti azaltır	Değer yaratan birimleri destekler	Ekonomik etkisi düşüktür
Hatanın Sonuçları	Yüksek maliyete yol açabilir ve önemli derecede gelir kaybı vardır	Yüksek maliyete yol açabilir ve değeri azaltır	Maliyetli olması gerekli değildir
Yanlış İstihdamın Sonuçları	Önemli eğitim maliyeti ve gelirden kayıp	Göreceli olarak kolaylıkla pozisyon doldurularak çare bulunur	Yeni kişilerin bulunması B sınıfı işlerden daha kolaydır

Kaynak: Huselid, Beatty ve Becker, 2005'ten yararlanılarak hazırlanmıştır.

5. Yetenek Yönetiminde Yeteneği Belirleyen Faktörler

Genel anlamda yeteneğin nitelik ve niceliğini dört faktör belirlemektedir. Bu faktörler sırasıyla; küresel ekonomik ve demografik süreçler, işgücü hareketliliğinin artması, iş çevrelerinde, becerilerde ve kültürel yapılarıdaki değişimsel hareketler ve emek piyasasındaki çeşitliliklerdir. Bu faktörler başlık olarak verilmek yerine içeriklerinin daha iyi anlaşılabilmesi açısından her biri kısaca özetlenmektedir.

5.1. Küresel Ekonomik ve Demografik Süreçler

Azalan doğum oranları, artan yaşam süreleri ile beraber yaş grafiğinin artış göstermesi nüfusun genel yapısında olduğu gibi işgücü arzında da yaşlanma meydana getirmektedir. Bu durum yetenek yönetimi sürecinin de ye-

niden şekillenmesine sebep olmaktadır (Yumurtacı, 2007, s. 10). Özellikle yaşlanmanın yoğun olarak yaşandığı gelişmiş ülkelerde ileri teknolojilerden faydalanılarak süreci kendileri açısından olumlu yöne taşıma çalışmaları hız kazanmaktadır. Öyle ki küresel işgücü hareketleri özellikle nüfusları yaşlanan gelişmiş ülkelerin yakından ilgilendiği alanlar haline dönüşmektedir. Bu durum beraberinde yetenek için savaşları ve daha fazla mücadele etmeyi meydana getirmektedir.

5.2. İşgücü Hareketliliğinin Artması

Küreselleşme ile sınırların kalkması beraberinde işgücünün hareketliliğini de arttırmaktadır. Günümüzde genellikle beyin göçü olarak ifade edilen bu durum ile yetenekli işgücü diğer çalışan gruplarına nazaran daha hareketli hale gelmektedir. Ancak kimi durumlarda da tersine göç ile birlikte ülkelerine geri dönenler yüksek seviyedeki eğitim ve sektör deneyimleri neticesinde gittikleri ülke ile kendi ülkeleri arasında köprü görevi oluşturmaktadır. Bu durumda yeterli ve etkili hükümet politikaları ile tersine göç dinamik bir şekle dönüştürülmeli ve beyin döngüsünün işlerliği artırılmalıdır. Bu şekilde ülkeler arasında ikili işbirliği sağlanarak bilgi alışverişinin yaygınlaştığı yeni bir sistemin oluşturulması hedeflenmelidir.

5.3. İş Çevrelerinde, Becerilerde ve Kültürel Yapıdaki Değişimler

Sadece sermayeye dayalı üretimi içeren bir ekonomik yapıdan bilgi temelli bir sisteme geçildiğinde, yetenek için savaşların küresel anlamdaki etkileri farklı sonuçları ortaya çıkarmaktadır.

Gelişmiş ülkelere bakıldığında bu ülkelerde hizmet sektörünün ağırlık gösterdiği görülmektedir. Örneğin; AB’de işlerin %71’ini hizmet sektörü oluşturmaktadır. Hizmet sektörü üzerine şekillenen ekonomiler insan sermayesi üzerinde olan yatırımlarını daha da arttırmaktadırlar. Hizmet sektöründe kurumlar artık yetenekli çalışanları işe almak, onları elde tutmak, bu çalışanların verimliliklerini artırmak için eskisinden daha fazla etkinlik göstermektedirler. Organizasyonel gelişim ve kültür açısından bakıldığında kurumların artık gelişim dinamikleri içerisinde hızlı gelişim ve değişim göstermeyen çalışanları kurum dışına ittikleri görülmekle birlikte, gelişim gösteren yetenekleri bulmak için çaba harcadıkları dikkat çekmektedir. Bu durumda başta ülkeler olmak üzere kurumların bürokratik ve hiyerarşik yapılarını alt seviyelere indirerek yetenekli işgücünün bulunması konusunda hız kazanmaları ve yeni teknolojileri kullanarak sisteme uyum sağlamaları gerekmektedir.

5.4. Emek Piyasalarındaki Çeşitlilik

Küresel bir ortamda faaliyet gösteren kurumların yapısına bakıldığında birbirinden farklı çalışanlar ve çalışma şekillerinin mevcut olduğu bir emek piyasası dikkat çekmektedir. Artık bir kurumun içerisinde etnik açıdan, kültürel açıdan, kuşak (nesil) ve cinsiyet açısından farklı işgücü yer almakla birlikte işgücünün sayısının ve çeşitliliğinin her geçen gün arttığı görülmektedir. Öyle ki bir kurum hatta daha belirgin olarak bir ofis içerisinde iki hatta üç kuşağın bir arada çalıştığına şahit olunmaktadır. Bebek patlaması kuşağından, X ve Y kuşağına kadar çalışanların bir arada olması bunun bir göstergesidir.

Bununla birlikte kadın istihdamının emek piyasasındaki artışı ile yetenekli kadın çalışanların kuruma çekilmesi, pozisyonların kadın işgücü ile doldurulması ve böylelikle kadınların işgücü içerisinde daha etkin bir biçimde elde tutulmasını sağlayıcı politikalar olduğu görülmektedir. Özellikle eskiden stratejik önem arz eden pozisyonlar için yalnızca birkaç kadın çalışan istihdam edilirken yetenek yönetimi uygulamaları ile daha fazla oranda kadın çalışanın bu pozisyonlarda çalıştığı bu anlayışı doğrulamaktadır (Beechler & Woodward, 2009, s. 274-275).

6. Yetenek Yönetiminin Sorumluları

Yetenek Yönetimi konusunda kurum içerisinde kimler sorumludur? sorusuna verilen cevap genellikle insan kaynakları birimi şeklinde olsa da genel olarak yetenek yönetimi uygulamalarından kurumda bulunan herkesin sorumlu olduğunu söylemek mümkündür (Trudel, 2011, s. 1).

Öte yandan tüm sorumluların yetenek yönetimi uygulamalarında tek başına çalışması da bir anlam ifade etmeyeceği için sorumluların işbirliği içerisinde çalışmaları, enerji ve çabalarını gerek kurum içinden çalışanları kurumda tutmak, gerekse de kurum dışından yetenekli çalışanları kuruma çekmek için harcamaları gerekmektedir. Ancak böyle bir uygulama ile yetenek yönetiminden başarılı sonuçlar elde edilmesi beklenmektedir (Abudi, 2011, s. 1).

6.1. Yetenek Yönetiminde Üst Düzey Yöneticilerin Rolü

Bugün pek çok kurum yeteneğin kendileri için en önemli varlık olduğunu savunmaktadır. Ancak bu duruma çalışanlar açısından bakıldığında bazı çalışanlar yetenek yönetimi uygulamalarının sadece teoride kaldığını düşünmektedir. Bu bakış açısının değişmesi için uygulamaya ağırlık verilerek yeteneğin ve yeteneği yönetmenin ne derecede önemli olduğu çalışanlara hissettirilmelidir. Bahsedilen bu durum bizlere Kelleher'in bir sözünü hatırlatmaktadır; "Çalışanlarınıza müşterilerinizmiş gibi davranın, bu şekilde onlara doğru bir tutum-

la yaklaştığınızda çalışanlarınız da müşterilerinize doğru bir biçimde davranırlar”. Kelleher’in bu ifadesi yetenek yönetimi anlamında düşünüldüğünde üst düzey yönetimin yetenek yönetimi sürecinde sahip olduğu etkinin organizasyonel gelişim açısından ne derecede önemli olduğu görülmektedir.

Özellikle günümüz koşullarında rekabetin yoğunlaşması ile yetenekli çalışanlara ulaşmak ve onları kurumumuza çekmek açısından durum daha da büyük önem arz etmektedir. Öyle ki kurumun gelecekte varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan karlılık ve verimlilik anlayışı yetenek yönetimi uygulamaları ile değişerek, birlikte büyüelim ve gelişelim anlayışına dönüşmektedir. Aslında kurumlar çalışanlarını geliştirmek açısından eğitim, beceri geliştirme vb. fırsatlar sunarken aynı zamanda kendileri de gelişmekte ve rakiplerinin önüne geçmektedirler (Bock, 2012, s. 1).

Kurumların içerisindeki iş akışı bakımından insan kaynakları birimleri, yetenek yönetimi sürecinden sorumlu olarak görülürken üst düzey yöneticiler de yeteneklerin bulunması, yeteneklere rehberlik edilmesi, geliştirilmesi süreçlerinde azami derecede sorumluluğa sahip olmaktadır (Ulrich & Smallwood, 2009, s. 116-118). Bu noktada yetenek yönetimi açısından üst düzey yöneticilerin tanımlayıcı, değerlendirici, geliştirici ve yetenekleri örtüştürücü bakımdan etkinlik sağladığı görülmektedir (Trudel, 2011, s. 1). Konu ile ilgili “The Economist Intelligence”nin çalışmasında yetenek yönetiminde sorumluluk dağılımı bakımından üst düzey yöneticilerin etkinliği ortaya konmaktadır. Çalışmanın sonucuna göre; yaklaşık 20 üst düzey yönetici ile yapılan görüşmede yöneticilerin çoğunun işte geçen çalışma sürelerinin %20-50’lik kısmını yetenek yönetimine ayırdığı ortaya çıkmaktadır. Üst düzey yöneticilerin yetenek yönetimine bu derecede önem vermelerinin sebebi organizasyonel gelişimde en fazla rol oynayan unsurun emek olmasıdır (The Economist Intelligence, 2006, s. 3). Bu durumu destekleyici olarak bugün pek çok üst düzey yöneticinin yetenek yönetimine harcadıkları sürenin artması ile birlikte buldukları kurumun verimlilik oranındaki artışların önceki birkaç yıla göre yaklaşık olarak iki ila üç katlık artış gösterdiği görülmektedir. Bunun için yetenek yönetimi şu anda ve gelecekte mutlaka üst düzey yöneticilerin ajandalarında bulunması gereken konuların başında yer almalıdır.

6.2. Yetenek Yönetiminde Orta Düzey Yöneticilerin Rolü

Orta düzey yöneticilerin onayladığı çalışma planları ve iş stratejileri kuruma ait yetenek yönetimi sisteminin uygulanmasında kullanılmaktadır. Bunun sebebi yetenek yönetiminin iş stratejisinin odak noktası olmasıdır (Trudel, 2011, s. 1). Durum iş stratejileri, çalışma planları ve yetenekleri kapsayan üçlü bir yapı içerisinde değerlendirildiğinde, kurum içerisindeki yetenekleri geliş-

tirecek ve onları daha ileri noktalara taşıyacak olan sadece üst yönetim veya insan kaynakları birimleri değildir. Aslında yetenek yönetimi sürecinde etkinliği en fazla olan kişiler orta düzey yöneticilerdir. Ancak orta düzey yöneticiler yeteneklerin yönetiminde düşünüldüğü kadar istekli değildirler. Bunun çeşitli nedenleri olmakla birlikte, en bilinen nedenleri yetenek geliştirme sürecinin ayrı bir emek ve zaman gerektirmesi, günlük iş akışının yanında yeteneklerin yönetilmesi ile ilgili süreçlerin orta düzey yönetici için fazladan bir yük oluşturması anlayışıdır. Başka bir nedeni ise, orta düzey yöneticilerin kendilerinden daha yetenekli bir çalışanı yetiştirmeleri ile birlikte ileride bu yeteneğin kendisini yetiştiren orta düzey yöneticisinin yerine geçerek yöneticisinin yerini alması yönündeki endişedir. Bu noktada en büyük görev üst düzey yönetime düşmekte olup, açık bir iletişim ile birlikte bu endişenin ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bu durumda orta düzey yönetime düşen en büyük görev ise, organizasyonel gelişimi ve başarıyı engelleyecek davranışlardan uzaklaşmak ve yetenekli çalışanları en etkili şekilde yöneterek kurumun geleceği açısından gerekli emek, zaman ve özveriye göstermeleridir (Çırpan & Şen 2009, s. 116). Bu şekilde bugünün ve geleceğin yeteneklerinin bulunması, geliştirilmesi, kurum içinde tutulması ve organizasyonun başarılı bir büyüme göstererek rekabet koşullarında ayakta kalması sağlanacaktır (Grossman, 2007, s. 2).

6.3. Yetenek Yönetiminde İnsan Kaynakları Bölümünün Rolü

Bir kurum ile ileride o kurumda çalışma olasılığı bulunan kişilerin ilk karşılaşacağı birimin insan kaynakları birimi olması yetenekli çalışanların kuruma çekilmesi bakımından insan kaynakları yöneticilerine yetenek yönetimi süreci boyunca stratejik bir görev yüklemektedir. Artık insan kaynakları birimlerinin görevleri yalnızca işe girişten işten çıkışa kadarki süreçte tek başına raporlama yapmak yada bordro hazırlamak değildir. Aksine insan kaynakları son yıllarda klasik görevlerinin yanı sıra farklı bir perspektifte hareket etmektedir. Bu durumda insan kaynakları yöneticilerinin küresel koşullardaki değişimler karşısında kendilerini yenilemeleri, uzmanlaşmaları, şartlara ve organizasyonun stratejilerine, adayların yapısına daha geniş ve farklı bir bakış açısı ile bakmaları, farklılığı ve çeşitliliği avantaj olarak görmeleri gerekmektedir. Aksi takdirde rekabet koşullarının her geçen gün hız kazandığı günümüz dünyasında ihtiyaç duyulan yeteneklerin kuruma çekilmesi zorlaşacaktır (Jayne, 2006, s. 19).

Günümüzde yetenek yönetiminin dünyada artan önemi karşısında çoğunlukla yetenek yönetimi sürecinin uygulayıcıları olan insan kaynakları birimlerinin etkinliği de artmaktadır. Bu durum insan kaynakları uygulamalarını stratejik açıdan destekleyen insan kaynakları profesyonelleri açısından olum-

lu bir durumdur. Yapılan araştırmalar göstermektedir ki yetenek yönetimi sürecine rehberlik eden ve yetenek yönetimi sürecinde ortaya yeni fikirler sunan insan kaynakları yöneticileri klasik hale gelmiş uygulamaların yanı sıra yeni iş hedeflerinin belirlenmesi ve yeni gelişimsel programların hayata geçirilmesinden de sorumlu olmaktadırlar (The Economist Intelligence, 2006, s. 8). Bu bağlamda yetenek yönetimi sürecinin hayata geçirilmesinde insan kaynakları birimlerinin temel görevleri sürecin içerisinde yer alan diğer sorumlularla etkileşim halinde olarak destek, disiplin ve sürekli geliştirme faaliyetlerinde yer almalarıdır. Bu uygulamaya ek olarak insan kaynakları birimleri insan kaynaklarının tüm fonksiyonlarının (işe alım, performans değerlendirme ve ücretlendirme, eğitim vb.) içerisine yetenek yönetimi uygulamalarını aktif bir biçimde yerleştirerek organizasyonel gelişime katkıda bulunmalıdırlar (Çırpan & Şen, 2009, s. 116).

6.4. Yetenek Yönetiminde Çalışanların Rolü

Yetenek yönetimi sistemi açısından çalışanların sahip oldukları yetenekler organizasyonel gelişim sağlanmasında doğrudan etkili olmaktadır. Çalışanlar kurumun amaçları doğrultusunda kendi performans hedeflerini geliştirmekten sorumludurlar. Çalışanların performans geliştirme planlarının uygulanması sonucu ortaya çıkan performansları ile ilgili olarak yöneticilerinden aldıkları geri beslemeler onların gelişimini sağlamakta etkin olmaktadır. Bilinçli bir şekilde hareket eden çalışanların yöneticileri ile sağlayacağı işbirliği ile organizasyonel başarıda gözle görülür bir gelişme beklenmektedir. Böylelikle yöneticileri tarafından en doğru biçimde kariyer planı yapılan yeteneklerin motivasyonu artacağı gibi, çalıştıkların işe ve kuruma olan bağlılıklarında pozitif yönde bir ilerleme kaydedeceği düşünülmektedir.

Özetle yetenek yönetiminde sorumluluklar açısından her kurumun kendine özgü bir sistem uygulayarak etkili bir yetenek yönetimi ekibine sahip olması gerekmektedir. Bu ekip üst düzey yöneticiler, birim yöneticileri ve uzmanlar, insan kaynakları birimi ve çalışanlardan oluşan bir yapıyı içermelidir. Bu taktiksel takım insan kaynakları planlaması doğrultusunda ortaya çıkacak işgücünü gözden geçirme, değerlendirme, yeni iş gücü sağlama, geliştirme açısından yetenek yönetimi sistemi ve stratejisi oluşturarak uygulanabilir bir yetenek yönetimi anlayışını hayata geçirmeyi hedeflemelidir (Trudel, 2011, s. 1).

7. Yetenek Yöneticisinin Sahip Olması Gereken Özellikler

Başarılı bir yetenek yönetimi süreci için öncelikle bu sürecin uygulayıcıları olan yetenek yöneticilerinin sahip olması gereken temel özellikler bulunmaktadır. Bu özellikler empati, esinleme, başkalarını geliştirme olarak sınıf-

landırılırken ayrıca sosyal beceri düzeyinin en üst seviyede kullanılmasını da gerektirmektedir. Bunlar sırası ile şöyle açıklanmaktadır;

➤ *Empati*: Empati yönü güçlü yöneticiler duygusal anlamda duruma net bir biçimde hakim olabildiklerinden söz ile açıklanamayan ancak duygusal yönden hissedilen olguları sezebilmektedirler. Empati anlayışı üst düzeyde olan yöneticiler yetenekleri dinledikten sonra yeteneklerin etkin bir biçimde değerlendirilmelerine dair düşüncelerini zihinlerinde net bir tabloya dönüştürebilmektedir.

➤ *Esinleme*: Esinleme becerisini üst düzeyde kullanabilen bir yönetici ortaya koyabileceği ortak vizyon- misyon ve değerler yaklaşımı ile yetenekli çalışanları aktif duruma geçirmektedir. Böylece ortak bir amaç etrafında hareket etmenin getireceği hazzı kuruma olduğu kadar çalışanlara da yansıtmaktadır. Bu durumda esinleme özelliğine sahip yöneticiler ilgi uyandırdıkları gibi ilham da vermektedirler.

➤ *Başkalarını Geliştirmek*: Etkin bir yetenek yöneticisi sahip olduğu yada ileride muhtemelen sahip olacağı yetenekli çalışanları geliştirmek yönünde aktif rol üstlenmektedir. Özellikle karşısında yer alan yetenekli çalışanın hedeflerini bilmekte ve buna göre bu çalışana ait güçlü ve zayıf yönleri aynen kurumlara ait somut analizler gibi masaya yatırmaktadır. Böylelikle ortaya çıkan sonuçta yetenek yöneticisinin doğru zamanda ve koşullarda yapacağı geri besleme ile gerçekçi bir amaç belirlenirken etkin bir geliştirme sistemi hedeflenmektedir (Beceren, 2012, s. 1).

Temelde bu üç özelliği içselleştiren yetenek yöneticilerinin yetenek yönetiminin uygulanması sürecinde daha verimli olacakları düşünülmektedir.

8. Küreselleşme ve Yetenek Yönetimi

Küresel anlamda yaşanan değişikliklerle birlikte kurumsal anlamda başarıyı sağlanmanın ve bu başarıyı sürdürülebilir hale getirmenin temel unsuru yeteneklerin doğru bir biçimde belirlenmesi ve yönetilmesinden geçmektedir (Bersin, 2011, s. 8-9). Özellikle küresel pazarda stratejik role sahip yetenekli çalışanlar düşünüldüğünde, başarının anahtarının kurumun yapısal özellikleri ile çalışanların özelliklerinin örtüşmesi sonucu elde edileceği anlaşılmaktadır. Bu açıklamalardan hareketle küresel anlamda yetenek yönetiminden beklentiler şu şekilde ifade edilmektedir;

➤ Küresel yetenek yönetimi yetenek stratejileri içerisinde iş stratejilerinin dönüşümünü sağlayarak tüm stratejik süreçlerde yeniden yapılanmayı sağlayıcı bir köprü vazifesi görmelidir.

➤ Küresel yetenek yönetiminde kurum içi doldurulacak pozisyonlar belirlenerek bu pozisyonlar küresel anlamda yetenek arayışı anlayışı ile uygun yeteneklerle doldurulmalıdır. Ayrıca bu yeteneklerin seçiminde kurum kültürüne kolayca adapte olabilen ve kurum kültürünü aktif bir biçimde temsil edebilecek işgücüne ulaşabilmek hareket noktası olmalıdır.

➤ Çalışanların kurum içine çekilmesi, yerleştirilmesi, kariyer gelişimi, eğitimi ve kurum içinde tutulması küresel süreçler göz önüne alınarak planlanmalıdır, öyle ki uluslararası standartlarda yetenek yönetim sistemleri incelenerek kurum bazında bölgesel olarak uygulanabilir sistemler oluşturmak hedeflenmelidir (Stan, 2012, s. 6).

Bununla birlikte küresel yetenek yönetimi sürecini şekillendiren farklı durumlar da bulunmaktadır. Bu durumlar; ihtiyaçtan daha az sayıda yeteneğe sahip olmak, ihtiyaçtan daha fazla sayıda yeteneğe sahip olmak, yeteneğin kurum içinde yanlış pozisyonlarda yer alması ve yeteneğe ödenen ücretlerdeki bozukluklar olarak belirtilmektedir. Buna göre ihtiyaçtan daha az sayıda yeteneğe sahip olduğunda; yetenek havuzlarının yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Ancak kurumun belirli bir yetenek havuzu olmaması halinde işin gerektirdiği özellikler küresel boyutta düşünülerek yetenek arayışına geçilmesi yönünde hareket edilmelidir. İkinci durum olan ihtiyaçtan fazla yetenek ile karşılaşılması durumunda; yetenekler kurumun bünyesel özelliklerine göre farklı ülkelerde açılacak stratejik iş birimlerinde görevlendirilmelidirler. Üçüncü olarak yetenekler kurum içerisinde yanlış pozisyonlara yerleştirilmişler ise, bu kişileri işten çıkarmak hem kurum adına, hem de çalışanlar adına doğru bir yaklaşım olarak nitelendirilmemektedir. Bu durumdaki çalışanları sahip oldukları yetenekler göz önüne alınarak maksimum fayda sağlayabilecekleri iş birimlerine yönlendirmek hedeflenmelidir. Böyle bir durumda işten çıkarma uygulanacaksa ortaya çıkacak maliyet ve kurumun prestij kaybı hesaba katılmalıdır.

Son olarak yetenekli çalışanlara ödenen ücretin yapısındaki bozukluklar değerlendirildiğinde, kurumun kendi bünyesinde oluşturduğu ücretlerin küresel piyasalardaki ücret politikaları ve ülkesel ücret politikaları göz önüne alınarak yeniden değerlendirilmesi ve optimum fayda sağlayacak (hem çalışanlar, hem de kurum açısından) yaklaşıma göre karar verilmelidir (Schuler ve diğ., 2011, s. 506-516).

Bununla birlikte 21. yy'da dünyada artan işgücü hareketliliği ile yüksek yeteneklere sahip bireyler için küresel piyasalarda iş fırsatlarının hız kazandığı görülmektedir. Öyle ki artık yetenekler henüz aktif anlamda işgücü piyasasına adım atmadan fark edilmekte ve kuruma kazandırılmaya çalışılmaktadırlar. Bu durumun en somut örneği yüksek öğrenim sürecinde olan öğrencilerdir.

Bireyler genellikle üniversite sonrasında herhangi bir alanda yüksek lisans veya doktora derecesi almak için yurt dışına gittiklerinde eğitimleri sonrasında aldıkları iş teklifi ile gittikleri ülkede birkaç yıl kalıp kendi ülkelerine geri dönüyorlarsa bu beyin döngüsüdür. Ancak eğitimleri sonrasında aldıkları iş tekliflerini uzun vade için değerlendirip gittikleri ülkede kalıyorlarsa bu beyin göçüdür (Solimano, 2003, s. 15-20).

Yetenek için savaşlarda önem arz eden durum beyin göçü ve beyin döngüsünün ülkelere sağlayacağı fayda ya da zarardır. Küresel anlamda hız kazanan yetenek yönetimi uygulamaları ile yurt dışına giden öğrencilerin eğitimleri sonrası bir kısmının ülkelerine geri döndüğü, geri dönmeyenlerin ise, eğitimlerini tamamladıkları ülkenin emek piyasasında başta özel sektör ve üniversite araştırma merkezleri olmak üzere, endüstri, devlet, çok uluslu şirketlerde çalışmaya başladıkları görülmektedir. Özellikle uluslararası yatırım projelerinin gerçekleştirilmesinde yetenekli çalışanlara duyulan ihtiyaç önemli boyuttadır. Teknik, idari ve danışmanlık alanında projelerde çalışan bu kişilerden temel beklenti çalışmaya başladıkları ülkedeki işlere kolay uyum sağlayabilmeleridir. Çalışanların temel beklentileri ise, sahip oldukları yetenekler ile kariyer gelişimlerini devam ettirebilecekleri ortamın olup olmaması, iki ülke (kendi ülkeleri ile buldukları ülke) arasındaki ücret farkları ve yaş faktörüdür. Bu durumda yetenekli işgücü açısından ücretin tek başına çekici unsur olmadığı görülmektedir. (Mc Namee Center for Digital Strategies at The Tuck School of Business, 2008, s.4-11). Bu sebeple beyin göçü yerine beyin döngüsü ile yetenekli işgücünün küresel anlamda becerilerini geliştirebileceği bir ortamın mümkün kılınması temel amaç olmalıdır. Böylelikle sahip olunan yetenekli işgücü ile kalkınmanın hız kazanması sağlanacağı gibi işini severek yapan, motivasyonu yüksek mutlu çalışanlara sahip olunacağı düşünülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

21.yy'ın bilgi toplumlarında organizasyonlar için stratejik değer arz eden temel konu emeğin doğru bir biçimde kuruma çekilmesi, geliştirilmesi ve kuruma bağlılığının sağlanmasıdır. Bu noktada rekabet koşullarının hız kazanması ile kurum için gerekli olan yeteneğe zamanında ulaşmak önem arz etmektedir. Böyle bir durumda yetenek yöneticilerinin stratejik bir bakış açısı ile hareket etmeleri ve küresel süreçleri göz önünde bulundurmaları gerekmektedir. Başarılı bir yetenek yönetimi süreci için, üst düzey yöneticiler süreci sadece insan kaynakları birimlerinin görevi olarak görmemelidirler. Bu konuda Odom'un "70-20-10 Modeli"ni uygulayarak zamanlarının %70'ini çalışanlarını geliştirme faaliyetlerine, %20'lik kısmını görev ve davranış odaklı koçluk ve mentorluk uygulamalarına ayırmalıdır. Geriye kalan %10'luk dilimi ise, günlük

işleri için kullanmalıdırlar. İnsan kaynakları birimleri ise, üst düzey yönetimce belirlenen yeteneklerin bulunması ve geliştirilmesi aşamasında strateji gelişimine katkıda bulunmalıdırlar (Borne, 2012, s. 1). Gerekli stratejilerin belirlenmesinin ardından kurum içerisinde yetenek standardını belirlemeli ve bu standarda göre yetenek havuzları oluşturulmalıdır. Ancak planlı bir biçimde gerçekleştirilebilecek liderlik anlayışı ile yetenek yönetiminin istenen standarda sahip olması beklenmektedir. Bu noktada yetenek yönetimi sürecinin etkin olup olmadığını tespit etmek için kurumlar adına yetenek yöneticileri kendilerine şu soruları sormalıdırlar;

- İşi anlamlandırma ve çalışan memnuniyeti bakımından çalışanlarımızla beraber çalışıyor muyuz?
- Çalışan eğitimine inanıyor muyuz ve bu yönde neler yapıyoruz?
- Çalışanlarımızı becerilerini geliştirmeleri yönünde destekliyor muyuz?
- Çalışanlarımızın iş dışındaki yaşantılarına saygı gösteriyor muyuz? (Lee, ty.).
- Çalışanlarımızın işlerini severek ve isteyerek yapmalarını sağlayabilecek bir iş çevresine sahip miyiz?
- Çalışanlarımıza düşüncelerini rahatça ifade edebilecekleri ortamlar sağlıyor muyuz yoksa kendi fikirlerimizde ısrarcı mı davranıyoruz?
- Çalışanlarımız kurumumuzda çalışırken sahip oldukları yetenekleri kullanabildiklerini düşünüyorlar mı?
- Sahip olduğumuz yetenek havuzlarını sadece bilgisayar ortamında mı bulunduruyoruz yoksa bu yetenek havuzlarının kurumumuz ve çalışanlarımız açısından uygulanabilir bir etkisi var mı?
- Sahip olduğumuz yeteneklerle biz çalışanlarımızın yerinde olsaydık kendi kurumumuzda çalışmayı tercih eder miydik?

Benzer şekilde üretilebilecek pek çok soruya çalışanlarımızın ve bizim içtenlikle vereceğimiz yanıtların yetenek yönetim sistemimizi değerlendirmek açısından önemli bir etkiye sahip olacağını söylemek mümkündür. Bu noktada henüz yetenek yönetimi sürecine geçmemiş olan kurumların da bu sorulara verecekleri yanıtların sahip oldukları iş stratejileri ve emek açısından kendilerini sorgulamalarında yol gösterici olacağı düşünülmektedir. Ayrıca işgücünün etkinliği açısından yakın dönemde yetenek yönetim sistemlerinin şekillenmesinde olumlu etkiler yaratacağı tahmin edilmektedir.

KAYNAKÇA

Abudi, G. (2011). *Who is Responsible for Developing Talent?* <http://www.ginaabudi.com/who-is-responsible-for-developing-talent/management.html>, Erişim tarihi: 19.11.2012.

Aykaç, M., Parlak Z. ve Özdemir, S. (2009). *Küreselleşme Sürecinde Rekabet Gücünün Artırılması ve Türkiye’de KOBİ’ler*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.

Beceren, E. (2012). *Yetenek Yönetimi ve Sosyal Zeka*.

<http://www.ikpaylasim.com/yetenekyonetimi-ve-sosyal-zeka/>, Erişim tarihi: 04.09.2012.

Beechler, S. & Woodward I.C. (2009). “The Global “War for Talent”, *Journal of International Management*, 15, 273-285.

Bersin, J. (2011). Strategic HR and Talent Management: Predictions for 2012, Driving Organizational Performance Amidst an Imbalanced Global Workforce, *Bersin & Associates Research Report*, November 2011.

Blass, E. (2007). *Talent Management Maximising Talent for Business Performance*, *Executive Summary*, Chartered Management Institute and Ashridge Consulting.

Bock, H. (2012). *The CEO’s Role in Talent Management*.

www.talentmgt.com/articles/view/the-ceo-s-role-in-talent-management, 04.12.2012.

Borne, K. (2012). *Who is Responsible for Talent Management?*. kurtborne.com/2012/07/25/who-is-responsible-for-talent-management/, Erişim tarihi: 05.07.2013.

Budak, İ. (2008). Üstün Yeteneklilik Kavramı ve Tarihsel Gelişim Süreci, [Elektronik versiyon]. *Journal of Qafqaz University*, 1, 164-173.

Buzzle, (ty.). *Talent Management*. www.buzzle.com/editorials/12-16-2004-63026.asp, Erişim tarihi: 01.07.2013.

Ceylan, N. (2007). *İnsan Kaynakları Yönetiminde Yetenek Yönetimi ve Bir Uygulama*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.

Collings, D.G. & Mellahi K. (2009). Strategic Talent Management: A review and research agenda, [Elektronik versiyon]. *Human Resource Management Review*, 19, 304–313.

Çırpan, H. & Şen A. (2009). İşletmelerde Yeniliği Geliştirmede Etkili Bir Araç: Yetenek Yönetimi, [Elektronik versiyon]. *Çerçeve Dergisi*, Eylül Sayısı, 110-116.

Davis, E. (2011). *The Critical Human Capital Issues of 2011 Report*, Institute for Corporate Productivity.

Doğan, S. & Demiral Ö. (2008). İnsan Kaynakları Yönetiminde Çalışanların Kendilerine Doğru Yolculuk Yöntemi: Yetenek Yönetimi, [Elektronik versiyon]. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 145-166.

Eren, E. (2004). *Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi*, İstanbul: Beta Basım.

Eroğlu, U. (2001). İnsan Kaynakları Yönetiminde Yeni Yönelimleri Hazırlayan İki Güç: Sanal Organizasyonlar ve Stratejik Tabanlı Düşünce, [Elektronik versiyon]. *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 2, 1.

Giddens, A. (2000). *Sosyoloji*, Ankara: Ayraç Yayınevi.

Grossman, R.J. (2007). New Competencies for HR, [Elektronik versiyon]. *HR Magazine*, 6, 58-62.

Huselid, M.A., Beatty R. W. ve Becker B. E. (2005). "A Players or A Positions" The Strategic Logic of Workforce Management, [Elektronik versiyon]. *Harvard Business Review*, December, 110-117.

Jayne, V. (2006). *How to Run The Talent Show, Management*. August, People Issues, 19. <http://www.archivesearch.co.nz/?webid=mgt&articleid=22751>, Erişim tarihi: 08.07.2013.

Lee, D. (ty.). *How to Attract and Retain Great Employees*. www.humannatureatwork.com, Erişim tarihi: 25.06.2013.

Lewis, R.E. & Heckman, R.J. (2006). "Talent Management: A Critical Review", *Human Resources Management Review*, 16, 139-154.

Liderinsan, (2009). *Yetenek nedir? Yeteneklerimizi yönetebilir miyiz?* liderinsan.com.tr/yetenek-nedir-yeteneklerimizi-yonetebilir-miyiz.html, Erişim tarihi: 25.06.2013.

Mc Kinsey & Company (2001). *The War for Talent Organization and Leadership Practice*, McKinsey & Company.

Mc Namee Center for Digital Strategies at The Tuck School of Business (2008). *Global Talent And The Next Generation Workforce A Through Leadership Roundtable on Digital Strategies*, Glassmeyer.

Okakın, N. (2005). *Marmara Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri ABD İnsan Kaynakları Yönetimi Tezli Yüksek Lisans Ders Notları*, İstanbul.

Polat, S. (2011). *Yetenek Yönetimi*, [Elektronik versiyon]. *Dosya Ankara Sanayi Odası Yayın Organı*, Mayıs- Haziran 2011, 27-38.

Schuler, R.S., Jackson, S.E. ve Tarique, I. (2011). *Global Talent Management and Global Talent Challenges: Strategic Opportunities for IHRM*, [Elektronik versiyon]. *Journal of World Business*, 4, 506-516.

Seyyar, A. (2002). *Sosyal Siyaset Terimleri Ansiklopedik Sözlük*, İstanbul: Beta Basım.

Solimano, A. (2003). *Globalizing Talent and Human Capital: Implications for Developing Countries*.

Stan, L. (2012). *Talent Management and The Cultural Influences on Human Resources Management Process A Comparison on HRM Practices Between Companies From Sweden and Romania*. Master Thesis in Management, University of Gothenburg, Sweden.

The Economist Intelligence (2006). *The CEO's Role in Talent Management How Top Executives from Ten Countries are Nurturing The Leaders of Tomorrow*, The Economist Intelligence Unit.

Tonta, Y. & Küçük, M.E. (2005). "Sanayi Toplumundan Bilgi Toplumuna Geçişte Temel Dinamikler, Bilgi Çağı ve Teknolojik Gelişmeler Işığında Toplum, Yönetim, Yönetici ve Lider Yaklaşımları", *Uluslararası Sempozyumu 12-13 Mayıs 2005*. İstanbul.

Trudel, N. (2011). *Who is Responsible for talent Management?* <http://www.employee-performance.com/blog/?p=1569>, Erişim tarihi: 19.11.2012.

TDK Sözlüğü, (1988). *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Wellins, R.S., Smith, A.B. ve Erker, S. (ty.). *White Paper-Nine Best Practices for Effective Talent Management*, Development Dimensions International.

Ulrich, D., Younger, J., Brockbank, W. ve Ulrich, M. (2012). *HR From The Outside in Six Competencies for The Future of Human Resources*. USA: McGraw Hill Companies.

Ulrich, D. & Smallwood N. (2009). *Liderlik Markası*, (Fadime Kahya, Çev.), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Yumurtacı, A. (2007). *Nüfusun Yaşlanması ve Avrupa Emek Piyasalarına Etkileri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.

Yumurtacı, A. (2013). Demografik Değişim: Psiko-Sosyal ve Sosyo-Ekonomik Boyutları ile Yaşlılık, [Elektronik versiyon]. *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 6, 9-33.

Yapısal İşlevselci Teori ve Toplumsal Tabakalaşma

Kemal AYDIN*

Özet

Bu çalışmada yapısal işlevselcilerin tabakalaşma ve eşitsizlik konusuna yaklaşımları incelenmektedir. Makalenin ilk bölümünde işlevselci ekölün öncülerine kısaca değinilmektedir. İkinci bölümde Durkheim'in tabakalaşmaya bakış açısı iş bölümü, anomik ve baskıcı iş bölümü, devletin tabakalaşmadaki rolü ve meslek birlikleri çerçevesinde çözümlenerek, tabakalaşma açısından Durkheim, Marx ve Weber ile mukayese edilmektedir. Üçüncü bölümde 1950'li yıllardan sonra sosyoloji alanında geliştirilen modern yapısal işlevselciliğin tabakalaşma teorileri Parsons ve Davis Moore örneğinden hareketle özetlenmekte ve son bölümde çatışma, uyum, güç/iktidar ve sosyal eşitsizlik kavramlarının yapısal işlevselci tabakalaşma ekolünde hangi bağlamlarda tartışıldığı irdelenmektedir.

Anahtar kelimeler: Toplumsal tabakalaşma, yapısal işlevselcilik, Durkheim, Parsons, Davis ve Moore

Structural Functionalism and Social Stratification

Abstract

This study analyzes the foundation of structural functionalists' perspectives in social stratification and inequality. The first part of this article briefly mentions the pioneers of functionalist school. In the second part, Durkheim' views on stratification is discussed within the context of division of labor, role of state and occupational groupings. The third section focuses on modern structural functionalist approach to social stratification by analyzing Parsons, Davis and Moore theories. In the last section, modern structural functionalists' perspectives on the concepts of power, authority, conflict and consensus are discussed.

Key words: Structural functionalism, social stratification, Durkheim, Parsons, Davis and Moore

Yapısal İşlevselci Teori ve Toplumsal Tabakalaşma

Giriş

Sosyolojinin önemli bir alt dalı olan toplumsal tabakalaşma ya da sosyal eşitsizliğin kökeni, nedenleri, değişik tarihi dönemlerde aldığı formlar ve top-

* Kocaeli Üniversitesi, kemal.aydin111@gmail.com

lum üzerindeki sonuçları sosyologları meşgul etmeye devam etmektedir. Günümüzün çağdaş sosyolojik yaklaşımlarında birbirine zıt diyebileceğimiz bir hayli tabakalaşma ve sosyal eşitsizlik teorileri ve bu teorilere dayalı nitel ve nicel saha araştırmaları bulunmaktadır. Tabakalaşma literatüründe farklı yaklaşımlar çok genel olarak klasik Marx, Weber ve işlevselcilik olmak üzere üç kategoride sınıflandırılabilir.

Bu makalede yapısal işlevselci ekolün toplumsal tabakalaşma/sosyal eşitsizlik sorununa bakış açıları incelenmektedir. Diğer tabakalaşma teorilerinde tek bir yaklaşım olmasına rağmen işlevselcilik okulunda çok farklı araştırmacılar olduğu için tek bir yapısal işlevselci tabakalaşma teorisinin olduğunu söylemek güçtür. Bu makalede ilk önce yapısal işlevselci okulun öncüleri olan Comte, Spencer ve Durkheim'a değinilmektedir.

İkinci bölümde ise işlevselciliğin en önemli temsilcisi olan Durkheim'ın tabakalaşmaya bakış açısı ünlü çalışması *Toplumsal İş Bölümü*'nden hareketle konumlandırılmakta, anomik ve baskıcı işbölümünün sosyal eşitsizliğe nasıl neden olduğu tartışılmaktadır. Sosyal eşitsizliğin normal seyrinde devam etmesi için Durkheim çözüm önerisi olarak devletin rolü ve meslek birlikleri ile ilgili temel görüşleri kısaca özetlenerek Durkheim, Marx ve Weber ile tabakalaşma açısından kısaca mukayese edilmektedir.

Üç, dört ve beşinci bölümlerde Durkheim'dan sonra 1950'li yıllarda Amerika'da geliştirilen modern yapısal işlevselciliğin temel kavramları ele alınarak Parsons'un tabakalaşma analizleri gözden geçirilmektedir. İşlevselci tabakalaşma teorisi dendiğinde hiç şüphesiz ilk akla gelen Davis ve Moor'un işlevselci tabakalaşma teorisidir. Bu teori yayınlandığı yıllarda büyük tartışmalara yol açmış işlevselci ekol içinde en güçlü tabakalaşma teorisi olarak bilinmektedir. Beşinci bölümde Davis ve Moore'un tabakalaşmanın ilkeleri ile ilgili öne sürdükleri temel önerme ve hipotezleri çözümlenmekte ve bu teoriye yapılan eleştiriler ele alınmaktadır.

Altıncı ve son bölümde ise güç/iktidar, devlet, çatışma ve uyum gibi tabakalaşma literatüründe önemli bir yer işgal eden bu kavramların işlevselci tabakalaşma ekolünde hangi bağlamlarda tartışıldığı irdelenmektedir.

1. Yapısal İşlevselci Teori ve Öncüleri

Yapısal işlevselcilik sosyal bilimlerde özellikle de sosyoloji ve antropolojide en önemli teorik yaklaşımlardan biridir. Bir toplum canlı bir organizma olarak varlığını nasıl sürdürür sorusu sorulduğunda bu soruya en kapsamlı yanıt yapısal-işlevselci (fonksiyonalizm) ekolden gelmektedir.

Modern işlevselciliğin en önemli öncüleri Comte, Spencer, Pareto ve Durkheim'dır.

“İşlevselcilik Durkheim tarafından sistemleştirilmiş ve daha sonra ise Parsons ve Merton tarafından geliştirilmiştir. Comte, Spencer ve Pareto toplumsal sistemin kısımları arasındaki karşılıklı bağımlılık kavramı üzerinde, Durkheim ise bütünleşme ve dayanışma üzerinde durmuştur” (Wallace ve Wolf 2012, s. 44).

Sosyolojinin kurucusu olarak kabul edilen Comte sosyolojiyi sosyal statik ve sosyal dinamik olmak üzere ikiye ayırmıştır. Comte aynı zamanda pozitivist bilim anlayışının da en önemli temsilcilerinden biridir. Comte toplumsal dengenin temelleri ile ilgili incelemesinde ‘sosyal statik’ (düzen) ve ‘sosyal dinamik’ (değişme, ilerleme) ile ilgilenmiştir. Sosyal statik her toplumdaki görece istikrarlı ilişkiler ile sosyal yapı üzerine odaklanır. Sosyal dinamik ise insanlığın bir aşamadan diğerine geçmesini, yani toplumdaki değişimi ifade eder. Sosyal statik insani ve sosyal varlığın kanunlarını bulmaya çalışırken sosyal dinamik sosyal değişimin kanunları ile ilgilidir (Kösemihal 1968, Ritzer 2008).

Comte sosyal statik incelemesinde toplumsal sistemin parçaları arasında karşılıklı bağımlılık bulunduğunu ifade ederek bütün ile parçalar arasında uyumsuzluğun ‘patolojik’ olduğunu ileri sürmüştü ve buradan da işlevsel denge kavramına ulaşmıştır. Comte denge kavramını biyolojik organizma ve homeostatis yaklaşımından almıştır. Bir örnek ile açıklarsak düşüp dizinizi yaraladığınızda vücut süratle kendini korumaya alarak kabuk bağlayacak ve vücut dengeye kavuşacaktır (Wallace ve Wolf 2012, s. 44). Comt’a göre toplum da aynen bu şekilde organizma benzeri bir hal ile devam etmektedir. İşlevselciler, toplum ile büyük bir vücudun işlevini yerine getirebilmesi için birlikte çalışan parçalar(organlar) veya sistemlerden oluşan canlı bir organizma arasında kıyaslama, benzetme yapılabileceğini öne sürerler (Swingewood, 1998).

“Spencer’in (1820-1903) ismi farklılaşma kavramı dolayısı ile yapısal işlevselciliğin önderlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Spencer’in farklılaşmadan sistemin farklı kısımları arasında toplumların büyümesi dolayısı ile kaçınılmaz olarak ortaya çıkan *karşılıklı bağımlılık* halini kast etmiştir. Spencer’in evrimci yaklaşımı Durkheim’in daha sonraları *Toplumda İşbölümü*’nde ifade edilmiş olan açıklamalarına genel olarak benzemektedir” (Wallace ve Wolf, s. 45).

2. Emile Durkheim, Tabakalaşma ve Sosyal Eşitsizlik

Emil Durkheim (1858-1917) çağdaş işlevselciliğin en önemli önderidir. “Durkheim toplumsal evrimi kabile topluluklarının mekanik dayanışmasından, sanayi toplumlarının özelliği olan organik dayanışmaya doğru bir hareket olarak gördü. İlkel toplumların özelliğinin güçlü bir ortak vicdan (collective

conscience) olduğunu kanıtlamaya çalıştı ve bunu, “aynı toplumun ortalama vatandaşlarında ortak olan inanç ve duyguların tümü” olarak tanımladı. İşbölümü arttıkça bireycilik de arttı. Bir sonuç olarak, ortak vicdanda karşılıklı bir azalma ve insanları bir arda tutan kendine yeterliğin eksikliği ve rollerin birbirine karşılıklı bağımlılığı ile nitelenen organik dayanışmaya doğru bir değişim oldu” (Wallace ve Wolf, s. 46).

Marx ve Weber’in toplumsal tabakalaşma ve sosyal eşitsizlikle ilgili teorileri varken Durkheim’in toplumsal tabakalaşma ile ilgili bir teorisinin olmadığı düşünülebilir. Durkheim’in topluma bakış açısı Weber ve Marx’a göre daha pozitif gibi görülebilir çünkü organik dayanışmanın ve mesleki uzmanlaşmanın geçerli olduğu modern toplumlarda insanlar yasal ve ahlaki olarak hak ve yükümlülüklerle birbirlerine bağımlıdır. Fakat Durkheim’in organik dayanışma olarak gördüğü modern toplumu Marx çok büyük sosyal problemlerin olduğu bir sınıf mücadelesi olarak değerlendirirken Weber de haksızlık, adaletsizlik ve rasyonel bürokrasinin tahakkümünün varlığına karşı korkularını dile getirmiştir (Grabb 1984, Morrison 2006).

Ancak Durkheim’a biraz daha yakından bakıldığında Marx ve Weber’in gördüğü sosyal eşitsizliklere duyarsız kalmadığı ve yakından ilgilendiği görülecektir. Durkheim daha farklı bir bakış açısı ile sosyal eşitsizliğin toplum dayanışmasına olan etkilerinden bahsetmiştir ve zaten Durkheim için her zaman en önemli konu toplumsal dayanışma olmuştur. Durkheim’in çalışmalarında satır aralarına yakından bakıldığında sosyal tabakalaşma ve eşitsizliğin doğası ve sonuçları hakkında Marx ve Weber’e paralel gözlemlerinin olduğu görülecektir. Durkheim’in tabakalaşma ve eşitsizlik hakkında görüşleri normal ve normların sarsıldığı anomik iş bölümü, modern toplumda devletin ahlaki ve moral koruyuculuk rolü, ekonomik problemler, meslek gruplarının ortaya çıkışı, toplumsal dayanışma ve eşitsizliğin geleceği gibi konu başlıkları etrafında şekillenmektedir (Grabb 1984, Grusky ve Sorensen 2001). Aşağıdaki satırlarda iş bölümü, anomik ve baskıcı iş bölümü, devlet, ekonomi ve meslek birlikleri kavramlarını çözümleyerek Durkheim’in işlevselci teori çerçevesinde tabakalaşmaya bakış açısını ele alacağız.

İş Bölümü: Durkheim *İş Bölümü* isimli ünlü eserinde şu soruları sormaktadır: Tek tek bireylerden oluşan topluluk nasıl toplum haline dönüşmektedir? Toplumsal varlığın koşulu olan fikir birliği (consensus) nasıl gerçekleşmektedir? Durkheim toplumların evrimini, birey toplum ilişkisini ve toplumdaki fikir birliğini iş bölümü olgusu temelinde açıklamaktadır. Toplumsal dayanışma iş bölümüne bağlı olarak gerçekleşmektedir. Çünkü düzen ve dayanışma bir toplumun devam edebilmesi için oldukça önemlidir. Modern toplumda düzen ve dayanışmanın kaynağı ise iş bölümü ve uzmanlaşmadır. Durkheim’a göre iş bölümü, “farklı ama bir bütün içindeki faaliyetleri yerine getiren kişi ya da

grupları koordine etmeyi sağlayan, istikrarlı bir düzenlemeyi anlatır.” (Köse-mihal 1993, Durkheim 2006)

Tanımdan da anlaşılacağı gibi iş bölümü bir toplum içinde düzenlemeyi ve istikrarı sağlayan bir işleve sahiptir. Durkheim’e göre, iş bölümünün gerçek işlevi “iki ya da daha fazla insan arasındaki bir dayanışma duygusu yaratmaktır” (Swingewood, 1998, s.140). Durkheim için, toplumdaki iş bölümü görevler veya sorumluluklarda belli ölçüde uzmanlaşmayı gerektirdiği için maddî nitelikte bir toplumsal olgudur (Ritzer, 1992). Durkheim, toplumsal evrimi iş bölümü olgusu temelinde açıklamaktadır. Toplumların evrimsel süreci içinde iş bölümüne bağlı olarak gelişen ideal tipte iki tür toplumsal yapıdan söz etmektedir: Birincisi mekanik dayanışmacı, ikincisi ise organik dayanışmacı toplum tipidir. İşbölümünde meydana gelen değişimler toplumsal yapıda oldukça kapsamlı değişikliklere ve sonuçlara neden olmaktadır. Ortaya çıkan bu sonuçlar, aslında mekanik ve organik dayanışma arasındaki farklılıkları ifade etmektedir (Köse-mihal 1993; Durkheim 2006).

Geleneksel toplumlarda görülen mekanik dayanışmaya bağlı olarak iş bölümü gelişmemiştir ve oldukça sınırlıdır. Sanayi toplumlarında ise organik dayanışmaya paralel bir şekilde iş bölümü çok ayrıntılı bir biçimde artmış ve uzmanlaşma ortaya çıkmıştır (Durkheim 2006, Kösemihal 1993).

İş bölümü normal şartlarda işleyen ideal bir durumu ifade etmektedir. Modern iş bölümünde ahlaki ve yasal kurallar normal şartlarda işlediğinde ve makam ve mevkiler adil bir şekilde hak edilmeye göre dağıtıldığında iş bölümü de normal seyri içinde devam edecektir. Eğer her bir fert iş bölümünde hak ettiği mevkiye ulaşmak için eşit şartlara sahipse iş bölümü de adil bir şekilde oluşacaktır. Normal şartlarda işleyen bir iş bölümü ortamında kural, yasa ve normlarının ihlali iş bölümünün işlevinin bozulmasına yol açacaktır. Modern İşbölümünde yeteri kadar ahlaki ve moral değerlerin olmaması anomik iş bölümüne ve adil olmayan bir iş bölümü de zorbalığın hüküm sürdüğü iş bölümü ortamına dönüşecektir (Grabb 1984, Kösemihal 1993, Durkheim 2006, Coser 2008, Ritzer 2011). Anomik ve zorbalığa dayalı iş bölümüne kısaca değinirsek:

Anomik İş Bölümü: İş bölümü insanlar arasındaki bağları sağlayamadığında moral çöküntü, kuralsızlık ve anomi ortaya çıkabilir. Anomik iş bölümü dayanışmayı sarsarak insanlar arasındaki karşılıklı katkı ve yükümlülükleri ortadan kaldırır, kanunsuzluk devreye girer ve sonuçta dayanışmanın yerini karşılıklı mücadele alır. Bunun en önemli örneği kapitalist ve işçiler arasındaki çatışmalardır. Her iki taraf da karşılıklı olarak uzlaşma yerine kavga-yı seçtiğinde anomik iş bölümü baş gösterir ve ekonomik kriz ortaya çıkar. Durkheim’in bu yaklaşımı Marx’ın bahsettiği sınıf kutuplaşmasını hatırlat-

maktadır ve Durkheim yaşadığı dönemde üretim araçlarının giderek çok az bir kesimin elinde toplandığının farkındadır. Üretim araçlarının küçük bir azınlığın elinde toplanması sağlıklı bir iş bölümü sisteminin kurulmasını zora sokmakta, sınıflar arasında karşılıklı saygı, güven ve ahlaki değerleri çıkmaza sürüklemektedir. Durkheim anomik iş bölümünün kutuplaşmaya neden olduğunu savunurken Marx bu durumun kapitalizmin doğasında olduğunu dile getirmiştir (Grabb 1984, Kösemihal 1993, Durkheim 2006).

Durkheim ile Marx arasında bir diğer benzer tema da Marx, kapitalist iş bölümünün işçiler arasında yabancılaşmaya neden olduğunu düşünürken Durkheim’da anomik iş bölümünün çalışanları onur kırıcı bir duruma düşürüp makineleştirdiğinden bahseder. Ancak Marx ve Durkheim arasındaki fark iş bölümüne yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır. Marx sorunun çözümü için kapitalist iş bölümünün ortadan kaldırması gerektiğini düşünürken Durkheim modern toplumda iş bölümünün gerekli olduğunu ancak iyileştirmeler yapılması gerektiğini ifade eder. Durkheim’a göre iş bölümü toplumun ayrılmaz bir parçasıdır (Grabb 1984, Durkheim 2006).

İş bölümünü kaldırmak yerine her birimiz yaşadığımız toplumda en iyi şekilde kendi üzerimize düşen görevleri yapmakla mükellefiz. Herkesin eşit derecede önemli rolleri oynaması mümkün değildir. İnsanlar toplum içinde kendi üzerine düşen yükümlülüğü yerine getirip katkı yaptığı ve bu duyguyu taşıdığına eşitlik gereksizdir. Durkheim’a göre asl olan haklar, ödevler, ahlaki ilkeler ve rollerdir. Her insanın geniş bir sosyal ufka sahip olması gerekmez, eylemlerinin bir amacı olduğuna dair bir bilince sahip olması yeterlidir (Durkheim, 1893, s. 372-373; Grabb 1984, s. 80).

Baskıcı İş Bölümü: Durkheim için iş bölümünde anomiye yol açan şartları moral ve ahlaki düzenlemelerle gidermek esastır. Ancak, bu türden düzenlemeler anominin giderilip sosyal dayanışmanın sağlanmasında tek başına yeterli değildir. “Kuralların olması tek başına yeterli değildir ve bazen kuralların kendisi kötülüğün asıl nedeni olabilmektedir” (Durkheim, 1893: 374; alıntılan Grabb 1984: 80). Gerçek ahlaki değerler ile resmi kurallar karşılıklı olarak uyumlu olmalıdır. Geçerli olan kurallar gerçek ahlaki değerlerle uyumlu olmadığında ve bu kurallar küçük bir azınlık tarafından zorbalık ve güç kullanarak uygulandığında sosyal dayanışma hasar görecektir (Durkheim, 1893: 65, 107-108; alıntılan Grabb, s. 80). Kısaca, ahlaki ve adil olmayan kuralların uygulanması anomik iş bölümüne yol açacaktır ve Durkheim bu durumu zorbalık olarak adlandırmaktadır. Modern toplumda sosyal dayanışma ve ahlakın temelleri bireysellik üzerinde yükselmektedir. Bireyselciliğin başat olduğu modern iş bölümünde birey doğal ve özel yeteneklerini sergileyip geliştirdiği takdirde iş bölümü normal seyri içinde işleyecektir. Ancak böyle bir sistem içinde bireyler kendini gerçekleştirecek ve bu sayede toplum için de işlevsel

bir hale gelecektir. Diğer türlü baskıcı bir iş bölümü ortamında ise güç/iktidarı elinde bulunduranlar sadece kendi çıkarları için hareket edecek ve bencil istekler normal iş bölümünü anomik bir iş bölümü ortamına dönüştürecektir. Baskıcı iş bölümü bir miktar sosyal dayanışmayı sağlıyor gibi görünse de bu dayanışma zamanla çökmeye mahkûm sakat ve sorunlu bir sosyal dayanışmadır (Durkheim, 1893: 376; Grabb, 1984: 81). Böyle bir sistem içinde insanlar küçük bir azınlığın bencil amaçlarına tabi olmaya zorlanacaklardır.

Durkheim'in "baskıcı iş bölümü" Marx'ın üretim araçlarına sahip olanlarla işçi sınıfı arasındaki çatışmaya benzer bir yaklaşımdır. Durkheim baskıcı iş bölümü ile sınıflar arasındaki mücadeleye gönderme yapmaktadır. Ancak, Durkheim Marx'da olduğu gibi sınıf mücadelesi üzerinde derinlemesine yorum yapmaz ve sadece bu ilişkinin normal iş bölümünü tehdit ettiğini söyler. Durkheim'in sosyal eşitsizlikle ilgili bu yaklaşımı bazılarının iddia ettiği gibi ne kapitalist ekonomik ve siyasal düzeni bir savunma ne de bir özür dilemedir. Durkheim'a göre baskıcı iş bölümü tüm toplumu tehdit etmektedir ve ne pahasına olursa olsun ki bu şiddete başvurmak da dâhil olmak üzere elimine edilmesi gereken anomik bir durumdur (Durkheim, 1893: 378; Grabb, s. 81).

Durkheim anomik iş bölümünü rayına oturtmak için gerekirse şiddetin de kullanılabileceği üzerinde durmuştur ancak Marx'dan ayrıldığı en önemli nokta şiddete başvurmadan değiştirilebileceğini düşünmektedir. Baskıcı sosyal eşitsizlik ve anomi temelde bir yönetim sorunudur. Yetersiz düzenleme anomiyeye ve haksız, hukuksuz düzenleme de baskıcı sosyal eşitsizliğe neden olmaktadır. Modern dünyada devlet idare hukukunun en önemli aktörüdür. İş bölümünün karmaşıklaşması ile yasal düzenlemeler de çok daha karmaşıklaşmıştır.

Weber'de olduğu gibi, Durkheim'a göre de modern toplumlarda devlet en merkezi organdır. Devlet aygıtının yerine getirdiği işlevler yönetimden, adalete, eğitime, sağlığa, kamusal yardımlara ve savunmaya kadar tüm alanlarda en önemeli işlevleri yerine getirmektedir.

Devlet aygıtı tüm bu alanlarda yasa ve kurallar oluşturup aynı zamanda tüm bu kuralların ahlaki ve adil olmasını sağlamada da en önemli aktördür. Normal şartlarda devlet yöneticileri de ahlaki olarak tüm toplum önünde rol modelidir. Böylece, devlet politikalar oluşturarak toplumda bireylerin birbirlerine karşı hak ve sorumluluklarını düzenler (Durkheim, 1893:222-223, Grabb, s. 82).

Devlet, Ekonomi ve Meslek Birlikleri: Durkheim devletin en önemli işlevinin ekonomi olduğunu belirtir. Çünkü ileri derecede karmaşıklaşmış iş bölümünde devletin ekonomik rolü ihmal edilemeyecek derecede önemlidir. Ancak çok karmaşıklaşmış ekonomik düzende devlet yöneticilerinin her so-

runa çözüm bulmaları söz konusu değildir. Ayrıca, devlet yöneticilerinin ekonomik işleyişe müdahale etmeleri muğlak bir alandır (Durkheim, 1893: 216; Grabb, 1984, s. 83). Durkheim devletin gerektiğinde ekonomiye müdahale etmesinin gerekli olduğunu savunur fakat Durkheim, sanayi ve ticari faaliyetlerin normal seyrinde işlemesi söz konusu olduğunda devlet aygıtlarının araya girip düzenleme yapmasının olası olmadığına inanır. Devletin ekonomik alanda ahlaki ve moral düzenlemelerden dışlanması ve ekonomik alanın çok karmaşıklılaştığı için yetersiz kalması iş bölümünü tehdit eder. Ekonomik yapı ahlaki kısıtlamalardan bağımsızlaştığında ve devlet aygıtlarının da yeterince düzenleme yapmada yetersiz kaldığında sınıf çatışmaları ve sosyal adaletsizlikler nasıl çözülebilir? Durkheim’ın bu soruya yanıtı meslek örgütleridir (Durkheim, 1896: 203, 1902,28-29; Grabb, s. 83).

Durkheim meslek örgütlerinin sendika veya dernek olmadığını belirtmekte ve meslek örgütlerine özel çıkarlardan çok toplumun genelinin çıkarını gözetilen bir misyon yüklemektedir. Meslek birlikleri birey ile devlet arasında aracı konumdadır. Meslek birlikleri ekonomik alanda moral düzenlemelerle ilgilenir çünkü her biri ekonomik alanın birer parçasıdır. Patronlarla işçiler arasında aracı rolü oynarlar ve düzenlemeler yapmada aracıdırlar. Durkheim meslek gruplarının zamanla gelişerek birey ve devlet arasında aracı bir rol oynayacağını endüstriyel çatışmaları düzenleyerek düzeni sağlayıp dayanışmayı tesis edeceğini öngörmüştür (Grusky ve Galescu, 2004).

“Durkheim toplumsal patolojileri çözecek temel reform olarak meslek birliklerinin geliştirilmesini önerir. Mülk sahipleri ve işçiler arasındaki çıkar çatışmasının ortak bir ahlaktan yoksunluk sonucu ortaya çıktığı görüşündedir. Durkheim, bu birleştirici ahlâkı sağlayacak yapının “tek bir grup içinde birleşmiş ve örgütlenmiş aynı sanayi içindeki aktörleri” kapsayacak meslek birlikleri olduğunu ileri sürer (1893). Böyle bir organizasyon, Durkheim’a göre, sadece mülk sahipleri, idareciler ve işçiler arasındaki ayrılıkları artırmaya hizmet eden sendikalar ve işveren birlikleri gibi organizasyonlardan farklı ve üstündür. Bu kategorilere dâhil ortak bir örgütlenme içindeki insanlar, birleştirici bir ahlâk sistemine ihtiyaçları olduğu kadar, ortak çıkarları bulunduğunu da kabul edeceklerdir. Bu ahlâk sistemi, oluşturduğu kuralları ve yasalarıyla, hem modern toplumun atomlaştırma eğilimini engellemeye yardımcı olacak, hem de kolektif ahlâkın önemindeki azalmanın önünü kesecektir” (Ritzer 1992, s. 14).

Durkheim gelecek hakkında iyimserdir. Ahlak ve adalet duygusu sosyal dayanışmayı sağlayacaktır. Durkheim yaşadığı dönemde ortaya çıkan şiddetli sınıf çatışmalarının geçici bir anomi durumu olduğunu düşünmüştür. İş bölümünün evrimleşmesi ile birlikte anormal formlar yerini düzenli işleyen bir iş bölümüne bırakacaktır. Geçmişte kast sistemi yerini bireysel başarıya bı-

rakmıştır. Devlet sosyal yardım programları geliştirerek yoksulluk sorununu hafifletecektir (Grabb, s. 84).

Durkheim'ın iş bölümü ile Marx'ın sosyalizme geçiş aşaması arasında yüzeysel bazı benzerlikler vardır. Örneğin iş bölümünde mülkiyet sahipliğinin, ödül ve mevkilerin eşitliği söz konusu olmasa da iş bölümünde fırsat eşitsizliğinin giderilmesi Marx'a yüzeysel olarak benzemektedir. Durkheim'a göre sorun ekonomik sistem değil sosyal dayanışmanın hasar görmesinden kaynaklanmaktadır. Her ikisi de dayanışmaya önem vermektedir fakat ideal sosyal dayanışmaya ulaşma yollarında neredeyse birbirine zıt konumdadır (Grabb s. 85).

“Durkheim toplumun durumu ile ilgili endişesinde Marx'a benzer. Durkheim, modern toplumu kualsızlık yüzünden sağlıklı olarak görürken, Marx bu durumu yabancılaşma olarak ele alır” (Wallace, s. 46).

Durkheim ve Weber'in tabakalaşmaya yaklaşımları mukayese edildiğinde her ikisi de aynı yıllarda yaşamış olmasına rağmen birbirinden habersizdi. Çalışmalarında çok yakın benzerlikler olmasa da bir kaç nokta üzerinden mukayese yapılabilir. Sosyal eşitsizlikte güç/iktidar kavramı Weber'in üzerinde önemle durduğu bir konudur. Weber modern toplumda gücün sadece üretim araçlarından ve mülkiyet sahipliğinden kaynaklanmadığını ve siyasi, kültürel, dini vs gibi farklı güç kaynaklarının bulunduğunu ve sosyal eşitsizlikte farklı güç konumlarının da kritik önemde olduğunu belirtir. Bu açıdan bakıldığında Durkheim'a göre de modern toplumda güç sadece çok küçük bir azınlığın elinde toplanmamış ve farklı konumlardan kaynaklanan güç merkezleri ortaya çıkmıştır. Bir diğer benzerlik de Durkheim'ın tartıştığı meslek gruplarıdır ve modern toplumda birey ve devlet arasında önemli bir güç merkezidir (Grabb, s. 87).

Her iki sosyolog da devletin önemine değinmiştir. Ancak Durkheim devlet yöneticileri ile ilgili iyimser bir yaklaşıma sahipken, Weber devlet yöneticilerinin de baskıcı ve devlet olanaklarını kendi çıkarları için kullanıp diğerlerini baskı altına alabileceklerini dile getirmiştir. Bir diğer konu ise devletin gücüdür. Weber bu konuda çokça yazmıştır ancak Durkheim için güç mücadelesi ve bunun sonucunda sosyal hayatın şekillenmesi merkezi konumda değildir. Durkheim'a göre bu sınıf çatışması ve gücün kötüye kullanılması sosyal dayanışma ve ahlaki sarsıntıdan kaynaklanmaktadır (Grabb s. 87-88).

Yukarıdaki satırlarda da değinildiği gibi “Durkheim'ın betimlediği patolojiler anomî, iş dünyasının yapısındaki eşitsizlik (yanlış konumlardaki yanlış insanlar) ve iş dünyasındaki yetersiz örgütlenme (irtibatsızlık) olarak sıralanır. Durkheim bir reformistti, yoksa bir radikal veya devrimci değil. Nitekim sosyalizm üzerine bir kitap yazarken, amacı devrimci bir öğretiyi ana-hatlarıyla

ortaya koymak değil, aksine onu toplumsal bir olgu olarak araştırmaktı” (Rit-zer 1992, s. 14)

Durkheim komünist devrim konusunda daha özel bir konumsa yapar:

“Tüm mülkiyet sisteminin bir mucizeyle bir gecede tamamen dönüştürüldüğünü ve kolektivist bir formülle üretim araçlarının bireylerin ellerinden alınıp tamamen kolektif bir mülkiyete dönüştürüldüğünü varsayalım. Bu durumda bile bugün çevremizdeki, tartışmakta olduğumuz bütün problemler yine de var olmaya devam edecektir” (Rit-zer 1992, s. 14).

Özetle, Durkheim yazılarında tabakalaşma ve eşitsizlik konuları sorunu üzerinde durmuştur. Tabakalaşma sorununu ele alırken iş bölümünün anormal biçimlerinin eşitsizliğe yol açtığını iddia etmiş ancak anormal işbölümü biçimlerinin geçici olduğunu ileri sürmüştür. Durkheim mutlak eşitliğe inanmayan bir sosyologdur. İş bölümünde ortaya çıkabilecek haksızlıkları gidermek için meslek birlikleri ve devletin önemine değinmiştir.

3. Modern Yapısal İşlevselci Teori ve Tabakalaşma

Modern yapısal işlevselciler en güçlü tabakalaşma teorisini Durkheim’den 50 yıl sonra Amerika’da geliştirdiler. Durkheim’in modern işlevselci tabakalaşma teorisinde çok büyük bir etkisi oldu. Modern işlevselcilerin toplum imgelemleri Durkheim’de olduğu gibi toplum birbirine bağımlı alt parçalardan oluşan bir sistemdir ve her bir parçanın sistem içinde yerine getirdiği bir işlevi vardır. Tıpkı Durkheim’de olduğu gibi modern fonksiyonalistlerde de sosyal uyum, işlevsel karşılıklı bağımlılık ve değerler önemlidir. Modern işlevselciler aynı zamanda birkaç önemli noktada Durkheim’den ayrılmaktadır (Kongar 1985, Coser 2008, Rit-zer 2011).

Parsons Amerika’da en önemli temsilcisi olarak Durkheim’in çalışmalarını yeniden yorumlamıştır. Parsons Durkheim ve Weber’in çalışmalarını kendi bakış açısından yorumlayarak yeni bir işlevsel bakış açısı geliştirmiştir. Aşağıdaki satırlarda 1950’li yıllardan sonra geliştirilen modern yapısal işlevselci ekolün temel kavramlarına değineceğiz ve buradan hareketle Parsons’un tabakalaşma sorununu nasıl ele aldığını kısaca özetlemeye çalışacağız. Bu çalışmanın son bölümünde toplumsal tabakalaşma açısından işlevselcilik içinde çok önemli bir yeri olan Davis ve Moor’un tabakalaşma teorisini özetleyeceğiz.

Modern Yapısal İşlevselcilikte Temel Kavramlar: Yapısal işlevselcilere göre toplumda her organın farklı bir fonksiyonu vardır ve farklılaşmış birimler birbirleri ile bağlantılıdır. İşlev/fonksiyon kavramı toplum içinde ihtiyaçların giderilmesi için yapılan faaliyetler ve bir parçanın bütüne yaptığı katkıdır. Toplum sistematik bir uyum içinde çalışan bir bütündür. Toplum bir sistemdir.

Toplumda bulunan kurumların, aile, eğitim, siyaset, ekonomi, din vb. ilişkiler ağının iyi öğrenilmesi, sistemin işleyişinin iyi anlaşılmasını sağlar. Her kurumun varlığı birbirine bağlı ve birbiri ile ilişkilidir(Kongar 1985, Cuff 2006, Coser 2008, Ritzer 2011).

Yapısal işlevselciliğin temel varsayımlarını kısaca özetlediğimizde: Bir sistemin öğeleri fonksiyonel olarak karşılıklı ilişki içindedir. Öğelerin birbirine bağımlılığı mutlaka söz konusudur. Bir sistemin öğeleri genellikle bu sistemin işleyişine olumlu katkıda bulunurlar. Değerler ve normlar sosyal hayatın temel elemanlarıdır. Sosyal yaşam anlaşmaları içerir mutabakatlar üzerine kurulur, zorunlu olarak giriftir ve iç içe geçmiş ilişkileri barındırır. Sosyal yaşam eşgüdümlüdür ve ahenk üzerine kuruludur. Toplumlar yasal otoriteyi tanır. Sosyal sistemler bütünleştirir ve kalıcı olmaya eğilimlidir(Ritzer 2011).

“İşlevselcilikte toplum hiçbir kısmının bütünden ayrı olarak anlaşılamayacağı ve birbirleri ile ilişkili kısımlardan oluşan bir sistemdir. Bu görüşe göre herhangi bir kısımdaki değişim, sistemin diğer kısımlarında bir miktar dengesizliğe ve bir ölçüde de bir bütün olarak sistemin yeniden düzenlenmesine yol açar. İşlevselcilik, biyoloji bilimindeki organik sistem modeline dayalı olarak geliştirilmiştir. İşlevselcilerin ‘bir toplumsal sistemin birbirleri ile ilişkili kısımları ‘ ifadesi bir hava alanına bakılarak anlaşılabilir. Burada kısımlar, uçak biletleri ve rezervasyon personeli, bakım grubu, pilotlar, hostesler, yolcular, denetim kulesi personeli, restoran işçileri, yük taşıyıcılar ve benzerleridir. Bütün bu kısımlar birbirleri ile ilişkilidir ve bunların birbirlerine karşılıklı olarak dayalı olduğunu anlamak için birinde bir tedirginliğin olduğunu düşünmek yeterlidir. Havaalanının bir sistem olarak dengesizliğe yol açacak kötü hava şartları veya radar denetim sisteminin iyi çalışmaması gibi değişiklikler olduğunda sistem geçici olarak işlemez hale gelerek dengesizlik doğuracak ve yeniden düzenlenerek denge tekrar sağlanacaktır” (Wallace ve Wolf 2012, s. 43).

“Yapısal işlevselciler sosyolojik analizlerinde daha çok demografik ve ekolojik değişimler, iç göçler, kentleşme, alt-kültürler ve sapan davranışlar, toplumsal tabakalaşma, toplumsal hareketlilik gibi konulara odaklanırlar. Yapısal fonksiyonel yaklaşıma göre her yapı, bir fonksiyon sahibi olduğu için gelişir. Yoksa yapılar var olduğu için belli fonksiyonlar ortaya çıkmaz. Başka bir deyişle, fonksiyonlar, yapılardan önce ortaya çıkar ve kendilerini yerine getirecek yapıların yaratılmasına yol açarlar. Yapılar fonksiyonları değil, fonksiyonlar yapıları yaratır. Fonksiyonel olma, bir ihtiyacı karşılama ve öteki parçalarla ahenkli bir bütünleşme demektir. Bu yüzden her toplumsal birim, yapısal fonksiyonel modele göre, toplumsal sistem için vazgeçilmez niteliktedir” (Kongar, 1985, s . 153).

“Bu bakış açısına çok zaman ‘yapısal işlevselcilik’ adının verilmesine sebep, bir toplumsal sistemin ayakta kalabilmesi için, karşılanması gereken işlevsel zorunluluklar veya gereksinimler (needs) ile bu gereksinimleri karşılama durumunda olan yapılar üzerinde odaklanmış olmasıdır. Bu görüşe göre, toplumsal sistemler, varlıklarını sürdürebilmek için, bazı işleri yapmak eğilimindedir ve dolayısı ile sosyolojik çözümleme, bu işleri yapacak veya bu “gereksinmelere” cevap verecek toplumsal yapıları aramak durumundadır” (Wallace ve Wolf, s. 42).

Yapısal işlevselci tabakalaşma teorisine en net ve önemli katkı Davis ve Moore’dan (1947) gelmiştir ancak Parsons da çalışmalarında tabakalaşma sorununu üzerinde bir hayli durmuştur. İlerleyen paragraflarda kısaca Parson’un tabakalaşma kuramına değindikten sonra Davis ve Moore’un kuramını özetleyeceğiz.

4. Parsons ve Sosyal Tabakalaşma

Parsons işlevselci ekol içinde toplumsal tabakalaşma konusuna sıkça değinmiştir. Tabakalaşma konusunu ele alışında Parsons’un hareket noktası Davis ve Moore’dan farklı değildir. Parsons’a göre de toplumsal tabakalaşma her toplumda gözlemlenen bir zorunluluğa cevap verir. Zira örgütlenmiş sistemlerde gerekli hayati bir işlevi yerine getirir. Tabakalaşmanın temeli, her toplumun iş bölümüne göre zorunlu bir düzenlemeye başvurması olgusunda yatar. Fakat iş bölümünden çıkan her hareket biçimi eşit önemde değildir. Bu eylem biçimlerinin hiyerarşik sırlanmasında Davis ve Moore’un kabul ettikleri “fonksiyonel yarar” ilkesi Parsons için her yer ve zamanda geçerliliğe sahip değildir (Parsons, 1940).

Parsons’a göre tabakalaşma sistemi toplumun doğrudan doğruya merkezi hâkim değerlerine bağlı olarak oluşur. Çünkü toplumdaki mevcut değerlerden her biri, toplumsal faaliyetlerin kendisine göre ölçüldüğü “prototip model” oluşturur. Diğer bir ifade ile her toplumda bulunan dinsel, teknik, bilimsel, siyasal vb değerleri arasında biri, toplumca esas değer ölçütü olarak kabul edilmekte ve diğer faaliyetler buna göre hiyerarşik bir sıralamaya tabi tutulmaktadır.

Davis ve Moore ile karşılaştırıldığında Parsons tabakalaşmaya çok daha genel, teorik ve soyut yaklaşmaktadır. Diğer çalışmalarında olduğu gibi Parsons tabakalaşmayı soyut bir bakış açısı ile ele aldığı için tabakalaşma ile ilgili yazdıklarından ampirik olarak test edilebilir hipotezler türetmek oldukça güçtür. Parsons tabakalaşmayı daha yakından anlayabilmek için iki kavramın önemli olduğunu ileri sürmüştür. Parsons’a göre bir toplumda yaşayan insanlar diğer insanları yaşadıkları toplumda geçerli olan değerleri nasıl içselleştirip

yaşadıklarına göre değerlendirmeye tabii tutar. Bu da her toplumda saygınlık açısından her zaman bir hiyerarşinin var olması demektir (Modern Theories of Social Stratification, s. 121, Erişim Tarihi, 2014).

Parsons maddi olarak zenginlik ve gücün farkındadır ancak Parsons'a göre bunlar ikinci derecede önemlidir. Parsons, Davis ve Moore ile aynı sonuca ulaşmıştır fakat Parsons'a göre işlevsel olarak en önemli mevkilerin belirlenmesinde toplumun ortak hâkim değerleri etkilidir.

Parsons toplumda saygı duyulan değerler çerçevesinde gerçekleştirilen iş ve rolleri en çok saygı duyulandan en az saygı duyulana göre sıralamıştır. Parsons her toplumsal sistemde dört alt işlevsel sistemin gerekliliği üzerinde durmuştur. Bunlardan ilki her toplumun yaşayabilmesi için bulunduğu çevreye adapte olmasıdır (adaptation of the environment). İkincisi, amaçların gerçekleştirilmesi (goal attainment), üçüncüsü uyum (integration) ve dördüncüsü de gizil kalıpların korunup (latent pattern maintenance) sürdürülmesidir (İngilizce ilk harflerin kısaltılması ile bu dört alt sistem Parsons sosyolojisinde AGIL şeklinde isimlendirilmektedir).

Birincil somut kurumlar bu işlevsel gereklilikleri yerine getiren bir toplum için sırası ile iktisat, devlet, legal sistem ya da bazen din, aile, okul ve kültürel kurumlardır. Bu saydığımız her bir kurum toplumun yaşayabilmesi için gerekli olan işlevleri yerine getirmektedir. Örneğin iktisadi kurum çevreden kaynak sağlayıp toplumun ihtiyacı olan mal ve hizmetleri yerine getirir. Devlet ya da siyaset amaçları tanımlar ve amaçlara ulaşmak için meşru yollar gösterir. Hukuk ve din herkesçe kabul edilen kural ve ahlaki ölçütler koyarak sosyal sistemin bütünleşmesini sağlar. Aile ve eğitim kurumu fertleri sosyalleştirip ihtiyaçlarını karşılayarak toplumdaki rollerini yerine getirmelerini bekler (Modern Theories of Social Stratification, s. 121, Erişim Tarihi, 2014).

Parsons toplumsal tabakalaşmayı bu dört alt sistem ile ilişkilendirerek inşa etmektedir. Parsons'a göre toplumda çeşitli kurumlar kendilerince farklı değer sistemlerini ön plana çıkarmaktadır. Toplumlar bu dört alt sistemden hangisini ön plana çıkarttığına göre tabakalaşma açısından farklılık gösterir. Örneğin devletin daha baskın olduğu bir toplumda, ortak değerler sistemi devlet etrafında belirginleşecektir. Bu nedenle birincil önemdeki kurum ya da kurumların belirlediği değerleri en iyi şekilde yansıtan birey ya da bireyler en saygın durumda olacaklardır ve bu durum da zenginlik, eğitim ve gelir ile yakından ilişkilidir.

Parsons'un tabakalaşma temellendirmesini tekrar özetlediğimizde:

1. Başka insanlar toplum içindeki bir bireyi önem atfedilen moral değerlere göre değerlendirir ve bunun sonucunda bu bireyin tabakalaşma sistemi içindeki yeri ortaya çıkar.

2. Moral değerlendirme toplumda ortak olan değerlerdir.
3. Ortak değerler sistemi toplumda ön plana çıkmış olan kurum ya da kurumlar tarafından şekillenir
4. Sonuç olarak birincil önemdeki kurum ya da kurumların belirlediği değerleri en iyi şekilde yansıtan birey ya da bireyler en saygın bir durumda olmanın yanında yüksek gelir, eğitim ve zenginlik gibi ödülleri de elde edeceklerdir.

Burada not edilmesi gereken bir başka boyut otoritenin (güç) elde edilmesi ile ilgilidir. Parsons'ta otoritenin elde edilişi mesleki yapıdaki işlevsel öne göre belirlenmektedir ve bu da statü kazanımı yolu ile gerçekleşir. Amerika ve Çin Örneğinden yola çıkarak Parsons'un bu düşüncelerini daha da somutlaştırmaktadır. Yukarıdaki paragraflarda dört alt sistemden hangisinin ön plana çıktığı üzerinde durulmuştu. Parsons'un dört alt sistemini ve buna karşılık gelen somut kurumlar incelendiğinde, örneğin, Amerikan toplumunda adaptasyon ve buna karşılık gelen ekonomi kurumu hâkim kurumdur. Sonuç olarak toplumsal tabakalaşmayı belirleyen kıstaslar ekonomik temellidir ve ortak değerler sistemi mesleki hiyerarşi etrafında belirginleşmektedir. Saygınlığı yüksek mesleklerin gereğini yerine getiren bireyler yüksek statülü mesleklere sahip olacak ve yüksek gelir elde edecektir. Amerika ile mukayese edildiğine örneğin Çin dört alt sistemden amaçların gerçekleştirilmesine (goal attainment) ya da politik kurumların ekonomik kurumlara göre daha baskın olduğu bir değerler sistemine önem atfetmektedir. Çin'de devlet bürokrasisinin değerlerini içselleştiren ve devlet görevlilerine yakın olan bireyler yüksek statüye sahip olacak ve sonuçta yüksek gelir elde edecektir. Benzer bir durum İran için de söylenebilir. İran'da devrimden sonra dini ön plana çıkaran mollaların tanımladığı değerlere sahip olup mollalara yakın olmak yüksek saygınlığa ve gelire neden olmaktadır ((Modern Theories of Social Stratification, s. 122, Erişim Tarihi, 2014). Amerika'da iş adamları, Çin'de ise devlet elitleri ve onların etrafındakiler en yüksek ödüle sahiptir. Ancak çatışmacı yaklaşımı savunanlar neden böyledir diye sorduğunda Parsons'un cevabı işlevsel önem olacaktır. Parsons bireysel çıkar ve sınıf çatışmasının farkındadır ancak diğer işlevselcilerde olduğu gibi bireysel çıkarlar ikincil önemdedir.

Parsons (1968: 61) Wright Mills'in *İktidar Seçkinleri* (1974) kitabını eleştirisinde Mills'in öne sürdüğü tezleri eleştirmemiştir. Mills'in temel tezini tekrar hatırlatırsak Amerika'da azınlık bir grup elit ülkeyi kendi çıkarlarına göre yönetmektedir. Parsons, Mills'in bu görüşünü eleştirmemiştir. Buradaki temel nokta, güç toplumun genel çıkarı için değil, elitlerin kendi sınıf çıkarları için kullanılmaktadır. İşlevselcilikte olduğu gibi toplum yararından ziyade çoğunluğu dışarıda bırakan bir avuç azınlık bireyleri manipüle ederek sınıf çıkarla-

rını sürdürmektedir. Bir başka ifade ile eğer Parsons'un varsayımını (aktörler sosyal sistem içinde sistemin işleyişine katkıda bulunur, elitlerin elindeki güç sosyal sistemin işleyişine katkı yapar) aldığımızda Parsons'un Amerikan tabakalaşma sistemi Mills'in *İktidar Seçkinleri*'nde anlattıklarına çok yakın şeylerdir. Burada Mills için kâbus olan olan şey Parsons'ta sosyal sistemin işleyişine dönüşmektedir. Çatışma yaklaşımı benimseyen Tumin de benzer bir ifade ile tabakalaşma sisteminin elitler için işlevsel olduğunu ileri sürmüştür ((Modern Theories of Social Stratification, s. 122, Erişim Tarihi, 2014).

“Parsons modern toplumda çatışmanın fiili varlığını hiç bir zaman ret etmemiştir. “Sınıf çatışması kesinlikle vardır... Sınıf çatışması, modern sanayi toplumuna özgüdür”. Ama burada önemli olan nokta, Parsons'un ve diğer işlevselcilerin kafasındaki sınıf çatışmasının, bir toplumsal tabakalaşma sisteminde başat yapısal öğeyi oluşturmamasıdır (Parsons, s. 329-333). Çatışma bir değişim kaynağı olmaktan ziyade toplumsal denetimin çökmesinin bir göstergesi, gelir, statü ve güçteki eşitsizliklere aykırı bir karışıklık şeklinde kavranmaktadır. Parsons'un denge modeli gücün ve çatışmanın önemini en alt düzeye indirmiştir. Benzer bir biçimde sosyolojik çatışma modeli de uyum ve dengeye sık gönderme yapmaktadır. Gerek Parsons ve gerekse Merton, sosyolojinin çatışmayı vurgulayan teoriler ile uzlaşmaya ağırlık veren teorilere bölünebileceği argümanına karşı çıkmışlardır. Biyoloji analizini tercih eden Parsons, bir yanda organizmanın sağlığını temel alan, öbür yanda da organizmanın patolojisine öncelik veren iki ayrı teori bulunmadığına dikkat çekmektedir (Parsons 1975). Yine de sosyoloji akımı içerisinde, bu dikatomiye kabul eden bir gelenek çıkmıştır” (Swingewood, s. 289). Sosyolojik işlevselcilik çatışmayı işlevsiz ya da bir 'hastalık' olarak kategorileştirme eğiliminde olmuş, çatışmanın toplumsal yapıların oluşması ve korunmasında oynadığı önemli yapıcı rolü göz ardı etmiştir.

“Luhman esas itibari ile Parsons gibi, gelecek konusunda iyimser değildir. Ona göre, modern dünya normların paylaşılabilmesine ve hatta değerlerin genelleştirilebilmesine müsaade etmeyecek kadar karmaşıktır” (Wallace ve Wolfe, s. 103).

Yapısal işlevselcilikte uyum, işlev ve değer gibi kavramlara yapılan aşırı vurgu toplumsal gerilimleri görmezden geldiği için eleştirilmiş ve bu eleştirilere karşılık Merton modern işlevselci ekol içinde toplumsal çatışma ve gerilimleri de incelemeye tabi tutmuştur. Merton geliştirdiği bir şemada gerilim yaratan mekanizmaları inceleyerek modern işlevselci gelenek içinde sosyal tabakalaşma konusuna dolaylı olarak değinmiştir.

“Merton'a göre anomi, kültürel amaçlar ile bunlara varmanın meşru yolları arasında bir kopukluktur. Bu çözümlenmesini Birleşik Devletlere uygulayarak,

maddi başarının (para kazanma ile ilgili) çok önemsendiğini; buna karşılık, “bu amaca varmak için kullanılacak meşru yolların” o derecede belirlenmediğini göstermiştir. Bunun sonucu olarak ortaya çıkan kuralsızlık (anomie), genel olarak Amerikan toplumu için bozuk işlev ve ülke için de maddi başarı sağlama amaçlarına sahip olmayan topluluklar için özellikle bozuk işlev görmektedir. Böylece Parsonsçu anlamda ‘sistem içi bir gerilim’ kaynağı olup, önemli ölçüde sapmaya yol açmaktadır. Merton modelini bir grafik ile gösterirken, maddi başarı amacının veya bu amaca varma yollarının kabul görmesi için ‘+’ ve ‘-’ işaretlerini kullanmıştır. Böylece beş uyum ya da sapma sekline varır. Böylece Merton bazı yapılardan kimin yararlandığını sorarak eşitsizlik sorununu ortaya çıkarmakta ve böylece Parsons’unkinden daha eleştirel bir görüşe yol açmaktadır” (Wallace ve Wolfe, s. 94).

“İnsan mutabakat veya işlevselci teoriyi ve çatışma teorisini bir paranın iki yüzü olarak gören Dahrendorf ve Coser ile aynı görüşte olabilir. Herhangi bir toplumsal düzenin temelinde mutabakat bulunması gerektiğini kabul etmek, bu kuramı muhafazakâr mı yapar? Parsons, işlevselciliğin, herhangi bir ideolojik anlam taşımadığını iddia ederken işlevselci yaklaşımın “politik muhafazakârlıkla hiç ilikisi olmadığını ve statükonun savunması olmadığını söylemektedir. Geçmişte gerilim ve çatışma toplumsal sistem için bozuk işlev olarak görüldüğünden ve patolojik bir durum olarak kuralsızlıktan kaçınılmak istendiğinden, toplumu çözümlenme için işlevselci yaklaşım muhafazakâr bir yaklaşım olarak kullanılmıştır. İşlevselciliğin cezbettigi kişiler, gerçekte mevcut sistemden az çok memnun ve sistemin devamı konusunda tarafsız olmayan kişilerdir (Wallace ve Wolfe, 105).

“Özetlersek, işlevselcilik, çıkarılardan çok değerlere ağırlık vermektedir ve fikirlerin bağımsız önemini ve güç ile toplumsal kabul arasındaki bağları göstermekle beraber, gücün baskıcı yönlerini ve insanların birbiriyle çatışan amaçlarının anlamını ihmal etmektedir. Bunun gibi, toplumsal değişmeden fazla, toplumsal denetime önem vermekle, kargaşalık yaratıcı değişimi değil, düzenleyici (adjustive) değişimi çözümlenerek toplumun, değişme olmadan karşılanamayacak olan menfaat ve amaçları yerine, güven ve ‘gereksinmelerine ağırlık vermektedir. Genel olarak süreçten çok yapıyı önemsemekte ve mikro sosyolojik çözümlenme yerine, makro sosyolojik çözümlenmeye yer vermektedir (Wallace ve Wolf, s. 93).

5. Davis ve Moore: Tabakalaşmanın Temel İlkeleri

Davis ve Moore’e göre hiç bir toplumda mutlak anlamda bir eşitlik yoktur ve toplumsal tabakalaşma evrensel bir zorunluluktur. Tabakalaşmanın temel işlevi bireyleri sosyal yapı içerisinde belli mevkilere yerleştirmek ve moti-

ve etmektedir. Bir toplumda bazı konumlar fonksiyonel olarak diğer konumlara göre daha önemlidir, çünkü daha fazla çalışma, eğitim ve beceri gerektirmektedir. Toplumlar, yetenekli ve eğitilmiş kişileri işlevsel olarak daha önemli makamlara yerleştirip ödüllendirirler. Bunun sonucunda oluşan tabakalaşma sistemi de toplum için işlevseldir. Bir toplumda toplumsal tabakalaşmayı etkileyen iç faktörler şunlardır:

- Mevkilerin hangi düzeyde uzmanlaştığı,
- Hangi sosyal organizasyonun (aile, din, kapitalizm vs) başat bir öğe konumunda olduğu,
- Makam ve mevkiler arasında sosyal mesafenin ne kadar uzak veya yakın olduğu,
- Dikey hareketlilik için fırsatların ne düzeyde olduğu
- Ve farklı sosyal sınıfların kendi menfaatleri için ne kadar organize olabildiği.

Tabakalaşmaya tesir eden dış dinamikler ise kültürel gelişmenin düzeyi, diğer toplumlarla ilişkiler ve toplumun büyüklüğüdür (Davis ve Moore 1945, s. 242).

Evrensel olarak her toplum içinde yaşayan aktörleri sosyal yapı içerisinde farklı makamlara yerleştirip motive etmektedir. Fonksiyonel bir mekanizma olarak toplum bir şekilde üyelerini farklı sosyal mevkilere sevk ederek bu mevkilerde görevlerini yapmaya teşvik eder. Toplum aktörleri iki farklı seviyede motive eder: Sosyal yapı farklı mevkilere uygun aktörleri yerleştirip onlardan yapılacak işlerin gereğinin yapılmasını bekler. Toplumun gelişmişlik seviyesi hangi derecede olursa olsun bu durum bütün farklı düzeyde gelişmiş toplumlar için geçerlidir (Davis ve Moore, s. 243).

Eğer toplumsal yaşamda farklı mevkilerin hepsi de eşit derecede önemli, benzer özellik ve yeteneklere sahip aktörler tarafından dolduruluyorsa o halde kimin hangi mevkiye gelip gelmediğinin bir önemi kalmayacaktır. Böyle bir durumun gerçekte olması pek mümkün değildir. Ancak gerçekte kimin hangi pozisyon ve mevkide bulunacağı önemlidir çünkü her zaman bazı mevkiler özel yetenek ve beceri gerektirecek ve işlevsel olarak diğerlerine göre daha önemli olacaktır. Bir toplumda bazı iş ve mevkilerin önemi hakkında uzlaşma vardır çünkü bu mevkiler çok çalışma ve özel yetenek gerektirir ve işlevsel olarak diğerlerine göre çok daha önemlidir. Sonuç olarak her toplumda işin önemi ve işlevine göre bir ödül sistemi olmak zorundadır ve bu ödüller beceri, çalışma ve işin işlevine göre dağılmaktadır. Bir toplumdaki ödüller ve teşviklerin farklı şekillerde dağılması kaçınılmaz bir zorunluluktur ve sosyal düzenin ayrılmaz bir parçasıdır, bu da neticede toplumsal tabakalaşmaya yol açmaktadır. Toplumda bir konum elde etmenin şartları farklı ise toplumsal

tabakalaşma kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Toplumlar bilinçli bir şekilde en önemli mevkilere en yetenekli kişileri yerleştirir. Ne kadar basit veya karmaşık olursa olsun toplumlar kişileri saygınlık ve itibar bakımından ayrıma tabi tutar ve böylece bir şekilde eşitsizlik kurumsallaşmaya başlar (Davis ve Moore, s. 243-244).

Davis ve Moor'a göre, bir toplumda makam ve mevkilerin önem derecesini belirlemede iki temel faktör etkilidir:

- Bir mevki görel olarak yüksek ödül derecesine sahipse (yüksek gelir ve itibar)
- Toplumda görel olarak önemli bir işlevi yerine getiriyorsa
- ve bu mevkiye ulaşmak için uzun yıllar eğitim, zaman, emek ve beceri gerektiriyorsa
- bu söz konusu makam gelir ve itibar açısından önemli olacaktır. Çünkü sonuç olarak geliri yüksek, işlevsel olarak önemli ve bu konuma sahip olunması zaman, eğitim ve yetenek gerektirmektedir. Bir diğer ifade ile bir mevki işlevsel olarak önemli olmasına rağmen, kolayca doldurulabiliyorsa, yani bu mevkiyi doldurmaya hazır çok sayıda insan varsa o halde bu mevki işlevsel olarak çok önemli de olsa ödüllendirme derecesi görel olarak düşük olacaktır. Diğer taraftan bir mevki görel olarak çok önemli ise ve bu mevkiyi doldurmak kolay değilse yani uzun zaman eğitim, zaman ve yetenek gerektiriyorsa o halde ödüller de o derecede yüksek olacaktır. Bu nedenle bir mevkiinin işlevsel olarak önemli olması gerekli fakat yeterli bir şart değildir. Yine pek çok durumda çok fazla yetenekli ve potansiyeli olan insan var ancak çok uzun eğitim, emek ve staj gerektirdiği için elde edilmesi zordur ((Davis ve Moore, sayfa, 243-244).

Davis ve Moore'un dört temel varsayımını (Tumin (1953) tekrar özetlersek:

1. Her toplum içinde barındırdığı bireyleri sosyal mevkilere yerleştirir ve çalışmak için onları motive eder.
2. Bazı mevkiler diğerlerine göre işlevsel olarak daha önemlidir ve daha çok çalışma, eğitim ve yetenek vb. gerektirir.
3. Toplumlar mevkilerin işlevsel önemine göre uygun bireyleri (yetenekli, eğitimli vb.) daha üstün saygınlık ve kazanç sağlayarak motive eder.
4. Bu nedenle sonuçta toplum için gerekli ve işlevsel bir tabakalaşma sistemi ortaya çıkar.

Ancak işlevsel önemlik bir toplumun içinde bulunduğu koşullar ve gelişmişlik düzeyine göre farklılık gösterir çünkü bir yerde işlevsel olan başka bir yerde olmayabilir. Tabakalaşmayı etkileyen iç dinamikler:

- Mevkilerin nasıl farklılaştığına
- Ne türden bir sosyal organizasyonun baskın olduğuna (din, aile, siyasi, kapitalizm)
- Mevkiler arasındaki sosyal mesafeye
- Dikey hareketlilik için fırsat eşitliğinin derecesine bağlıdır.

Toplumlarda işlevsel önem ve mevkileri dolduracak personel sayısını etkileyen sosyal faktörler din, devlet-hükümet, zenginlik, mülkiyet, emek ve teknik bilgi gibi faktörlerdir.

Din bazı toplumlarda birliği sağlamıştır ve bu nedenle din adamları kutsal olanla ilişkili olduğu için çok yüksek bir ödül ve itibara sahiptir. Bunun en uç örnekleri Tibet Budizmi, ortaçağ Avrupa'sında Katolik papazlar, Hindistan'daki Brahmanlardır. Yasa yapma gücünü elinde bulunduran devlet görevlileri bir başka boyutudur. Burada da yine işlevsel önem ve yöneticilerin sayısının çok az olması söz konusudur. Zenginlik, para, mal ve mülk mevkilere ulaşmak için önemli bir araçtır. Teknik bilginin artan önemi dolayısı ile teknik bilgi hem işlevsel önem hem de eğitim gerektiren modern topluma özgüdür (Davis ve Moore, s. 245-248).

Davis ve Moor'un bu tabakalaşma teorisi büyük tartışmalara yol açmıştır. Yukarıda da değindiğimiz gibi işlevselcilerde toplumsal tabakalaşma bütün toplumsal sistemlerin genel bir özelliğidir; dolayısı ile toplumsal eşitsizlik giderilemez bir şey olmakla kalmaz, toplumsal yaşamın sürekliliği açısından fiilen gereklidir de (Turner s. 41).

Davis ve More bir takım ödül ve ayrıcalıklara ulaşmak için tüm bireylerin eşit şartlar altında yarıştıklarını varsaymaktadır ve bu teori şartlarda ve sonuçlarda eşitliğin olduğunu varsaymaktadır. Bu varsayım ise pratikte geçersiz bir varsayımdır. Çünkü bireylerin ödüllere ulaşmak için eşit şartlar altında başlamadıkları bir gerçektir. Dolayısı ile Davis ve Moore'un tabakalaşma kuramı fırsat eşitliği sorusuna yanıt veremez. Bu kuram toplumsal konumlar için girilen rekabete dayalı yarışın eşitlikçi bir çıkış noktasından başladığını varsaymaktadır, oysa şartlarda eşitlik olmazsa bu varsayım da kuşkuludur. İşin doğrusu bu kuram kültürel sermayenin mirası olan aykırı durumları hesaba katmamaktadır. Toplumsal konumlar için girilen rekabetçi yarış şartlarda eşitlik olmazsa eşit bir yarış olmaz (Turner, s. 41).

Turner'in bir diğer eleştirisine göre toplumsal konumlara düşen ödüller işlevsel önemden çok iktidar çatışmalarının ve toplumsal kapalılığın ürünü de

olabilir pekâlâ. Ayrıca, mesleki konumların saygınlığı çoğu zaman belgeleme-cilik (credentialism) ve toplumsal kapalılıkla sürdürülür, buradaki amaç işlev-ce önemli konumlara gelmeyi az sayıda aday için olanaklı kılarak geleneksel avantajları korumaktır. Dolayısı ile toplumsal tabakalaşmanın bir toplumsal sistemin idamesi açısından işlevsiz olduğu söylenebilir (Turner, s. 43).

Dördüncüsü, gözden çıkarılan kazanç, ise girildiğinde görece süratle ye-rine konulacağından, saygın bir meslek için göze alınan eğitimin büyük bir özveri olduğu pek de doğru değildir. Ayrıca olağan olan, öğrencilerin hoş bir üniversite ortamında bu mesleklerin eğitimini görmesine ana babanın veya devletin katkıda bulunmasıdır. Beşincisi, bu sav, eşitlikçi bir toplumdaki al-ternatife yerleştirme, güdülenme ve ödül sistemlerini değerlendirmeyi ba-şaramaz. Toplumsal konumlar, kazandırdıkları gelirin dışında ve ötesinde, toplumsal saygınlık ve içkin ödüllere bağlı olarak da ödüllendirici olabilirler (Turner, s. 43).

6. Toplumsal Tabakalaşma/Sosyal Eşitsizlik Ayrımı

Toplumsal Tabakalaşma literatüründe tabakalaşma kavramını savunanlar genellikle işlevselciler iken tabakalaşmaya sosyal sınıf açısından yaklaşanlar da sosyal eşitsizlik kavramını kullanmayı tercih ederler. Bazı durumlarda ise her iki tarafın da işlevselci ve sosyal sınıf yaklaşımını sentezleyip birlikte kul-landıkları da olur.

Geçtiğimiz yüzyılda sosyal sınıf kavramı tabakalaşma literatüründe çok büyük tartışmalara yol açmış, hakkında yüzlerce araştırma yapılmış ve taba-kalaşma literatürünü hala meşgul ederek adeta bir hayalet gibi durmaktadır. İşlevselciler sosyal sınıf kavramına alternatif bir bakış açısı olarak tabaka-laşma kavramını ön plana çıkarmaktadırlar. İşlevselcilere göre toplum farklı tabakalardan oluşan bir hiyerarşidir.

Bu bakış açısına göre bireyler belirlenmiş ölçütlere göre sıralandıktan sonra kategorilere ayrılır. Ölçütler araştırmacıya göre değişmekle birlikte en yaygın gelir, eğitim düzeyi ve mesleki konumdan hareket etmektedirler. Bu üç kategori birleştirilerek her mesleki kategori için bir derece belirlenir ve bu-radan da sosyo-ekonomik statüye ulaşılır (Blau and Duncan, 1967). Bir diğer benzer yaklaşım mesleki kategorileri saygınlık boyutunda ele alarak subjektif değerlendirmeler yolu ile ölçmektedir. Bu görüşe göre her meslek kategorisi puanlanıp saygınlık derecesine göre sıralanmaktadır. Toplumsal tabakalaş-mayı çeşitli yönleri ile anlamak açısından bu türden yaklaşımlar çok faydalı olmuştur. Örneğin insanları gelir düzeylerine göre sıralayıp kategorilere ayır-mak tabakalaşma ile ilgili bilgiler vermektedir (Goldhorpe ve Hope 1974).

Yapısal işlevselcilerin tabakalaşmaya yaklaşımları da bireylerin belirlenmiş ölçütlere göre sıralanıp çeşitli tabakalara ayrıldıkları bir yapıyı ifade etmektedir. İşlevselcilere göre bireyler toplumda oynadıkları rol ve statülere göre bir hiyerarşiye tabi tutulmuşlardır. İşlevselciler mesleki kategorilerin tabakalaşma sisteminde en iyi gösterge olduğunu düşünmüşlerdir çünkü mesleki kategoriler gelir ve eğitim düzeyi gibi önemli tabakalaşma göstergeleri ile yakından ilişkilidir. Mesleki kategoriler aynı zamanda toplum içinde yerine getirdikleri işlevler açısından da tabakalaşmada önemli bir yer edinmiştir.

İşlevselcilere göre tabakalaşma sistemi kolektif uzlaşma sonucu bireylerin toplumda edindikleri meslek ve statülerine yerine getirdikleri işlevlerin önem derecesine göre oluşmaktadır. Meslekler toplumsal statünün temel belirleyicisidir. Toplumun tabakalaşma yapısının anlaşılmasında asli bir kategoridir. Zira gelir, eğitim düzeyi ve toplumsal statüyü yansıtan temel bir göstergedir. Meslek, bireyin sosyal statü edinmesi açısından olduğu gibi, bu statünün prestij düzeyinin oluşumu açısından da temel bir belirleyendir (Grabb, s. 98).

Tabakalaşma literatüründe işlevselcilerin mesleki kategorilere dayalı ölçümleri çoğu zaman “sosyal sınıf” kavramı ile karıştırılmaktadır. Marx ve Weber’in sosyal sınıf kavramsallaştırması ile işlevselcilerin mesleki prestije dayalı kavramsallaştırmaları birbirinden bir hayli farklıdır. İşlevselci tabakalaşmada elde edilen sonuç yani bireylerin mesleki prestijlerine göre sıralanması sadece soyut bir sınıflamadır ancak Marxçı anlamada sosyal sınıf birbirleri ile ilişkide olan ve sınıf bilincine sahip gerçek bireylerden oluşmaktadır. Marx ve Weber’in çalışmalarında sosyal sınıf her zaman gerçek insanların birlikteliğinden oluşmamakla beraber çoğu zaman ilişkide olan insanlar kastedilmiştir. İşlevselci tabakalaşmada ise sınıflandırmalar analizler yapmak için istatistiksel bir gruptan öteye gitmez (Manza ve Brooks 1998).

Sınıf analizleri ile tabakalaşma analizleri sosyal eşitsizliğin farklı boyutlarına vurgu yaparlar. Sınıf analizleri yapanlar toplumsal sınıflar arasında ilişkilerin sonuçlarına eğilirken tabakalaşma analizleri yapanlarda gelir, eğitim düzeyi ve mesleki saygınlık skorlarının dağılımına odaklanırlar (Goldhorpe, 1974). Marx’ın sınıf tanımı üretim ilişkilerini esas alan bir tanım olarak işlevselcilerin tanımlarından tamamen farklıdır. Ayrıca, bazı yapısal işlevselciler Weber’in sınıf tanımının itibar(statü/prestij) ağırlıklı olduğunu ileri sürmektedirler ve Weberin sosyal eşitsizliğe yaklaşımı ile işlevselcilerin benzer olduğunu iddia ederler. Ancak, Weber’in sınıf tanımı tamamen ekonomik temelli ve piyasa şartlarında şekillenen ilişkiler sonucudur. Weber’deki statü grupları gerçek insanlardan oluşurken işlevselcilerdeki prestij şemaları gerçek gruplar değildir. Weber’de sınıf ve statü grupları aynı şey değildir ancak çoğu zaman çakışmaktadır (Grabb s. 99).

Çatışma, Uyum ve Sosyal Eşitsizlik: Sosyal teoride toplumun çatışma üzerine kurulduğunu düşünen Marx ile uyum ve uzlaşma üzerine kurulduğunu düşünen işlevselciler sosyal tabakalaşmada birbirine zıt iki kutbu oluştururlar. Diğer tabakalaşma teorileri de bu iki zıt yaklaşım arasında bir yerde değerlendirilebilir. Tabakalaşma teorilerini soldan sağa doğru düz bir çizgi etrafında gösterdiğimizde Marx çizginin en sol ucunda Parsons, Davis ve Moore'un kuramları da de çizginin en sağındaki uçta yer alacaktır. Weber'de yine çizginin sol tarafında yer alacaktır ancak Marx'da olduğu gibi aşırı uçta olmayacaktır. Durkheim ise çizginin sağında Weber'den sonra yer alacaktır. Durkheim işlevselciliğin kurucusu olsa da toplumda çatışmaların varlığına vurgu yapmış bir sosyologdur. Bilindiği gibi Marx'a göre insanlık tarihi aynı zamanda sınıf çatışması tarihidir (Grabb s. 100).

Marx ile karşılaştırıldığında Weber sosyal eşitsizliğin bir dereceye kadar uyum üzerine kurulduğunu düşünür. Sosyal eşitsizlik modern toplumda kurumsallaşmıştır ve oyunun kuralları bir dereceye kadar içselleştirilmiştir. Ancak, Weber fonksiyonalistlerde olduğu gibi mutabakat'ın abartılmaması gerektiğini düşünür. Eşitsizliğin kaçınılmaz olduğunu söylemek oyunun kurallarının belirlenip karşılıklı uzlaşma kurulduğu anlamına gelmez. Weber'e göre son tahlilde sosyal eşitsizlik bir grubun bir başka grubu veya grupları fiziksel güç ile egemenliği altına alıp güç ve iktidarı tekelleştirmesinden kaynaklanmaktadır. Sosyal eşitsizliğin bu zorlayıcı yönü toplumlar geliştikçe daha az görünür olmaya başlar ve modern toplumlarda oyunun kuralları belirlenerek kurumsallaşır. Weber'e göre yüzeyde istikrara kavuşmuş toplumsal hiyerarşilerin kökeninde bile çatışmalar yatmaktadır. Bazı vatandaşlar bu durumu kabullenip içselleştirirken diğerleri de alışkanlık, gelenek, korku ve alternatiflerin hayata geçmesi mümkün olmadığından düzene uyum sağlama yoluna gidecektir. Ayrıca uyum fikir birliği ve adaletin olduğu varsayılan toplumlarda bile farklı çıkar grupları arasında mücadele eksik olmaz (Grabb s. 101).

Marx ve Weber'e nispetle hiç şüphesiz Durkheim sosyolojisinde kolektif uzlaşma ve uyum merkezi önemdedir fakat bu Durkheim'in çatışmaları görmediği anlamına gelmez. Her şeyden önce kolektif şuurun modern zamanlarda zayıfladığının ısrarla üzerinde durur. Özgürlük ve fırsat eşitliği kolektif vicdanda ahlaki bir duygu olarak paylaşılabilir fakat bunun ötesinde uyum ve uzlaşma zorlaşmaktadır. Çünkü modern iş bölümünün büyümesi, yasal ve ahlaki rehberliği de karmaşık hale getirmekte ve uzlaşma zorlaşmaktadır.

Yapısal işlevselci ekolün pek çok temsilcisi vardır ve hepsisinde toplum teorilerinde çatışmanın varlığını göz ardı ettiklerini söylemek doğru olmaz. Bununla birlikte, hiç şüphesiz yapısal işlevselci yaklaşımın genelinde çatışma birincil önemde bir mesele değildir. Diğer tüm teorilerden ayrıldığı en

önemli konu uyum ve uzlaşma sosyal yapının en temel yapı taşıdır. Parsons, Durkhem'in modern dünyada ahlaki uzlaşmanın yitirildiği fikrine karşı çıkarak kolektif vicdanın değerler sistemi formuna büründüğünü iddia eder. Bu değerler sistemi erken çocukluk döneminden itibaren içselleştirilerek daha bireylerin sosyal eylemlerini şekillendirir. Dolayısı ile sosyal yapı geliştikçe değerler sistemi de sosyal yapı ile bir bütün halinde ve tutarlı olarak gelişip yerleşir. Yapısal işlevselcilere göre, tabakalaşma ya da sosyal eşitsizlik, her sosyal yapının doğal bir sonucudur. Tabakalaşma sosyal yaşamın evrensel bir yönüdür ve bilinen her toplumda tabakalaşma işlevsel olduğu için kaçınılmaz bir sonuçtur. Toplumda mesleklerin hiyerarşik düzeni ile ilgili yüksek düzeyde uzlaşma vardır (Grabb s. 101).

Yapısal İşlevselcilik ve Güç/İktidar Kavramı: Güç ve iktidar kavramı tabakalaşma ile çok yakından ilişkilidir ve tüm tabakalaşma üzerine düşünenler güç kavramı ile yüzleşmek durumundadır. Güç kavramı aynı zamanda devlet, iktidar ve otorite kavramlarını da gündeme getirmektedir. Yapısal işlevselciler tabakalaşma üzerine yazdıkları yazılarda güç ve otorite kavramı ile de yakından ilgilenmişlerdir. Yapısal işlevselciler demokratik ve çoğulcu bir toplum imajı çizerler ve tabakalaşma teorilerini de demokratik ve çoğulcu bir toplum anlayışından hareketle oluşturmuşlardır. Diğer tabakalaşma teorisyenleri gibi devlet kavramı üzerinde durmazlar ve hatta sıklıkla devlet kavramından da söz etmezler. Yapısal işlevselcilerde devlet kavramı diğerlerinde olduğu gibi tahakküm eden, hiyerarşik, merkezi ve bürokratik yapı değildir. Güç toplumun çeşitli kesimlerinde dağılmıştır ve bir grubun diğerlerini emir altına alması gibi bir durum söz konusu değildir. Devlet aygıtı da diğer güç merkezlerinden sadece bir tanesidir. Devlet değerlerinin entegrasyonu ile oluşmuş bireyler tarafından seçilmiş ve toplum için işlevsel bir organdır. Devlet, hastane, üniversite, vakıf gibi kurumlardan bir tanesidir. Bireylerin çıkarlarını demokratik ve çoğulcu bir ortamda sivil toplum kuruluşları, baskı grupları, devlet organları ve siyasi partiler temsil eder (Grabb s. 105).

Tabakalaşma açısından bakıldığında yapısal işlevselciler demokratik ve çoğulcu bir toplumda sistemin açık bir sistem olduğunu ve dikey hareketlilik için şartların eşit olduğunu varsayarlar. Fırsat eşitliğinin olması hem devlet hem de bireyler için işlevsel bir amaca hizmet eder. Hem toplumun ihtiyacı hem de bireylerin ihtiyacı karşılanmaktadır.

Yapısal işlevselciler güç konusunu sosyal düzenin sağlanması çerçevesinde ele alıp incelerler. Fonksiyonalistlere göre münferit olaylar dışında zor ve baskıya dayalı güç kullanmak sosyal düzenin sağlanmasında kullanılamaz çünkü son tahlilde zorlayıcı güç sosyal düzenin bozulmasına ve kesintiye uğramasına neden olur. Yapısal işlevselcilere göre sosyal kontrol çoğunlukla yasal ve genel kabul görmüş kurallardan kaynaklanır. İşlevselcilerde anahtar kavram

sosyalleşmedir ve bu yolla bireyler herkes tarafından onaylanıp kabul edilmiş ve karşılıklı yarar sağlayıcı sosyal etkileşim çerçevesinde sosyal kural ve kontrol mekanizmalarını öğrenip içselleştirir. İşlevselcilerde insanlar iktidar- da olanın korkusu ve baskısından dolayı kural ve normlara uymaz. Normlar toplum içinde fikir birliği sonucu neyin doğru neyin yanlış olduğunun uzlaşılması ile oluşur. Dolaysı ile istikrarlı toplumlarda şiddet kullanmak çok nadir görülür ve zor kullanılmak zorunda kalındığında da yönetici ve yöneteli enler arasında meşruluk mutabakatı vardır (Grabb s. 106).

Değerlendirme ve Sonuç:

Toplumsal tabakalaşma ve sosyal eşitsizlik sosyolojinin en önemli alt çalışma alanlarından. İşlevselci ekolün tabakalaşma yaklaşımı eleştiri konusu olmasına rağmen hala önemli bir paradigma olarak devam etmektedir. Bu makalede klasik ve modern işlevselcilerin tabakalaşmaya bakış açıları analiz edilmiştir. Bu çerçevede Durkheim'in tabakalaşma ve sosyal eşitsizliğe bakışı işlevselci teori temelinde iş bölümünün anormal formları, dayanışma, devletin rolü ve meslek birlikleri ile ilişkisi dahilinde ele alınmıştır. Durkheim'e göre, modern toplumda iş bölümünün anormal biçimleri olan baskıcı ve anomik işbölümün haksızlığa ve dolaysı ile eşitsizliğe yol açtığını düşünmüş ancak anormal işbölümü biçimlerinin modern toplumda geçici olduğunu ileri sürmüştür. Durkheim ve daha sonra gelen modern işlevselciler mutlak eşitliğe inanmayan ve hatta eşitsizliğin işlevsel olduğunu düşünmüşlerdir. Durkheim tabakalaşma sisteminde ortaya çıkabilecek haksızlıkları gidermek için meslek birlikleri ve devletin önemine değinmiştir.

Modern yapısal işlevselciler en güçlü tabakalaşma teorisini Durkheim'dan 50 yıl sonra geliştirmişlerdir. Parsons, tabakalaşma sisteminin toplumun merkezi hakim değerlerine bağlı olarak geliştiğini düşünmüştür. Parsons'a göre her toplumda bulunan dinsel, teknik, bilimsel, siyasal değerlerin arasından toplumca esas değer ölçütü olarak kabul edilmekte ve diğer faaliyetler buna göre hiyerarşik bir sıralamaya tabi tutulmaktadır.

Davis ve Moore'e göre de hiçbir toplumda mutlak anlamda bir eşitlik yoktur ve toplumsal tabakalaşma evrensel bir zorunluluktur. Çünkü her toplumda bazı mevkiler fonksiyonel olarak diğer konumlara göre daha önemlidir. Tabakalaşmanın temel fonksiyonu bireyleri sosyal yapı içerisinde belli mevkilere yerleştirmek ve motive temektir.

İşlevselcilere göre toplumsal tabakalaşma bütün toplumsal sistemlerin genel bir özelliğidir, dolaysı ile toplumsal eşitsizlik giderilemez bir şey olmakla kalmaz, toplumsal yaşamın sürekliliği açısından fiilen gereklidir de. İşlevselcilik, çıkarlardan çok değerlere ağırlık vermektedir. Toplumsal Tabakalaşma

literatüründe tabakalaşma kavramını savunanlar genellikle işlevselciler iken tabakalaşmaya sosyal sınıf açısından yaklaşanlar da sosyal eşitsizlik kavramını kullanmayı tercih etmektedirler. Bazı durumlarda ise her iki tarafın da işlevselci ve sosyal sınıf yaklaşımını sentezleyip birlikte kullandıkları da olur.

Yapısal işlevselcilerin tabakalaşmaya yaklaşımları da bireylerin belirlenmiş ölçütlere göre sıralanıp çeşitli tabakalara ayrıldıkları bir yapıyı ifade etmektedir. İşlevselcilere göre bireyler toplumda oynadıkları rol ve statülere göre bir hiyerarşiye tabi tutulmuşlardır. İşlevselciler mesleki kategorilerin tabakalaşma sisteminde en iyi gösterge olduğunu düşünmüşlerdir çünkü mesleki kategoriler gelir ve eğitim düzeyi gibi önemli tabakalaşma göstergeleri ile yakından ilişkilidir. Mesleki kategoriler aynı zamanda toplum içinde yerine getirdikleri işlevler açısından da tabakalaşmada önemli bir yer edinmiştir.

İşlevselcilere göre tabakalaşma sistemi kolektif uzlaşma sonucu bireylerin toplumda edindikleri meslek ve statülerine yerine getirdikleri işlevlerin önem derecesine göre oluşmaktadır. Meslekler toplumsal statünün temel belirleyicisidir. Toplumun tabakalaşma yapısının anlaşılmasında asli bir kategoridir. Zira gelir, eğitim düzeyi ve toplumsal statüyü yansıtan temel bir göstergedir. Meslek, bireyin sosyal statü edinmesi açısından olduğu gibi, bu statünün prestij düzeyinin oluşumu açısından da temel bir belirleyendir.

Güç ve iktidar kavramları tabakalaşma ile yakından ilişkilidir ve yapısal işlevselcilere tabakalaşma teorilerinde demokratik ve çoğulcu bir toplum imajı çizmektedirler.

KAYNAKÇA

Blau, Peter ve Duncan Otis Dudley (1967). “*The American Occupational Structure*”, New York: Wiley.

Coser, Lewis A. (2008). “*Sosyolojik Düşüncenin Ustaları*”, (Himmət Hülür, Serhat Toker, İbrahim Mazman, Çev), De Ki Basım Yayım Ltd. Şti.

Davis Kinsley, Moore Wilbert E. (1945). “Some Principles of Stratification”, *American Sociological Review*, Volume 10, No 2: 242-249.

Durkheim, Emile (2006). “*Toplumsal İşbölümü*”, (Orijinal Yayın Tarihi 1893; Özer Ozan-kaya, Çev). Cem Yayınevi.

George Ritzer (2008). Auguste Comte, In *The Blackwell Companion to Major Classical Social Theorists* (pp27–55). Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.

Goldhorpe, Jhon H., ve Keith Hope (1974). “*The Social Grading in Occupations: A New Approach and Scale*”. Oxford: Clarendon Press.

Grabb G. Edward (1984). “*Theories of Social Inequality an Introduction*”, Holt, Rinehart and Winston of Canada, Limited.

Grusky, D. B.& Galescu, Gabriela (2014). “Is Durkheim a Class Analyst”, http://web.stanford.edu/group/scspi/grusky/article_files/durkheim_class_analyst.pdf

Kongar, Emre (1985). “*Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*”, Dördüncü Basım, Remzi Kitapevi, İstanbul.

Kösemihal, Nurettin Şazi (1968). “*Sosyoloji Tarihi*” (Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı) Remzi Kitapevi.

Kösemihal, Nurettin Şazi (1993). “*Durkheim Sosyolojisi*”, Remzi Kitabevi. İstanbul.

Manza, Jeff ve Brooks, Clem (1998). “*Social Cleavages and Political Change*”, Oxford: Oxford University Press.

Mills, Wright (1974). “*İktidar Seçkinleri*”, Bilgi Yayınevi, Ankara

(Modern Theories of Social Stratification, Erişim Tarihi, 2014, <http://homepage.ntu.edu.tw/~khsu/mobile/ch5c.pdf>

Morrison, Ken (2006). “*Marx, Durkheim, Weber: Formation of Social Thought*”, Sage Publication.

Parsons, Talcott (2005). “*The Social System*”, Published in the Taylor and Francis e- Library. <http://home.ku.edu.tr/~mbaker/CSHS503/TalcottParsonsSocialSystem.pdf>

Parsons, Talcott (1961). “*The Structure of Social Action*”, New York: Free Press.

Parsons, Talcott (1940). “An Analytical Approach to the Theory of Social Stratification”, *American Journal of Sociology*, Volume 45, Issue 6: 841-862.

Ritzer, George (1992). “*Sociological Theory*”, (Ümit Tatlıcan, Çev) McGraw-Hill, Third Edition.

[http://www.umittatlican.com/files/Emile%20Durkheim%20\(Ritzer,%201992\).pdf](http://www.umittatlican.com/files/Emile%20Durkheim%20(Ritzer,%201992).pdf)

Ritzer, George (2011). “*Modern Sosyoloji Kuramları*” (Himmət Hülür, Çev), De Ki Basım Yayım Ltd. Şti.

Swingewood, Alan (1998). “*Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*”, (Osman Akınhay, Çev.), Bilim ve Sanat Yayınları.

Tumin, Melvin M. 1953. “Some Principles of Stratification: A Critical Analysis.” *American Sociological Review*, 18(4):387–393.

Turner, Bryan S. (2007). “*Eşitlik*”, (Bahadır Sina Şener, Çev), Dost Kitabevi.

Wallace, Ruth ve Wolfe, Alison (2012). “*Çağdaş Sosyoloji Kuramları: Klasik Geleneğin Genişletilmesi*”, (Çevirenler, Leyla Elburuz ve Rami Ayaz), 3. Baskı, Doğu Batı Yayınları.

Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yazım Kuralları

1. Dergi’de yayınlanacak makaleler Türkçe veya İngilizce dillerinde olmalı ve Microsoft Word’de yazılmış olmalıdır.
2. Çalışmanın başlığı ilk sayfada, ortada, 12 punto, kelimelerin ilk harfleri büyük ve koyu olmalıdır.
3. Başlığın hemen altında yazarların ad ve soyadları 9 punto ile sağa dayalı olarak yazılmalı, unvan, iletişim bilgileri ve e-posta adresleri ise 9 punto ile dipnotta verilmelidir.
4. Başlık ve yazarların isimlerinin hemen altında 9 punto ile 100-150 kelimedenden oluşan Türkçe Özet, onun altında en az 3 en çok 5 kelimedenden oluşan Anahtar Kelimeler yazılmış olmalıdır. Bunların altına İngilizce başlık, Abstract ve Keywords aynı kurallara göre yazılmalıdır.
5. Metin A4 boyutunda, MS Word programında “Times New Roman 11 punto” karakteriyle *tek satır aralıklı ve iki yana yaslanmış* olarak yazılır.
6. Sayfa yapısı “A4” olmalı; sağ, sol üst ve alt kenarlardan “4 cm” boşluk bırakılmalıdır. Paragraf başlarındaki boşluk “1.25 cm” ve paragraf aralığı “6nk” olmalıdır.
7. Makaleye ilişkin açıklama ve teşekkürler dipnotta yer almalıdır.
8. Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilmelidir.
9. Bölüm başlığı ve alt başlıklar ilk harfi büyük, koyu ve sola hizalı olmalıdır. Bölüm başlıkları giriş ve sonuç hariç 1., 2., 3. şeklinde numaralandırılmalıdır.
10. Tablo, grafik ve şekiller numaralandırılmalıdır. Şekil 1: Grafik 1: Tablo 1 vb. Tablo, şekil ve grafiklerde iki noktadan sonra ilk harfleri büyük ve koyu harflerle başlık yazılmalıdır. Tablo, grafik ve şeklin hemen altına 9 punto ile Kaynakça yazılmalıdır.
11. Kaynakça ve atıflarda American Psychological Association (APA) tarzı kullanılmalıdır. Bkz : <http://www.indiana.edu/~citing/APA.pdf>